

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİT HAN DÖNEMİNDE ERMENİ
MESELESİ ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ
SİYASİ MÜCADELESİ**

Vehbiye EVİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EKİM-2014**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİT HAN DÖNEMİNDE ERMENİ
MESELESİ ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ
SİYASİ MÜCADELESİ**

DANIŞMAN: Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN

Vehbiye EVİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EKİM-2014**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**II. ABDÜLHAMİT HAN DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİ
ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ SİYASİ MÜCADELESİ**

Vehbiye EVİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

**Bu Tez/...../2014 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN
BAŞKAN

Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
ÜYE

Doç. Dr. Emin TOROĞLU
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Murat Karabulut
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİT HAN DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİ
ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ SİYASİ MÜCADELESİ

Vehbiye EVİZ

Danışman : Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN

Yıl : 2014, Sayfa: 102+5

Jüri : Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN (Başkan)
: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Üye)
: Doç. Dr. Emin TOROĞLU (Üye)

Ermeniler asırlarca hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemlerinde Türklerin hâkimiyetleri altında huzur içerisinde yaşadılar. Bu yüzden Türklerle Ermeniler arasında kuvvetli bir dostluk bağı oluşmuştu. Osmanlı Devleti de bu yüzden Ermeni milletini “Millet-i Sadıka” olarak adlandırdı. Ancak, daha sonra Avrupalı emperyalist devletlerin vaatlerine ve kışkırtmalarına inanan Ermeniler kendilerini koruyan Osmanlı devletine karşı isyan etmeye başladılar. Özellikle, II. Abdülhamit devrinde bu isyanlar artmış ve bu dönemde İngiltere’nin de büyük etkisiyle Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline dönüştü. Sultan Abdülhamit, İngiltere’nin Osmanlı topraklarında Ermenileri kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı devletinin parçalanması için gösterdiği yıkıcı faaliyetlerin farkına vararak buna engel olmaya çalışması sebebiyle Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı ve İngiliz çıkar çatışması meydana geldi.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamit Han, Ermeni Sorunu, Osmanlı, İngiltere

DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MA THESIS

OTTOMAN-BRITISH POLITICAL STRUGGLE OVER ARMENIAN
ISSUE DURING THE REIGN OF ABDÜLHAMİT KHAN II

Vehbiye EVİZ

Supervisor : Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN

Year : 2014 , Pages: 102+5

Jury : Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN (Chairperson)
: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Member)
: Assoc Prof. Dr. Emin TOROĞLU (Member)

Armenians for centuries under the rule of the Seljuk and Ottoman state had lived in peace. Therefore between Turks and Armenians had formed a strong bond of friendship. So in the Ottoman Empire to Armenian nation was called "loyal nation". However, later the Armenians who believed the promises of European imperialist states, began to revolt against the Ottoman Empire under their instigations and provocations. In particular, during the reign of Sultan Abdülhamit II, England gained importance in supporting for an Armenian state and Armenian issue became an international problem. Sultan Abdülhamit noticed the British activities for instigating Armenian revolt against the Ottoman state. Its main aim was to destroy the Ottoman Empire and for this reason England tried to use the Armenians towards this end. As Abdülhamit became aware of the British destructive activities he tried to take measures to stop Britain. So, the Armenian issue caused Ottoman-British fight.

Key Words: Abdulhamit Khan II, Armenian Issue, Ottoman, England

ÖN SÖZ

XI. yüzyılda başlayan Türk-Ermeni ilişkileri XIX. yüzyılda Ermenilerin isyan etmelerine kadar barış ve hoşgörü ile uzun yıllar devam etti. Ermeni milletinin Osmanlı devleti aleyhine isyan etmesinde 1789 Fransız İhtilali ile tüm dünyaya yayılan milliyetçi fikirlerin etkisi önemli bir etken oldu. Bunun yanında 1839 Tanzimat Fermanı ve sonrasında Islahat Fermanı ile azınlıklara tanınan hakların artması ve sonrasında 1878 Berlin Konferansında Ermeniler ile ilgili bir maddenin anlaşma maddelerine eklenmesi Ermeni isyan hareketlerinin artmasında büyük bir etkisi vardı.

Ermenilerin isyan etmesinde yer alan en önemli etkenlerden birisi Avrupa devletlerinin desteği özellikle İngiltere'nin desteğini almış olmalarıydı. Diğer bir deyişle Osmanlı devletinde çıkan Ermeni isyanlarının en büyük destekçisi İngiltere idi. Onun desteği ile Berlin Anlaşmasının 61. Maddesinde Ermeniler ile ilgili bir madde yer aldı ve "Anadolu Islahatı" adı altında çıkan Ermeni Meselesi Uluslararası bir sorun haline geldi.

Bu çerçevede mevcut çalışmanın amacı, Ermeni meselesinin İngiltere tarafından kendi çıkarları doğrultusunda nasıl kullanıldığını araştırmak ve Osmanlı Devletinin de buna karşı aldığı siyasi ve diplomatik tedbirleri ortaya koymaktır. Bu tez böylece Ermeni Meselesi üzerinde Osmanlı-İngiliz çatışması nasıl bir şekil aldığını ve bu çatışmanın siyasi ve diplomatik safhalarını ortaya koymaya çalışıldı.

Altı bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde konu ile ilgili giriş bölümü yer aldı. İkinci bölümde Ermeni tarihi, Türk-Ermeni münasebetlerinin başlaması ve gelişmesi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinin boyutu incelendi. Üçüncü bölümde Ermeni meselesinin ortaya çıkmasının sebepleri verilmemiş olup dördüncü bölümde II. Abdülhamit döneminde yaşana Osmanlı-Rus savaşı ile Ermeni sorununun uluslar arası bir hal alması, kurulan Ermeni terör örgülerinden bahsedildi. Beşinci bölümde II. Abdülhamit döneminde yaşanan Ermeni isyanları, Doğu Anadolu ıslahat proje ile ilgili İngiltere ile yaşanan çatışma ve İngiliz baskısının etkisiyle Osmanlı topraklarında artan Ermeni kıyımları ve bunlara karşı alınan tedbirlerden bahsedildi. Altıncı bölümde çalışmanın sonuç kısmı yer verildi.

Çalışma konumun seçiminde ve araştırmalarım esnasında bana yardımcı olan değerli Hocam M. Sıtkı BİLGİN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Vehbiye EVİZ
EKİM-2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
TABLolar.....	VI
1. GİRİŞ.....	1
2. XIX. ASRIN İKİNCİ YARISINA KADAR TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	2
2.1. Ermeniler ve Ermenistan Coğrafyası.....	2
2.2. Selçuklu Döneminde Türk-Ermeni Münasebetleri.....	4
2.3. Osmanlı Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri.....	9
2.4. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfus.....	17
3. ERMENİ SORUNU.....	24
3.1. Ermeni Kilisesi.....	24
3.2. Misyoner Okullarının Faaliyetleri.....	27
3.3. Şark Meselesi.....	30
3.4. Milliyetçilik.....	32
3.5. Avrupa Devletlerinin Sömürgeci Politikaları.....	33
3.5.1. Rusya.....	33
3.5.2. İngiltere.....	36
3.5.3. Fransa.....	39
3.5.4. Amerika.....	40
4. SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİNİN ULUSLARARASI BİR SORUN HALİNE GELMESİ.....	41
4.1. Siyasi ve Askeri Olaylar.....	41
4.1.1. Osmanlı-Rus Savaşı (1877–1878).....	41
4.1.2. Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında İmzalanan Antlaşmalar.....	41
4.1.2.1. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması (3 Mart 1878).....	41
4.1.2.2. Berlin Kongresi (13 Haziran–13 Temmuz 1878).....	42
4.2. Ermeni Komite ve Örgütleri.....	45
4.2.1. Armenekan Partisi.....	47
4.2.2. Hınçak Partisi.....	47
4.2.3. Daşnaksutyun Partisi (Ermeni İhtilalci Federasyonu).....	48
5. SULTAN II. ABDÜLHAMİT DEVRİ ERMENİ MESELESİ ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ SİYASİ MÜCADELESİ.....	51
5.1. Sultan II. Abdülhamit'in Tahta Çıkması.....	51
5.2. Sultan II. Abdülhamit'in Şahsiyeti.....	51
5.3. Sultan II. Abdülhamit'in Genel Dış Politikası.....	52
5.4. Sultan II. Abdülhamit'in Avrupalı Güçlere Karşı Politikası.....	53
5.5. Ermeni İsyanlarının Başlaması.....	55
5.5.1. Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890).....	58
5.5.2. Kumkapı Gösterisi (Temmuz 1890).....	60
5.5.3. Merzifon-Kayseri-Yozgat Olayları (Ocak1893).....	62
5.5.4. Birinci Sason İsyanı (28 Ağustos 1894).....	65
5.5.5. Babiâli Gösterisi (28 Eylül 1895).....	69
5.5.6. Zeytun İsyanı (1895).....	70
5.5.7. Van İsyanı (Haziran 1896).....	72
5.5.8. Osmanlı Bankası Baskını (Ağustos 1896).....	73

5.5.9. İkinci Sason İsyanı (Nisan 1904).....	75
5.5.10. Yıldız Suikastı (21 Temmuz 1905).....	76
5.6. İngiltere'nin Islahat Mevzusunda Yaptığı Baskıya Karşı Sultan II. Abdülhamit'in Tutumu.....	76
5.7. Sultan II. Abdülhamit'in Ermeni İsyanlarına Karşı Aldığı Tedbirler.....	85
5.7.1. Denge Politikası.....	88
5.7.2. Panislamizm Politikası.....	88
5.7.3. Hamidiye Alayları	89
5.7.4. Aşiret Mektepleri.....	92
6. SONUÇ VE TARTIŞMA	94
KAYNAKLAR	96
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

TABLolar

<u>Tablola</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo. 2.1. Osmanlı'da Yüksek Rütbeli Ermeni Memurlar.....	10
Tablo. 2.2. ...Doğu Anadolu'da Bazı Kasabalarda Ermeni Nüfus Artışı.....	17
Tablo. 2.3. Trabzon Vilayetinde Gregoryan Ermeni Nüfusu.....	18
Tablo. 2.4. 1915 Yılında Ülkeler Üzerinde Ermeni Nüfus Dağılımı.....	18
Tablo. 2.5. L. de Contenson Ermeni nüfusu ile ilgili istatistikleri.....	19
Tablo. 2.6. Lynch Göre 1901'de Dünya Üzerinde Yaşayan Ermeni Nüfusu.....	19
Tablo. 2.7. Encyclopedia Britanica'da Dokuz vilayetin Ermeni Nüfusu.....	19
Tablo. 2.8. İngiliz, Rus, Fransız ve Alman Kaynaklarında Küçük Asya'da Bulunan Dokuz İldeki Ermeni Nüfus.....	20
Tablo. 2.9. Marcel Lèart'a Göre 1882-1912 Yıllarında Patrikhane Kayıtlarında Anadolu Ermeni Nüfusu.....	20
Tablo. 2.10. Altı Vilayetin Ermeni Nüfus Rakamları Hem Osmanlı Hem Patrikhane, Hem En Düşük ve En Yüksek Hali.....	21
Tablo. 2.11. Shaw'a Göre 1882-1914 Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Nüfus Rakamları.....	21
Tablo.2.12. 1914 Osmanlı Nüfus İstatistiğine Göre 33 Vilayette Müslüman, Ermeni ve Rum Nüfus.....	21
Tablo. 2.13. Patrikhane'ye Göre 1912 Yılında Vilayet-i Sitte'nin Müslüman Nüfusu.....	22
Tablo. 3.1. 1914 Öncesi ve Sonrası Misyoner Okulları Sayısı.....	30
Tablo. 5.1. II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Topraklarında Yaşayan Milletlerin Nüfusu.....	88

1. GİRİŞ

Türk - Ermeni ilişkilerinin yoğun olarak başlaması Selçukluların Anadolu'yu almasıyla başladı. Ermeniler önce Selçuklu sonra da Osmanlı dönemlerinde asırlarca Türklerin hâkimiyetleri altında huzur içerisinde yaşamış ve bu durum Türklerle Ermeniler arasında kuvvetli bir dostluk bağının oluşmasını sağladı. Osmanlı Devleti de bu yüzden kendilerini Millet-i Sadıka sıfatıyla onurlandırmışlardı. Ancak, daha sonra Avrupalı emperyalist devletlerin vaatlerine ve kışkırtmalarına alet olan Ermeniler kendilerini koruyan Osmanlı Devletine karşı isyan etmeye başladılar. Özellikle, II. Abdülhamit devrinde bu isyanlar artmış ve bu dönemde İngiltere'nin de büyük etkisiyle Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline dönüştü. Sultan Abdülhamit, İngiltere'nin Osmanlı topraklarında Ermenileri kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devletinin parçalanması için gösterdiği yıkıcı faaliyetlerin farkına vararak buna engel olmaya çalıştı. Bu yüzden de Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı ve İngiliz çıkar çatışması meydana geldi.

Osmanlı Devletinin son döneminde özellikle de Fransız Devriminin etkisiyle Osmanlı topraklarında yaşayan milletler arasında yaygınlaşan milliyetçilik akımıyla bu milletler devlete karşı isyan etti, bu da devletin bütünlüğünün bozulmasına neden oldu. Osmanlı Devletinde farklı etnik grupların yer alması diğer devletlerin özellikle Batıların ilgisini çekti. Avrupa devletleri milliyetçiliğin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin içinde yer alan grup ve milletleri kullanarak Osmanlı Devletinin parçalanmasından faydalanmaya çalıştılar. Osmanlı Devletinde Millet-i Sadıka olarak bilinen Ermeniler de diğer devletler tarafından kullanıldı. Ermeniler, Osmanlı Devletine karşı bağımsızlıklarını kazanmak için isyan ettiler ve yabancı güçlerin oyuncağı oldular. Ermeni isyanları her ne kadar milliyetçiliğin etkisi olarak gösterilse de Ermenilerin kışkırtılmasında diğer devletlerin parmağı vardı. Yabancı devletler Osmanlı devleti içinde yer alan Gayrimüslimleri destekleyerek Osmanlı Devletinin hızla parçalanmasını umut ediyorlardı. Ancak Sultan II. Abdülhamit uyguladığı politikalarla hem Osmanlı toprak bütünlüğünü korudu hem de Ermeni isyanlarına engel olmak için bir takım tedbirler aldı. Sultanın Osmanlı devlet bütünlüğünü koruma çabaları diğer devletleri rahatsız etti ve II. Abdülhamit'in bu tutumu Osmanlı devletini diğer devletlerle siyasi alanda karşı karşıya getirdi.

Araştırmamızda Osmanlı Devleti tarafından ezilen ve zulüm gören bir millet olarak tanıtılan Ermenilerin isyanlarına sebep olan şeyin gördükleri kötü muameleye dayandığı fikrini çürütmek ve bunun asıl sebebinin 1878 Berlin Konferansı'ndan sonra İngiltere'nin oyuncağı olarak kullanılması olduğunu göstermektir.

Çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri kaynakları ile Araştırma eserler, makele, dergi ve internet üzerinden ulaşılan kaynaklardan faydalanılmıştır.

II. Abdülhamit dönemine ait çeşitli çalışmalar yapılmakla birlikte Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesinin

2. XIX. ASRIN İKİNCİ YARISINA KADAR TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1. Ermeniler ve Ermenistan Coğrafyası

Ermenilerin vatanı ve kökenleri ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte bununla ilgili çeşitli görüşler vardır. Ermeni tarihçileri bile Ermeni tarihi ve kökeni hakkında kendi aralarında görüş birliği sağlayamamış olup çeşitli görüşler ileri sürerek Ermeni devletlerinin varlığını ispata çalıştılar.

Ermenistan denen bölge farklı devletlerin çarpıştığı ve farklı zamanlarda farklı devletlerin hâkimiyetine girdiğinden müstakil bir Ermeni devleti kurulamamıştır. Ermeniler tarihte bağımsız bir devlet kuramamış ve zamanla farklı milletlerin hâkimiyetine girerek dağınık olarak yaşadılar. Bu yüzden de Ermeni coğrafyasının neresi olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur (Kodaman, 2001: 2-3). Ancak Garabet Basmacıyan (2011: 19) eserinde Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi'ye göre Büyük Ermenistan'ın sınırları ve Ermeni coğrafyası kuzeyde Gürcistan doğuda Hazar Denizi ve İran güneyde Mezopotamya ve Asur batıda Fırat Nehri idi.

Bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin etnik kökenini Nuh Peygamberin oğlu Yafes'in torunu Hayk'a dayandırmaktadır. (Akgündüz vd, 2008: 23) Bu tarihçilere göre Ermeniler kendilerini "Hayk" diye isimlendirmiş ve Ermeniler ülkelerini de "Hayastan" adlandırmaktadırlar. Ancak Ermenilerin bulunduğu topraklara neden Ermenistan dendiğine dair bir bilgi olamayıp bunun ile ilgili çeşitli görüşler vardır (Gürün, 1985: 10).

Ermenilerin tarihini Urartulara dayandıran Ermeni tarihçileri de vardır. Ancak yapılan son araştırmalar Doğu Anadolu kavimlerinden biri olan Urartular ile Ermeniler arasında dil ve ırk farklılığının olması bu görüşü çürütmektedir (Saray, 2005: 4; Sonyel, 2009: 17).

Ermeniler M.Ö. 8. yüzyılda meydana gelen Trak göçleri sırasında Anadolu'ya gelen ve yaklaşık iki asır dağınık bir şekilde yerleşmeden yaşadıkları sonra Urartu Devleti'nin yıkılmasını fırsat bilerek (Memiş, 2002) M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Van Gölü ve çevresinde Pers Kralının egemenliği altında ve ona vergi ödemek şartıyla bölgeye yerleştiler. Oysa Türkler M.Ö.3. binyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya yerleşmişlerdi. (Memiş, 2005: 4). Bundan başka Ermenileri Güney Kafkas Irkına dayandıran, Ermenileri bir Turan ırkı olarak değerlendiren, Ermenileri Frigyalılarla birlikte Trakya'dan gelerek doğuya yerleşen bir ırk olarak değerlendirenlerle birlikte birde onların kökenini Hititlilere dayandıran çok çeşitli görüşler mevcuttur (Metin, 1997: 11-12).

Ortaya sürülen görüşlerde bir birlik olmamasıyla birlikte kaynakların eksikliği Ermenilerin Doğu Anadolu'ya ne zaman ve nasıl yerleştiklerini öğrenmeyi olanaksız kılmış, yapılan araştırmalarda ise Ermeni sözcüğüne ilk defa M.Ö. 521 tarihinden kalma Bistun yazıtında rastlanır. Pers Kralı I. Darius'un yazıtında "Armenia" ismi geçmektedir. (Akgündüz, 2008: 22; Uras, 1987: 101; Eyicil, 2005: 285; İltter, 2006: 3). Kitabete göre Darius Perslere devamlı saldırılarda bulunan Ermeniler üzerine komutanlarını göndererek onları hâkimiyeti altına almaya çalıştı (Basmacıyan, 2011: 22). Bu tarihten sonra M.Ö. 484-430 tarihleri arasında yaşadığı varsayılan Herodotos, Ermeni ismini kullanmıştır. (Gürün, 1985: 16; Akgündüz, 2008: 22).

Herodotos'un tarihinde ve Darius'un yazıtındaki Ermeni sözcüğü bir milleti ifade edebileceğinin yanında Ermenistan bölgesini de kastetmiş olması muhtemel olup Ermenilerin bu bölgeye kesin olarak ne zaman geldiği bilinmemekle birlikte Büyük İskender'in Anadolu seferinde (İ.Ö. 331) Ermenilerin o bölgede bulunduğu bilinmektedir. Ancak bağımsız olarak değil, İran'a bağlı bir toplulukturlar (Gürün, 1985: 16-17). İskender'den sonra Ermeniler, Roma, İran, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı idaresi altına girdiler.

Ermeni Tarih yazarlarından Karakasyan'ın Ermeni coğrafyası hakkındaki fikri şöyledir: Armenia sözcüğünün eski Sami dillinden olup ve Ararat (Ağrı) Ülkesi anlamına geldiğinden İranlılar Ermenistan'a Ermeniler burada yaşadığı için buraya Armenia adını verdiler. Ermeniler çok uzun yıllar İran yönetiminde kaldığı için bölge

onların verdiği Armenia ismi ile anıldı ve tanındı. Bölgeye Asuri, Urartu ve İbraniler tarafından Ararat olarak anıldı (Metin 1997: 11).

Ermeniler, çoğu zaman İran ve Roma arasında el değiştiriyordu. Ermeniler bağlı oldukları devletin tabiiyeti altında kurdukları derebeylikler ile varlıklarını devam ettiriyorlardı. M.S. 297 yılına kadar süren Roma-Sasani mücadelesinin sonunda Ermeniler, Roma idaresi altına girmiş, bundan sonra M.S 301 yılında Hıristiyanlığı kabul ederek ve Ermeni Kilisesi kurdular (Saray, 2005: 6). Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü Zerdüşt dinini benimseyen Sasani devletini rahatsız etti. Sasaniler Ermenilerin kendi dinleri Mazdeizm'e geçmeleri için onlara baskı yaptı (Basmacıyan, 2011:23). Ayrıca Sasaniler bunu sağlayabilmek için de Ermeni prensliğinin iç işlerine karışarak Ermeni prensliğinin Doğu ve Batı Prensliği olarak ikiye ayrılmasına neden oldu. 406 yılında Sasanilere bağlı doğu Ermenistan'ında Vram Chaponh zamanında Ermeni Alfabeti icat edildi (Gürün, 1985:19; Saray, 2005: 6). Bundan sonra Ermenilerin arasında Hıristiyanlık daha çok yayılmaya başladı. Roma'nın yerine geçen Bizans bağımsız Ermeni kilisesinden tedirgin olduğundan ve Ermenileri kendi hâkimiyetine girmeye zorladı. Ancak kilise baskılara rağmen bir arada kalmaya çalıştı (Saray, 2005: 7).

Bizans ve İran arasında yer alan Ermeniler iki devlet arasında tampon görevi gördüğünden çok büyük zararlara uğradılar. 629 yılında İran'ın Bizans'a mağlup olmasıyla Ermeniler Bizans yönetiminde kaldılar (Metin, 1997: 13; Gürün, 1985: 20).

640 yılında İslam orduları ile tanışan Ermeniler yapılan savaşlar sonrasında Bizans'tan yardım almayıp Arap baskısına dayanamayarak 653 yılında Arap Nüfuzu altına girdiler.

654 yılında Bizans imparatoru II. Kostantin sefere çıkarak Ermenistan'ı yeniden Bizans'a bağlamışsa da onun dönmesinden sonra Ermeniler Araplarla anlaşarak İslam idaresine girdiler (Gürün, 1985: 21). Ermenilerin Arap idaresini seçmelerinin nedeni Bizans'tan beklenen hoşgörüyü Müslüman Arapların göstermiş olmasıydı (Saray, 2005:7).

Arap valileri yaklaşık iki yüzyıl Ermenileri idare etti. İslamiyet'in Doğu Anadolu ve Kafkaslara yayılmasıyla endişelenen Bizans, kilisenin teşvikiyle bu bölgeyi geri almak için harekete geçince, 970 yılından itibaren İslam kuvvetleri Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yenilgilere uğramaya başladı. Bölgeye hâkim olan Bizans, Hıristiyanlığın Gregoryan mezhebine inanan Ermenileri zorla Ortodoksluğa sokmaya çalışarak buna karşı direnenleri sürgün etme politikası izledi. Bizans'ın baskılarının arttığı bu dönem Oğuz Türklerinin bölgeye gelmeye başladığı döneme rast geliyordu. Bizans'ın baskılarından bunalan Ermeniler, bölgeye gelen Selçuklulara düşmanlık göstermemekle birlikte (Turan, 2006: 357-358) onların idaresi altına girerek Anadolu'nun 1071 öncesi ve sonrasında Türkleşmesi ve İslamlaşmasına yardımcı oldular (Şeker, 2000: 26).

26 Ağustos 1071 Malazgirt savaşında Bizans'ın mağlup olması tüm Ermeni bölgesinin Selçukluların idaresine geçmesini sağladı. Ermenistan coğrafyası Sultan Sencer'in ölümüne kadar (1157) Büyük Selçuklu, 1194 tarihine kadar Irak Selçukluları, ondan sonra Harezmsah'ların, ondan sonra da İlhanlıların idaresine girdi. İlhanlıların dağılmasıyla 1334'te Celayirlilerin (Gürün, 1985: 19-23; Saray, 2005: 16-18; Metin, 1997: 13-14), 1387'te Timur Ermeni bölgesinin hakimiyetini eline aldı ve teslim olmayıp direnen Ermenileri kılıçtan geçirerek ve kendisine itaat etmeyenleri katletti. Timur'dan sonra Ermeni bölgesi Karakoyun, Akkoyun ve Safevilerin idaresine geçmişti (Basmacıyan, 2011: 33-34). Ermenistan bölgesi 1514 yılında Osmanlı Devletinin hâkimiyetine girdi (Kantarci, 2005: 93).

Anadolu'da yaşadıkları süre boyunca tarihin hiçbir devresinde Ermeniler, tam manasıyla bağımsız bir devlet kurumamış ve diğer devletlerin tabiiyetinde yaşadılar. Türklerin himayesinde en refah ve rahat dönemlerini geçiren Ermeniler, Türk yönetiminde iyi muameleyi gördüler. Hatta Osmanlı Devleti döneminde devletin en yüksek rütbelerinde görev aldılar. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı devletlerin kışkırtmaları, milliyetçilik akımının etkileri ile Osmanlı Devletine karşı isyan hareketlerinde bulundular (Memiş, 2005: 5).

2.2. Selçuklu Döneminde Türk-Ermeni Münasebetleri

Türk-Ermeni ilişkilerini Hunlar ve Göktürklere kadar dayandığını savunan araştırmacılar olsa da ilk ve yoğun Türk – Ermeni ilişkileri XI. yüzyılın ilk çeyreğinde 1018 yılında Selçuklular zamanında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı keşiflerle başladı ve üç yüz yıl kadar sürdü (Karayumak, 2007: 27).

Selçuklular Anadolu keşifleri başladığı zaman Ermeniler, Bizans'a tabi küçük krallıklar şeklinde varlıklarını devam ettiriyorlardı (Akgündüz, 2008: 73). Selçukluların Anadolu fethinden önce doğuda Ermenilere ait Vaspuragan ve Ani krallıkları vardı. Vaspuragan denilen Van Gölü havzası Ermeni Ardżruni ailesinin idaresindeydi. Havzanın doğusu Ansevatsik ailesinden Gurgen Haçik'in güneyi Rıştunik'in kardeşi Senek 'erim'in (990-1006) elinde idi. Haçik'in ölümü üzerine Senek 'erim' havzanın tümünün hâkimiyetini eline geçirdi. Van gölünden Batum'a kadar uzanan bölge çeşitli Ermeni ailelerinin elinde olup her biri birbirinden ayrı yaşadıklarından Ermeniler arasında siyasi birlik mevcut değildi. Ermeniler kendi aralarında birlik sağlamamalarının en önemli nedeni derebeylik düzeni içinde yaşayan bu Ermeni aileler arasındaki çekişmeler uzun süre devam etmesiydi. Bu derebeylikler Bizans'a bağlı olmalarına rağmen Bizans İmparatorunun mezhep ve siyasi baskılarına bazen birlik olarak karşılık veriyorlardı. İmparator II. Basıl Müslüman devletlerin saldırıları karşısında tampon bir bölge olan Doğu-Anadolu bölgesinde hâkimiyet tesis etmek istiyordu. Ayrıca İmparator II. Basıl Ermenilerin isyankâr tutumlarından da rahatsız olduğundan bölgeyi doğrudan Bizans yönetimine bağlamak için Doğu Anadolu'ya gelerek Vaspuragan'ı (12 kale, 4400 köy, 115 manastır) ilhak etti (Sevim, 2002: 2-3). Lasdivet'li Arisdages, II. Basıl'ın fethi sırasında her taraf yakıp yıkıldı ve halkın bir kısmı katl edildi diye bir ifade ile yaşananları nakleder. (Ersan, 2010: 148). II. Basıl Vaspuragan'ı ilhak ettikten sonra burada oturan 40.000 Ermeni'yi Bizans'ın geleneksel politikasınca göçe zorladı. Göç ettirilenler Orta Anadolu'da Sivas ve kısmen Kayseri'ye yerleştirildiler (Sevim, 2002: 2-3).

Böylece Van Ermeni Prenslığına son verildi (Yinanç, 1983: 68; Akgündüz vd, 2008: 73). Van'ı işgal eden Bizans, civardaki Ermenilerin bir kısmını Orta Anadolu'ya, bir kısmını da Urfa'ya yerleştirdi. Ani'yi yöneten Sempat, Bizans Gürcü çatışmasında Gürcüleri tutmuş, Van'ın alınmasından sonra Bizans'ın intikam almasından korkarak Ani'yi "ölümünden sonra bütün topraklarının Bizans'a devrini" (Sevim, 2002: 3) vasiyet etti. Onun ölümünden sonra Bizans kendisine verilen vasiyeti talep etti ancak, Sempat'ın yeğeni II. Gagik Bizans'ın Ani'yi istemesine karşı çıkmışsa da kandırılarak İmparatorluk merkezine götürüldü ve 1045 yılında Ani Prenslığı Bizans tarafından işgal edilerek halkı göç ettirildi. Böylece Ani Prenslığı de ortadan kaldırıldı. Bizans'ın işgal ettiği toprakların halkını göçe zorlamasıyla İç Anadolu'ya doğru yayılan Ermeni göçleriyle Çukurova Ermeni Krallığının temeli atıldı (Güler ve Akgül, 2007: 7-8; Akgündüz vd, 2008: 73; Gürün, 1985: 22; Uras, 1987: 76).

Bizans'ın Ermenilere karşı siyaseti onları farklı bölgelere göç ettirme politikasına dayanmaktaydı. Selçukluların çağdaşı olan Kilikya Ermeni Prenslığı, Bizans'ın uyguladığı yer değiştirme politikasının sonucunda ortaya çıktı. Bu prenslik Haçlı seferleri sırasında Haçlılara yardımlarda bulundu. Bizans'ın zayıflamasıyla varlığını devam ettiren Prenslik bağımsızlığını elde edemedi ve sırasıyla Bizans'a, Haçlılara, Moğollara ve Katolik hanedanlara bağlı olarak varlığını sürdürdü (Çiçek, 2006: 137). Türklerle çeşitli zamanlarda iyi ilişkilerde bulunmuş olan Kilikya Ermeni Prenslığı daha sonra Kıbrıs'ta yerleşik bulunan Katolik Lusignan ailesinin egemenliğine girdi. Bundan rahatsız olan Gregoryan Ermeniler 1375'te prensliğin Memluk'ların hâkimiyetine geçmesine neden oldu (Dokuz Soru, 1989: 5; Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 11; Kundakçı, 2006: 16). Bundan sonra bölgeye hâkim olan Ramazanoğulları zamanında bölge Türkleşti. Bölgede yaşayan Ermeniler de Türk kültürünü benimsediler. Çukurova bölgesi 1516 yılında da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçti (Güler ve Akgül, 2007: 14-15).

Selçuklular Anadolu'ya geldikleri zaman Bizans, Ermeni Prensliklerini işgal etmiş (Akbiyık, 2002: 152) ve Ermenileri buldukları yerden göç ettirmiş, ayrıca onları zorla Ortodoksluğa sokmaya çalışıyordu (Saray, 2005: 8). Ermeni Tarihçi Urfalı

Mateos Bizans'ın Ermenileri zorla göçe mecbur edişini şöyle anlatmaktadır: “İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi tahrip edip, Türklerin istilasını kolaylaştırdılar” (Yinanç, 1983: 69; Turan, 2005b: 49). Süryani tarihçi Mihael de Bizans'ın Ermenilere karşı yaptığı katliamlardan şu şekilde bahsetmekteydi (Turan, 2005b: 49): “Bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan bir emir-name ile batıl mezheplerini bizi kabul etmeğe zorluyor; bizi ezmeğe uğraşıyorlardı, İstanbul patriği kiliselerde bulunan mukaddes kitapları (Ortodoks olmayan Süryanilere ait kitapları) yaktırdı”

Anadolu'da Bizans idarecilerinin halka zulüm etmeleri Türklerin Anadolu'ya akınları sırasında bir kurtarıcı olarak görülmelerini sağladı. Hatta Anadolu'da bulunan Ermeniler ve Süryaniler, Türk taraftarı oldukları için İmparator Alexs, İstanbul'daki kiliselerini yıktı ve papazlarını kovdu. Yakubî ve Ermeni kiliseleri mensupları, Bizans hâkimiyetine karşı Türklerin hâkimiyetini tercih ettiler (Sevgi, 2002).

Büyük Selçuklu Devletinin ilk Sultanı Tuğrul Bey 1043 yılından itibaren Anadolu seferine başladığı sırada İmparator II. Basil Gürcü ve Ermeni topraklarını doğu sınırlarını güvence altına almak ve Müslüman saldırılarına karşı koyarak onların topraklarını ele geçirmek adına bölgeyi doğrudan Bizans'a bağladı. Bundan dolayı Selçuklular bölgeye geldiklerinde bölgede ne Ermeni ne de Gürcü bir devlet mevcut değildi. Anadolu'ya Selçuklu akınları başladığı sırada tahta yeni geçmiş olan İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), Ermenilere çok ağır vergiler yükleyerek Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürüyordu. Eski ülkesi Kars'ı ele geçirmek isteyen II. Gagik Kayseri'de Bizans'a karşı isyan etti, ancak başarılı olamadan yakalanıp öldürüldü. Bizans, Kars ve Van bölgesinin Ermeni hanedanların tüm soylularını katl ederek onlara ait yerlere el koydu. (1046-1048). Ermeni şehir, kilise ve manastırlarına Bizans bürokratları ve papazlar yerleşerek Ermeni kilisesini ortadan kaldırılmaya çalışarak dini kıyımlar yapıldı. Bizans'ın Ermenilere yaptıkları Ermeni kaynaklarında kin ve nefretle anılır. II. Basil'in tahta olduğu süre boyunca ehemmiyetle korunan doğu Anadolu sınırları ondan sonra gelenlerin güçsüzlüğünden dolayı Doğu Anadolu korunamadığından Selçukluların Anadolu fetihleri kolaylaştı (Sevim, 2002: 6-7).

Tuğrul Bey'den sonra başa geçen Sultan Alparslan Anadolu seferine devam etti. Sultan Alparslan, Selçuklu akınları sonucunda Savunması çöken Bizans'ın durumundan faydalandı. Sultan Alparslan seferi sırasında Erran'daki Lori bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya çalışan Giorg'u Selçuklu tabiiyetine alarak (Sevim, 2014: 2-3) yoluna devam etti ve 1064 yılında Ani ve Kars şehirlerini fethetti. 1071 yılındaki Malazgirt Zaferiyle Selçuklular Anadolu'yu fethetmeye başladılar (Süslü vd, 2001: 93; Güler ve Akgül, 2007: 7).

Ermeniler, Anadolu'yu fetheden Selçuklulara yardım ettiler. Ermeni Tarihçi Asoghik'in “Ermeniler Bizans'a olan düşmanlıkları nedeniyle Türklerin Anadolu'ya gelmesine sevinmişler, hatta Türklere yardım etmişlerdir” sözleri Ermenilerin Anadolu'nun fethi konusunda Türklere yardım ettiğini ortaya koymaktadır (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 10-11; Dokuz Soru, 1989: 5).

Malazgirt savaşında bazı Ermenilerin tutumunu Süryani Mihael şöyle nakletmektedir: “Bizanslıların bozuk mezheplerini kabul etmeye zorladıkları Ermeniler savaş sırasında Bizans'a sırtlarını çevirdi ve ordularından ayrıldı”. Bu durum savaşın Türklerin lehine sonuçlanmasına yardımcı oldu. (Turan, 2005a: 183) Selçuklular Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetti ve fetihleri Marmara sahillerine kadar ulaştı. Selçukluların kısa zamanda Anadolu'nun büyük çoğunluğuna hâkim olması Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere karşı gösterdiği kötü muamelenin etkisi büyüktü.

Bizans'ta toprak aristokratlarının altında ezilen Rum köylüler, zorla Ortodoksluğa ve Rumlaştırılmaya çalışılan Ermeni milleti Türk fetihlerinden memnun olmuş hatta Ermeniler, Türklere Anadolu'nun fethinde yardım ettiler. Selçuklular getirdikleri Miri arazi sistemi ile mülkiyeti devlete, kullanım hakkı halka ait olan bir düzenle hem Hıristiyanların toprak sahibi olmalarını sağlamış hem de onları kendi tabiiyetine aldı. Böylece, Selçuklular, Hıristiyanları memnun etmekle kalmayıp

Bizans'ın baskısından bıkan halkları da kendi tarafına çekmeyi başardı ve bu durum da Selçuklu fetihlerini kolaylaştırdı (Turan, 2005a: 348; Kazıcı, 2002a:)

İslam kültüründe var olan hoşgörü âdetini en iyi uygulayan devletlerden biri de Selçuklular devletidir.. Henüz laiklik kavramının bilinmediği bir devirde Tuğrul Bey Bağdat'a gelerek halifenin dünyevi yetkilerini elinden alarak halifeye sadece hilafetin dini yetkilerini tanıdı. Böylece Tuğrul Bey döneminde din ve dünya işleri birbirinden ayrılmış oluyordu. Ancak aynı sırada Bizans kendi milletinden ve dininden olmayanlara baskı yapıyordu. Bizans'ın baskısını Süryani Mihail şöyle nakletmektedir: “Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan bir emirle bizi onların batıl mezheplerini kabul etmeye zorluyor ve eziyet ediyorlardı. İstanbul patriği kiliselerde bulunan mukaddes kitapları yaktırdı” (Güler ve Akgül, 2007: 8; Turan, 2005a: 133). İşte Selçuklular daha o zamanda laikliği kullanarak diğer milletlere İslamiyet'in de etkisiyle büyük hoşgörü göstererek din ve inanışlarında onları özgür bırakmıştı.

Sultan Alparslan'dan sonra başa geçen oğlu Sultan Melikşah Anadolu fütuhatını kalıca hale getirmek için fethedilen bölgelere Türkmen beylerine ıktâ etmişti. Urfalı Mateos'un sultan Melikşah ile ilgili şu sözleri önem arzeder: “Alparslan'ın halefi olarak tahta çıkan Melikşah iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı iyi muamelede bulunan biriydi. Melikşah hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar olmuş, bütün ülkeleri fethetmiş, Ermenistan'ı barış ve asayişe kavuşturmuştu” (Mateos, 2000: 146).

Sultan Melikşah Roma topraklarını fethi için batıya doğru hareketi esnasında Hıristiyanlara karşı şefkatli olup geçtiği memleketlerin halkına bir baba gibi yaklaşmaktan dolayı Sultan Melikşah bazı eyalet ve şehirlere savaşmadan hâkim olmuştu. Sultan Ermenistan ve Rum topraklarını aldıktan sonra Antakya'ya ilerledi. Antakya'dan sonra Haleb'i alan Sultan Melikşah topraklarını Hazer denizinden Okyanusa kadar uzattı (Mateos, 2000:171).

Ermeni Tarihçi Mateos, Melikşah'ın 1086 yılında Anadolu'dan Suriye'ye yaptığı seyahat sırasında takındığı tutumu şöyle nakletmektedir (Mateos, 2000: 171, 176; Şeker, 2000: 36; Turan, 2006: 361):

Türk Sultanının geçtiği ülkelerin halkına bir baba gibi davrandığını, Hıristiyanlar için kalbinin sevgi dolu olduğunu, bu sebeple birçok şehir ve bölge halkının kediliğinden onun idaresine geçtiğini, 1090 yılında Ermeni Patriği Basil'in isteği üzerine verdiği bir fermanla kiliseleri, manastırları ve papazları vergiden muaf tuttuğunu

Erran ve Şirvan bölgelerini bir ara Gürcülere kaptırılmışsa da daha sonra tekrar Selçuklu hâkimiyetine giren bölge halklarına ağır bir vergi yüklenilmesi üzerine Ani Başpiskoposu Barseğ (27 Şubat 1090-26 Şubat 1091) (Mateos, 2000: 176) bazı prens ve din adamlarından meydana gelen bir heyetle sayıları dörde çıkarılmış olan Ermeni Patrikliğinin durumunu bildirmek üzere İsfahan'a Sultan Melikşah'ın huzuruna çıktı. Ermeni heyetini büyük bir iltifatla kabul eden Sultan Melikşah, “Ermeni Katolikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergiden muaf tutulmalarına” dair bir ferman yayınlattı. Bu fermanın hükümlerinin uygulanması için de Azerbaycan Genel Valisi Kutbuddin İsmail'i görevlendirdi. Vali İsmail, vergileri derhal kaldırarak, Ermenilerin oturduğu bölgeleri imar ettirdi. Ayrıca bütün Ermeni kilise ve manastırlarını Selçuklu devleti himayesine aldı. Sultan Melikşah'ın Selçuklu topraklarında yaşayan gayrimüslimlere gösterdiği hoşgöründen dolayı başta Ermeni ve Süryani kaynaklarında kendisinden övgü ile söz edilmektedir (Sevim, 2002: 12-13).

Anadolu'nun Sultan Melikşah zamanında fethedildiği dönemde, Ermeni, Süryani ve Gürcü tarihçileri (Mateos, Anili Samuel, Genceli Krakos vs.) ondan şöyle söz etmektedir (Güler ve Akgül, 2007: 8-9):

Dünyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanların içinde en büyüğü, insanların içinde en seçilmiş, hareket itibarıyla en zarifi, her hususta kusursuz ve günahsız, yağma ve kıtallere karşı koyan, son derece merhametli ve müşfik, fevkalâde âlicenap, tebaasının babası, herkese bilhassa Hıristiyanlara karşı çok müsamahakâr ve himayekâr.

Sultan Melikşah, Ermenileri Bizans'ın zulmünden kurtarmış, Ermeni kilisesini vergiden muaf tutarak, Ermenilere dini ve kültürel ayrıcalıklar tanıdı (Bilgin, 2014: "Ermenilerin 2015 Yılına Yönelik Stratejileri ve Türkiye" <http://www.kasem.org/ermenilerin-2015-yilina-yonelik-stratejileri-ve-turkiye-3917799-haberi>, 2014). Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Ermeni müellifi Urfalı Mateos (2000: 178) şu sözleri nakletmektedir: "Melikşah gibi büyük bir Sultan'ın ölümü bütün dünyayı matem içine düşürdü"

Mateos (2000: 181-182) ayrıca Kutbuddin İsmail hakkında şu yorumlarda bulunmuştu: "Ermenistan'a hakim olan emir İsmail iyi ve merhametli biri olup Ermenistan'ı imar ediyor, manastır ve rahipleri himaye ediyordu. Ayrıca Hıristiyanları İranlılara karşı koruyordu. Onun zamanında herkes kendi mal ve mülküne sahip olmuş, bütün Ermeniler müreffeh mesut bir hayat yaşıyorlardı."

Türkiye Selçuklu Devleti Sultanları da Hıristiyanlara gösterdikleri hoşgörüyü anılıyorlardı. Anadolu'nun yerli halkı Selçuklu yönetiminden hoşnut olmakla birlikte Selçukluların ilk Sultanlarını birer kurtarıcı olarak gördüler (Osm Bel. Ermeniler, 1995: VIII; Kürkçüoğlu, 2003). Ermenilerin Selçuklu Sultanlarından olan memnuniyetlerini çağdaş tarihçiler de zikreder (Şeker, 2000: 36).

Sınırları Çukurova'dan başlayarak Güneydoğu Anadolu bölgesine uzanan bir alanda bir Ermeni Prensligi kurmayı başaran Ermeni asilzadesi Philaretos (Filartos) Brachamios hem Bizans hem de Büyük Selçuklu Devletine tabii davranarak prensliği korumaya çalıştı. Ancak Philaretos yönetiminde bulunan halklara hatta ırkdaşları olan Ermenilere bile zulüm etmiş ve bazen kıyımlarda bulundu. Bu yüzden Philaretos'un kendisine bağlı Urfa'ya gittiği sırada yerine Antakya'nın idaresi için bıraktığı vali İsmail ve hapisten kaçmayı başaran kendi öz oğlu Barsama halk ve askerler ile anlaşıp şehri İznik'te bulunan Türkiye Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'a teslim etmeye karar vererek onu şehre davet ettiler (Sevim, 2002: 15). Süleyman Şah 300 adamı ile Antakya'yı zapt etmişse de şehir halkına bir fenalık yapmadı. Günlerce devam eden iç kale muhasarası halkın canlarına kıyılmayacağı dair 'aman' verdi. Halka hiç dokunmayan ve onlarla sulh yapan Süleyman Şah (Mateos, 2000: 161), şehir zapt edilirken alınan esirleri de serbest bıraktı. Süleyman Şah Türk beylerine "Hıristiyan halka iyi davranmaları, onlardan hiçbir şey alınmaması ve evlerine girmemeleri ve kızları ile evlenmemeleri" ile ilgili bir buyruk çıkardı. Süleyman Şah, şehre girilirken yaşanan muharebe sırasında yıkılan yerleri tamir ettirdi. Antakya halkı Süleyman Şah'ın kendilerine gösterdiği iyi davranıştan dolayı mutlu olmuş ve onun yönetimini Philaretos'un yönetimine tercih ettiler (Sevim, 2002: 15-16; Sevim, 2014: 107). Hıristiyanlar, Sultan Süleyman Şah'ın idaresinden memnun kaldı.

Türkiye Selçuklu Sultanlarından I.Kılıçaslan'ın (1092-1107) zamanında Ermeniler ile iyi ilişkiler kurdu. Büyük Selçuklu devletinde olduğu gibi Türkiye Selçukluları zamanında da Ermeniler Selçuklulara tabi birer prenslik olarak yaşamış ve her türlü dini ve idari faaliyette özgür bırakıldılar. Türkleri Anadolu'dan atmak için başlayan haçlı seferleri sırasında Ermeniler haçlılarla işbirliği yaparak Selçuklu adına yönettikleri Urfa'yı (Ermeni Toros) haçlılara teslim etti ve burada ilk Haçlı Prensligi kuruldu. Ermeni Firuz'un ihanetiyle de Antakya haçlıların eline geçti (Sevim, 2002: 19). Ancak haçlı harekâtının devam ettiği sırada Haçlılardan kötü muamelelerinden rahatsız olan Elbistan Ermenileri'nin daveti üzerine I. Kılıçaslan Elbistan üzerine yürüdü (1103) ve burayı ele geçirdi (Seyithanoğlu, 1992: 229).

Sultan I.Kılıçaslan'ın şehit olması (1107) Hıristiyanlar arasında matem olarak görülmüştü (Turan, 2006: 368). Sultan I.Kılıçaslan Selçuklulara tabi olan Ermeni halka her daim adil davranmıştı. İslam-Hıristiyan mücadelesinin yaşandığı Bizans ve Haçlı seferleri sırasında bile devletin tabiiyetinde bulunan Ermeni ve gayrimüslimler ona güvenle bağlanmışlardı (Sevim, 2002: 20). Elbistan buna bir örnekti. Urfalı Mateos (2000: 231) Sultan'ın ölümü ile ilgili şu yorumu yapmıştı: "hıristiyanlar onun için büyük bir matem tuttular. Çünkü Sultan I.Kılıçaslan her bakımdan çok iyi ve tatlı biriydi".

Ermeni Toros, Bizans'ın valisini kovarak Çukurovaya yerleşti. Toros'un Selçuklu topraklarını saldırması üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut, Bizans İmparatoru Manuel Lomnenos'un anlaşma teklifini kabul ederek Toros üzerine yürüdü

(Seyithanoğlu, 1992: 246). Sultan Mesut Ermeni Şefi Toros'a bir elçiler göndererek "biz senin memleketini tahrip için gelmedik. Eğer itaat edip zorla aldığın toprakları iade edersen bize dost ve evlat olursun" dedi. Türklerin onlara saldırmadığını gören Ermeniler çok sevinmiş ve bunun Allah tarafından verilen bir lütuf olduğu düşüncesiyle Ona şükrettiler. Ermeni Toros elçileri günlerce alıkoyduktan sonra kendi elçisini onlarla Sultan Mesut'a göndererek şu cevabı verdi:

Bir Hükümdar olarak size gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Çünkü siz bizim gelişmemizi ve ilerlememizi hiçbir zaman kıskanmamış ve memleketimizi yakıp tahrip etmediniz. Ancak aldığımız ve bizim toprağımız olan bu memleketi Romalılara vermeye gelince bunu asla kabul edemeyiz

Ermeni Toros'un bu cevabını olumlu karşılayan sultan Mesut bir anlaşma metni hazırlayarak elçileriyle Toros'a gönderdi. Böylece anlaşma sağlandı ve Sultan Mesut kimseye zarar vermeden imparatorun kendisine Ermeniler üzerine gitmesi için verdiği hazineyle memleketine döndü (11 Şubat 1153-10 Şubat 1154) (Mateos, 2000: 307-308).

Sultan I. Mesut'tan sonra başa geçen oğlu II. Kılıçarslan'ın (1155-1192) Danişmentli Yağıbasan ile arasındaki mücadeleden yararlanan (Seyithanoğlu, 1992: 249) Ermeni Toros'un kardeşi Stefan, Maraş Selçuklu valisinin bazı Ermeni topraklarına saldırmamasını bahane ederek kardeşinden destek almadan 1156 yılında Maraş'ı işgal etti ve içindeki halkı Ermeni ve diğer Hıristiyanlar dahil olmak üzere katli edip mallarını yağmalamalarda kalmayarak şehri yakıp yıktı. Bunun üzerine Maraş üzerine giden Sultan'ın gelişinden haberdar olan Stefan bir takım adamıyla kaçtı. Şehri alan Sultan Ermenilere kötü bir muamelede bulunmadı. Sultan, daha önce şehirden kaçan Ermenilerin dönmesi üzerine onlara bağ ve bakçelerini iade etti. Olaylar esnasında yalnızca Ermenileri isyana kıskırtan bir papazı idam edildi. Oradan Gökşun'a giden Sultan karışıklıklar dolayısı ile memleketlerini terk eden halkı yerlerine yeniden yerleşmeleri için davet etti (Şevim, 2002: 23-24). Öte yandan Behisni'nin Selçuklu valisi Sultan'ın Hıristiyanlar akarsı merhametle davranılması hususunda verdiği emire uymayıp, halka zulm edip vergileri arttırmasından dolayı halk Stefan'ı buraya çağırdı. Başa geçen Stefan halkı başka bir yere yerleştirdi. Yaşananlar üzerine bölgeye giden Sultan'ın sevecenliği sayesinde şehir halkı memleketlerine geri döndü. (Mateos, 2000: 317-318) Sultan'a karşı direnmenin ve kaçmamının yersiz olduğunu anlayan Stefan isyanı bırakıp Sultan'a itaat etti. Sultan II. Kılıçarslan, kardeşi Toros'un güvencesi ile Stefan'a Pertus Kalesini dirlik olarak geri verdi. Sultan Ermenilerle anlaşma yaptıktan sonra Selçuklu sınırlarını Ermenilere karşı korumak için bölgeye Türk beylerini yerleştirerek geri döndü (1157) (Şevim, 2002: 24) selçuklu Sultanları tabiiyetlerinde bulunan gayrimüslimlere her zaman hoşgörü ile yaklaşırlardı.

Anadolu halkının sadece Selçuklu Sultanları değil onlara bağlı o dönemde Anadolu'da bulunan diğer Türk Bey ve valilerden de memnun oldukları Artuklular'dan Belek Gazi'nin ölümüne (öl.1124) Türkler kadar üzüldüklerini Ermeni ve Süryani tarihçiler tarafından kaydedilmektedir (Şeker, 2000: 38).

Türk sultanları ve Beylerinin Anadolu'da tesis ettikleri hoşgörü ortamı sayesinde Bizans'ın baskısından kurtularak rahat bir nefes alan Hıristiyanlar, Selçuklu sultanlarından övgüyle söz ediyordu. O dönemki Hıristiyan kaynaklar Anadolu'da Türk-Hıristiyan kültürünün kaynaştığını belirtmektedirler. Türk-Ermeni ilişkileri Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar devrinde diğer azınlıklara kıyasla her zaman daha iyiydi (Osm Bel. Ermeniler, 1995: 3).

Hıristiyanların başka din ve mezheplere ve hatta şahıslara da hayat hakkı tanımayan düzenine karşı İslamın geniş müsamaha ve hoşgörüsü Anadolu fethinde Türklerin iyi karşılanmasına neden oldu (Turan, 2006: 187). Türklerin hoşgörü ve müsamahası sayesinde Anadolu'daki Ermeniler Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde din ve geleneklerini muhafaza etmiş, sanat ve ticaretini özgürce yaparak ekonomik olarak güçlenmiş yüzyıllarca Türklerle barış ve huzur içinde yaşadılar. Zamanla sarayın güvenini kazanarak en önemli mevkilere gelen Ermeniler Osmanlı devletinde "Millet-i Sadıka" veya "Teb'a-i Sadıka" olarak anıldılar (İrtem, 2004: XI). Ermenilerin, Türklerle uzun vadede barış içinde yaşamaları Türk Devletlerinin gayri Müslimlere göstermiş oldukları hoşgörüden kaynaklanıyordu.

2.3. Osmanlı Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

Osmanlının Ermenilerle olan ilk temasları Osman Bey zamanında oldu. Osman Bey Bizans'ın Ermenilere baskısından faydalanarak onların Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vererek ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kuruldu (Metin, 1997: 34; Karayumak, 2007: 32). Orhan Bey'in Bursa'yı almasıyla (1324) Ermenilerin Kütahya'daki dini merkezini Bursa'ya nakletti (Başgün, 1973: 21; Şenol, 2006: 10; Akgündüz, 2008: 80). Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u aldıktan sonra Yahudi baş hahamını, Rum ve Ortodoks Patrikleri ile Ermeni Patriğini İstanbul'a yerleştirdi (İnalçık, 2003: 406) ve bu milletlere dini inanç ve ibadetlerinde özgür olabilmeleri için bir ferman yayımlatarak bunların kendi aralarında patrik seçmelerine izin verdi (Karayumak, 2007: 33).

Fatih Sultan Mehmed 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni Patrikliğini İstanbul'a taşıttı. Samatya Sulu Manastırı denilen kilise patrikhane olarak Ermenilere verildi (Şenol, 2006: 10; Göyünç, 1983: 49; Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 15). Böylece Fatih Sultan Mehmed'in fermanıyla İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi kuruldu ve Patrik Hovakim (Ovakim) bütün Türkiye Ermenilerinin Patriği oldu (Koçsoy, 2002; Öke: 113; Basmacıyan, 2011: 76). Ermeni Patriği kendisine verilen bu geniş yetkilerle Rum Ortodoks mezhebi dışında kalan Hıristiyanların dini lideri oldu. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Süryani, Keldani, Habeş ve Kıpti kiliselerine bağlı olan bütün Hıristiyanlar dini işlerini Ermeni Patriği vasıtasıyla yürüttü, bu durum 19. yüzyıla kadar devam etti. Birçok Hıristiyan'dan oluşan Ermeni patrikhanesine bağlı Ermeni toplumu hızla teşkilatlanmaya ve nüfuslarında hızlı bir artış başladı (Karayumak, 2007: 33).

Ermeni patrikhanesinin kurulmasından sonra Ermeniler, tarihlerinde ilk defa dil, din, örf ve adetlerinde özgür oldular. Bu yüzden de kısa sürede İstanbul'a çeşitli yerlerden birçok Ermeni gelip yerleşti. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed Karaman'ı aldıktan sonra buradaki Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a nakletti. Fatih Sultan Mehmed'den sonra da Ermeni cemaatine verilen önem devam etti. Yavuz Sultan Selim Çaldıran zaferinden sonra, İstanbul'a Tebriz'den birçok Ermeni sanatkar getirtti (Metin, 1997: 34; Karacakaya, 2007: 14). Kanuni Sultan Süleyman da 1534 yılında Van'ı aldıktan sonra burada bulunan usta kuyumcu ve sanatkar Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a getirtti (Başgün, 1973: 22; Çark, 1953: XIII). İstanbul'a getirilen Ermeniler şehrin sanat eserleriyle süslenmesine yardımcı oldular (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 23). Zamanla İstanbul Ermeni nüfusunun en kalabalık bulunduğu şehir oldu (Kazıcı, 2002b: 361).

Y.G. Çark (1953: XIII), Ermenilerin Türkleri kurtarıcı olarak görmelerinin nedenini şöyle nakletmektedir: "Türkler İstanbul'a gelmemiş veya gelmeleri gecikmiş olsaydı, o nispette de Ermenilerin İstanbul'a yerleşmeleri ve özellikle inkişaf etmeleri pek şüpheli, hatta belki izleri de bulunamazdı".

Osmanlı Devleti kendi toprakları üzerinde yaşayan Gayri Müslim halkı "zimmîleri" "millet sistemi" esasına göre yönetti. Bu sisteme göre gayri Müslim tebaa "millet" esasına dayanarak yarı özerk bir şekilde yaşadı. Gayri Müslimlerin dini ve toplumsal işlerine devlet karışmıyordu. Patrikhanelerin kendi mahkemeleri olduğu gibi hapisaneleri de mevcut olup, dini suçu olmayanları sürgün de ettirebiliyorlardı. Ruhani liderleri yerlerinden almak, ayin yapmalarını yasaklamak, mesleklerinden çıkarmak, hatta sakallarını tıraş ettirmek yetkilerine sahipti. Devlete karşı sorumlu kişiler olarak adamları ile birlikte haraç toplar, mahkemesinde hukuk ve ceza davalarına bakar, nikâh kıyar ve dini olmayan kararlar alırlardı (Fırat, 2004: 28; Karayumak, 2007: 34).

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler cizye karşılığında askerlikten muaf tutuluyorlardı. (Ortaylı, 2002: 346) Ermeniler, bazı vergilerden de muaf olmalarının da etkisiyle Türklerden zengin ve refah içinde yaşıyor (Kurat, 2011: 112), sarraflık, müteahhitlik, bankerlik ve mültezimlikleri kendi ellerinde bulunduruyorlardı (Karayumak, 2007: 35).

Türk – İslam hoşgörüsü sonucunda gayrimüslimlere tanınan geniş hak ve hürriyetleri çok iyi kullanan Ermeniler, hızla gelişip refah seviyelerini yükselterek ülkenin siyasi, iktisadi, ticari ve idari alanlarında söz sahibi oldular. Ayrıca devletin

yüksek kademelerinde ve önemli mevkilerde görev aldılar (Uçarol, 2000: 326; Karal, 2011: 126-127).

Özellikle de Yunanlıların Osmanlıya karşı ayaklanmasından sonra Tanzimat Fermanının da yürürlüğe girmesi ile Ermeniler Sarayda Harice Nezaretinde daha önce Rumların elinde bulunan görevlere Ermeniler getirilmişti. Bundan sonra Ermeniler devletin hemen hemen her kademesinde önemli mevkilere getirildiler. Sultan II. Abdülhamit Ermenilerin Sarayla ilişkileri hakkında şunları nakletmektedir (Karal, 2011: 127):

Babam Sultan Mecid zamanında bilirim, kilercilere varıncaya kadar Ermeni idi. Hassa Hazinesinde Artin Paşalar, Gümüş Gerdanlar vardı. Eski bir aile bilirim, Validemin terzisi idi. Adeta harem ağaları görevi onlara verilmişti. Bütün Vüzera ve Kübera konaklarında Ayvazlar, mutemetler onlardı. Pederim her hafta Gümüş Gerdanlar Ailesine gider ve orada yemek yedi. Onlar da gelir Harem-i Hümayunda kalır ve yatarlardı.

Osmanlı devletinde Türk – İslam kültürü, yaşam tarzı ve yönetim biçimini benimseyerek kısa zamanda Osmanlıların güvenini kazanarak “Millet-i Sadıka”, “Teba-i Sadıka” unvanını alan Ermeniler iş hayatında olduğu gibi kamu alanında da önemli görevlerde yer aldılar. Osmanlı devletinde Ermenilerden 29 Paşa, 22 Bakan, 33 Milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve Konsolos, 11 üniversite öğretim üyesi ve 41 Yüksek rütbeli memur vardı (Uzundere, 2002: 16; Başar, 1982a: 13; Kantarcı vd, 2002: 7). Üstelik Ermeniler devletin kilit noktaları olan Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanlıklarında görev aldılar (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005:16; Koçaş, 1967: 92-115).

Osmanlı’da önemli görevlerde bulunan bazı Ermeni isimleri ve aldıkları görevlerin şöyle idi:

Tablo. 2.1. Osmanlı’da Yüksek Rütbeli Ermeni Memurlar (Metin,1997:52-53; www.ermenisorumu.gen.tr)

Ünvanlar	Ermeni İsimleri
1- Ayan Azaları	Mareşal Ohannes Kuyumcuyan Paşa, Abraham Eramyan Paşa, Gabriel Noradankian, Manuk Azaryan
2- Nazırlar (Bakanlar)	
Maliye Nazırı ve Hazine-i Hassa Nazırı	Agop Kazayyan Paşa (Kazazyan)
P.T.T Bakanı	Mareşal Karabet Artin Davut Paşa
P.T.T Bakanı	Andan Tinger Yaver Paşa
P.T.T Bakanı	Oskan Mardikyan
Bayındırlık Bakanı	Bedros Hallaçyan
Bayındırlık Bakanı	Mareşal Karabet Artin Davut Paşa
Bayındırlık Bakanı	Avukat Kirkor Finapyan (Sinapyan)
Bayındırlık Bakanı	Kirkor Agafyan (Agaton)
Bayındırlık Bakanı	Gabriel Noradunkyan
Dışişleri Bakanı	Gabriel Noradunkyan
Hazine-i Hassa Nazırı	Mikael Portakalyan Paşa
Hazine-i Hassa Nazırı	Sakız Ohannes Paşa
Hazine-i Hassa Nazırı	Agop Kazazyan
3- Milletvekilleri	
1876 Birinci Meşrutiyet Meclisinde Bulunanlar	
Meclis-i Mebusan Reis Vekili	Ohannes Allahverdi
İstanbul Milletvekili	Sabuh Maksudyan
Edirne Milletvekili	Rupen Yazıcıyan
Bursa Milletvekili	Sahak Yavruyan
Erzurum Milletvekili	Hamzaasp Yollaryan
Halep Milletvekili	Manok Karçıyan
Ankara Milletvekili	Mikael Altuntop
Sivas Milletvekili	Agop Şahinyan

Erzurum Milletvekili	Ganiel Karaçiyân
1908 İkinci Meşrutiyet Meclisinde Bulunanlar	
İstanbul Milletvekili	Kirkor Zührap
İstanbul Milletvekili	Bedros Hallaçyan
Tekirdağ Milletvekili	Agop Babikyan
Tekirdağ Milletvekili	Agop Boyacıyan
Sivas Milletvekili	Dr. Nazaret Dagavaryan
Halep Milletvekili	Doktor Karabet Dagavaryan
İzmir Milletvekili	İstapan İspartalyan
Kozan Milletvekili	Hamparsum Boyacıyan
Muş Milletvekili	Kegar Dergarahedyan
Erzurum Milletvekili	Karagin Pastırmacıyan
Van Milletvekili	Havan Papazyan
1914 Meclisinde Bulunanlar	
Ergani Milletvekili ve Başkanlık Divan Katibi	İstapan Çıracıyan
İzmir Milletvekili	Onaik İhsan
İstanbul Milletvekili	Bedros Hallaçyan
İstanbul Milletvekili	Kirkor Zehrap
Maraş Milletvekili	Agor Hırlakyan
Muş Milletvekili	Kegan Erkarabilen
Halep Milletvekili	Artin Boşgezenyan
Sivas Milletvekili	Digran Barsamyan
Kayseri Milletvekili	Karabet Tomayan
Kozan Milletvekili	Maddos Nalbantyan
Bağdat Milletvekili	Karabet Tomayan
Erzurum Milletvekili	Vateks Şerengunyan

Ermeniler Anadolu'da hemen her alanda meslek sahibiydiler. Doğuda kuyumculuk Ermenilerin elindeydi. Doğudaki terziler, demirciler, çilingirler doğramacılar, duvarcılar, marangozlar ve daha birçok iş sahasında Ermeniler söz sahibiydi (Basmacıyan, 2011: 149). Ayrıca önemli kamu hizmetlerinde çalışan bazı Ermeniler şunlardı (www.ermenisorunu.gen.tr):

Hazine-i Hassa Müdür ve Memurları:

Artin Zeki, Agop Cinciyan, Aram Hurdacı, Mıgırdıç Hekimyan, Garabet, Tomas,, Hımayak Seferyan, Aram Adil, Kevork Torkomyan, Melkon Miloyan, Behram, Yakupyan, Sahak Yeremyan, Levon Papazyan, Kevork Koran, Dikran Çüberyan, Kevork Çüvoryan, Hovsep Takvoryan, Krikor Takvoryan

P.T.T Bakanlığında Nazırlar dışında bazı Ermeni çalışanlar:

P.T.T Umum müdürü : Kirkor Agaton

P.T.T Müfettişi: Kevork Sabit Fincanyan

Bazı Memurlar: Jori Serpos, Mişel Mısırlı, Eramyan, İstapan, Arsen, Parladi, Garabet, Fran, Piyer Hassun, Avedis Şalçıyan, Mikael Ankaralıyan, Paskal Kazancıyan, Andon Köseyan, Dikran Arakelyan, Ohannes Abrahamyan, Melkon Yüzbaşıyan, Mıgırdıç Acemyan, Karekin Çerkezyan

Maliyede Görevli bazı memurlar:

Sakız Ohannes, Çamıç Ohannes, Ohannes Allahverdi (1877'de Milletvekili ve Meclis Başkan Vekili), Sakız Armenak, Yeremyan Çelebi, Osep Behlemyan, Düz Ailesi (Artin, Serkis, Ohannes, Mikael, Bogos, Agop, Krikor, Garabet, Mihran Düz), İstapan Şaşyan, İstapan Arapyan

Maarif Nazırlığında Görevli bazı Ermeni memur ve öğretmenler:

Mihran Düz (Müsteşar),Tomas Teziyan, Nişan Gugasyan, Tavit Çıracıyan, Sebuğ Tabıbyan, Saryan, Artin Ohannes, Hovsep Yusufcuyan, Agop Boyacıyan, Yervant, Oskan, Mikael Aşçıyan, Krikor Oskiyan, Rahip Kleman Sibilyan, Prof. Krikor Kömürçiyân, Artin Sarafyan, Hamazasp Haki.

Adalet Bakanlığında görev almış Ermeniler:

Danıştay Üyeleri: Andon Tıngır Yaver Paşa, Abraham Yeremyan, Mihran Düz, Bedros Kuyumcuyan

Danıştay'da görev alan bazı müdür ve memurlar: Ohannes Tıngır, Bogos Mısırlıyan, Krikor Odyan, Serkis Düz, Artin Dadyan, Sahak Abro, Zareh Dilber, Ohannes Nuryan, İlyas Çayan, Duran Dadyan, Andon Köseyan, Bedros Zeki Garabetyan, Krikor Hıdıryan, Hırant Asadur.

Diğer bazı memurlar: Vaham (Müsteşar), Serkis Karakoç, Artin Şinasi Pekmezoğlu, Garabet, Gasbar, Diran Pargamyan, Bogos Şaşyan, Dikran Yusufyan, Takvar Hamamcıyan, Kapriel Kapriyeliyan, Ohannes, Torosyan, Viçen Hokosyan, İstapan Karayan, Markar Uncuyan, Tateos Refki, Diran Aşnanyan, Kapriel, Neşterciyan, Artin Mosdiçyan, Ovakim Reisman, Kevork Fikri, Hayrabet.

Hariciye Nezaretinde Görevli Ermeniler:

Bakan: Gabriyel Noradukyan

Müsteşar: Ohannes Sakız Paşa, Artin Dadyan Paşa, Harutyum Dadyan Paşa, Manuk Azeryan,

Diğer Memurlar: Agop Gırcıkıyan, Krikor Agaton, Kevork Stimaracıyan, Sahak Abro, Krikor Margosyan, Sabuh Lazminas, Krikor Odyan, Serkis, Huryan, Parnasyan, İstapan Arzumyan, Minas Minasyan, Bogos Aşvan, Yakup Yakubyan, Ohannes Sürenyan, Sırabyan, Ovakın K. Reisman, Edvar Mısırlı, Maksut Seferyan, Hrant Noradunkyan, Mikael, Gullabyan, Osep Serpos, İlyas Çayan, Davut, Nişan Seferyan, Humayak Seferyan, Haçik Papazyan, Mihridat Babayan, Levon Sürenyan, Simon Papazyan, Rupen Karakaş, Krikor, Dikron Demirciyan, Antreas Hasun, Çiracıyan, Hrant Abro, Civanyan, Bogos, Keresteciyan, Manas Ailesi: (Rupen, Sebuhan, Zenop, Pol, Piyer, Gaspar, Puzant, Aleksandr, Jozef Manas)

Dışişlerde Elçi, Konsolos ve Elçilik mensubu olarak hizmet bazı memurlar:

Berlin ve Viyana Büyükelçiliği: Garabet Artin Davut Paşa,

Brüksel Büyükelçiliği: Dikran Aleksanyan,

Londra Büyükelçiliği: Yetvart Zohrab,

Lahey Büyükelçiliği: Hovsep Misakyan,

Roma Maslahatgüzarı: Mareşal Ohannes Kuyumcıyan Paşa,

Berlin Büyükelçiliği Müşavirliği: Dikran Tıngır, Mihran Kavafyan

Bazı Konsoloslar: Hrant Düz, Ohannes Magakyan, Mihran Kavafyan, Hovsep Azeryan, Serkis Balyan, Dikran Hünkarbeğendiyan, Miyas Yeram, Mıgırdıç Eremyan, Ohannes Nafilyan, Hrant Noradunkyan, Arsen, Avyan, Manuk Azeryan, Puzant Manas, Rupen Manas,

Bazı Elçilik Sekreterleri: Ohannes Abrahamyan, Harudyun Markaryan, Levon Yeremyan, Dikran Dadyan, Avedik Sahumyan, Zenop Manas, Gaspar Manas, Pol Manas, Sebuhan Manas, Pier Manas, Alexandre Manas, Dikran Aliksanyan,

Dahiliye Nezaretinde görevli bazı Ermeniler:

Bazı Memurlar: Mareşal Garabet Artin Davut Paşa, Vartan Paşa, Krikor Şabanyan, Osep Amira, Haçadur Dernerseyan, Nişan Kazazyan, Mikael Mamikonyan, Bedros Kapamacıyan, Karakin Deveciyan, Servet Paracıyan, Sisak Ferit, Minas Gamsar, Levon Sürenyan, Yervan Yusufyan, Bogos Parnasyan, Harutyun Handanyan,

Vali Muavinlerinin bazıları: Ohannes Ferit, Ohannes Asasyan, L. Ayciyan, Antranik Billuryan,

Mutasarrıf Muavinlerinin bazıları: Nazaret, Gazaros Sayebağlıyan, Hagop, Mihran Boyacıyan, Harundyan Apartyan, Levon, Minas Çukasızıyan, Nazaret Armenak, Fikri Aslanyan, Manuel, Garabet İsrailyan, Bedros, Nişan, Paskal, Soarım Çukasızıyan, Dikran Kirişçiyan, Hagop Ferit, Garabet Torosyan, Hagop Yaver, Krikor Papazyan, Nişan Agah, Armenak Boyacıyan, Krikor, Dikran Kevork, Avedis Sisliyan, Minas Hekimyan, Garabet Tekvoryan, Artin Zeki, Asadur Kuşadalıyan, Andon Göçeyan, Sımpat Dernerseyan,

Nafia (Bayındırlık) Nazırlığındaki Ermeniler:

Nazır: Mareşal Artin Davut Paşa, Bedros Hallaçyan, Avukat Krikor Sinapyan, Krikor Agaton, Gabriel Noradunkyan,

Bazı memurlar: Krikor Odyan, Mıgırdıç Sinapyan, Ohannes Kardavyan, Bedros Horasanyan, Kevork Pakarad, Bogos Hanlıyan, Melkon Nazikyan, Karakin Gazarosyan, Edvard Yervant Samuelyan,

Orman ve Ziraat hizmetinde bulunan bazı Ermeniler:

Krikor Hekimyan, Eram, Haygaz Begyan, Mıgırdıç Hakimyan, Kevork Torkomyan, Nişan Kalfayan, Bedros Kuyumcuyan, Onnik İhsan Osmanlı Devleti hizmetinde önemli görevlerde bulunan diğer bazı Ermeniler (Aydın, 2007: 35-36):

1. Ermeni Serefraz: Padişah Abdülmecid'in gözdesi.
2. Sava Paşa: 1878'de Sakız adası olan Bahtı Sefit Vilayet Valisi.
3. Aristaki: 1873'te Washington Orta Elçisi.
4. Odyan Efendi: 1876'da Bayındırlık Nazırlığı Müsteşarı.
5. Ohannes Efendi (Ohannes Çamiç): 1877'de Ethem Paşa hükümetinde Danıştay üyesi, Ticaret ve Ziraat Nazırı'ydı. 1879'da Sayıştay Bakanı oldu.
6. Vahan Efendi: 1880'de Adliye Nezareti Müsteşarı.
7. Agop Kazasyan: 1885'de Kâmil Paşa hükümetinde Hazine-i Hassa ve sonradan Maliye Nazırı.
8. Gabadan Efendi: 1891-1892 Geçici Atina elçisi.
9. Mıgırdıç Sinopyan: İstatistik Umum Müdürü.
10. Kara Todori Efendi: 1900'de Geçici Atina Elçisi.
11. Mihran Efendi: Brüksel Maslahatgüzarı.
12. Mavo Kardato: Orman Nazırı.
13. Mihran Karakaş: Maliye Müsteşarı.
14. Armanak Sakızlıyan: 1919-1922 yılında Osmanlı Devleti'nin son Sayıştay Başkanı (Babası, Sakız Ohannes Paşa olup, Hazine-i Şahane Nazırlığı yapmıştır.)
15. Agop Hırlakyan: 1908 II. Meclis Maraş bölgesi Ermeni milletvekili.
16. Sayıştay Üyeleri: Ariştidi Bey (1860-1861), Dikran Bey (1860-1867), Edwards Efendi (1876-1882), Kastro Bey (1876-1880), Kirkor Efendi (1881 -1905), Ohannes Efendi (1876-1880), Onnik Bey (1881-1885).

Osmanlı devletinde hemen her sahada Ermeniler ile karşılaşmak mümkündür. Darphane, Kuyumcu ve sarraflıkta: Düz Sülalesi (Ohannes Düz ve onun oğulları ile torunları), Artin Bezciyan vs, Mimar: Mimar Magar, Krikor ve garabet gibi birçok mimar, Baruthane idaresi: 140 sene kadar baruthane idaresinde görev alan Dadyan ailesi,

Saray hekimi: Dr. Şaşyan Manuel (Sultan Mahmut ve Abdülmecit tarafından saray hekimliğine getirilmişti), Şaşyan Pavlaki, Sinapyan Kazpar Bey gibi birçok Saray hekimi,

Hariciye: Sahak Abro, Krikor Margosyan vs Hariciyede görev alan Ermeniler, Hassa Dairesi memuru: Agop Kazasyan, Mikael Portikal paşa gibi Hazine-i Hassa Dairesi memuru,

Gazeteci: Edvar Manas, Karakin Demirciyan, Agop Boyacıyan gibi 17'den fazla gazeteci vardı (Çark, 1953).

Ermeniler, ayrıca Osmanlı devleti için çok önem arz eden Elçilik ve tercümanlık görevlerinde de bulunmuşlardı. Sultan II. Abdülhamit Han'ın iltifatına mazhar olan Saray Tercümanı Nişan Efendi ve ondan sonra onun vazifesini devam ettiren Sefer Efendi tercümanlara birer örnek olarak gösterilebilir (Dabağyan, 2001: 241). Bunun yanı sıra Dış Temsilcilik görevlerinde de birçok Ermeni memur vardı (Aydın, 2007: 37).

Ermeniler, Avrupa tarihinde farklı din ve mezhepten insanlara gösterilmeyen hoşgörü ve toleransın etkisiyle Müslümanlarla yakın ve sıcak ilişkiler kurmuş Türklerle yüzyıllarca iç içe beraber yaşamışlardı (Çalık, 2000: 13). Türklerle birlikte yaşamakla birlikte Ermeniler, onların dilini, adetlerini ve yaşam tarzlarını benimsemişlerdi. Takdire şayan olan ise Türklerin tereddütsüz güvenlerini kazanmalarıydı. Örneğin Konya tarafında İslam bir aile, evi ile birlikte her şeyini bir Ermeni'ye emanet bırakmaya tereddüt etmezdi (Çark, 1953: XIII). Anadolu'nun hemen hem her yerinde durum böyle idi. Türkler soydaşları gibi Ermenilere mallarını ve canlarını emanet

konusunda güvenirdi (Cemal Paşa, 1982: 49).1835-1839 yılları arasında Türkiye’de bulunmuş olan Helmuth Von Moltke İstanbul’daki Osmanlı Seraskeri Mehmet Hüsrev Paşa'nın baştercümanı Mardiraki'nin evinde misafir edildi. Moltke, Ermeni tercümanı ve onun ailesinden bahsederken Ermenilerden şöyle söz etmektedir (Göyünç, 2002: 50):

Bu Ermenilere hakikatte Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına rağmen Ermeniler, Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların Hristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine müsaade eder, fakat onlar Türk kadınlardan fark edilmez, ayrılmaz. Bir ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır. Ayrıca yapılan yemeklerin neredeyse tamamen Türk yemeklerine benzediğini ana yemeğin kuzu eti ve pılavdan oluştuğu, buna ilaveten yapılan yemekler arasında tatlı muhakkak yer alırdı.

Ermeni Yazar Ozanyan 1857 yılında yazdığı kitabında Türk Ermeni ilişkilerini ve Ermenilerin Osmanlı devletindeki durumunu şöyle anlatmaktadır (Kodaman, 2010: 132; Gürün, 1985: 73): “Ermeniler günlük hayatın esasını teşkil ediyorlardı. Türkler sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Bu yüzden bankacılar, zanaatkârlar, tüccarlar hep Ermeni idi. aynı hissiyatı paylaşıyor, duyguları ve adetleri aynıydı.”

Türk ve Ermeni arasındaki kültür alışverişleri bazı Ermenilerin Türk isimleri almalarına neden olacak kadar gelişmişti. Buna örnek olarak Ankara Kalesi’nde bir hristiyan mahallesinde bulunan bazı Ermenilerin isimleri şöyle idi: Melikşah, Gökçe, Aydın, Kutlu, Arslan, Emirşah, Murad’tı. Ayrıca Kayseri Ermenileri arasında Uğurlu, Sefer, Yakup, Hudaverdi, Aslan, Yahşi, Su, Arslanşah, Bali, Eymür Dede, Budak gibi (Göyünç, 2002).

Nitekim Kazım Karabekir şu sözleri ile Ermeniler ve Türklerin birlikte yaşayışlarının nasıl olduğunu vurgulamaktadır (Karabekir, 2000: 12):

1886 (1302)’da Van’a gittiğimiz zaman ilk Ermeni olarak aşçımızı gördüm. Sonraları da ailesini ve diğer ermeni ailelerini, yakından ve içlerinden gördüm ve tanıdım. Kılık ve kıyafetleri, ev hayatları, yemekleri, eşyaları Türklerinkinin aynıydı. Ermeni kadınları beyaz çarşaf giyerlerdi. Müslümanlar gibi görünmekten kaçınırlardı. Erkeklerin kıyafetleri de bizimkinden farksızdı

Edmund Nauman’ın su sözleri Kazım Karabekir’i destekler niteliktedir: “Ermenistan’daki Ermeniler süregelen kendi anlatım tarzlarını kullanırlar. Ancak Küçük Asya (Anadolu) şehirlerindeki Ermeniler kendi anadillerini unutmuşlardır” (Çalık, 2000: 13).

Osmanlı Devletinde 1821 Yunan isyanından sonra Rumlar gözden düşmesiyle, onların yerini Ermeniler aldı (Gencer, 2001: 71). Devletin önemli memurluğunda bulunan Ermeniler kendi halklarından vergi toplama işlerini yürüttüler ancak onların baskısından rahatsız olan Ermeni halk zamanla Hıristiyanlığın farklı mezheplerine girdi (Shaw ve Shaw, 2006: 163).

Ermeniler, Hıristiyan olmalarına rağmen Gregoryan Ermenilerinin baskılarından dolayı zamanla Gregoryan, Katolik ve Protestan mezheplerine ayrıldılar. Bundan dolayı da aralarında devamlı süregelen bir rekabet oldu. XIX. Yüzyıla kadar Katolikleri millet statüsünde kabul etmeyen Osmanlı devleti, Fransa’nın baskısı ile 1829 yılında Ermeni Katoliklerini bir toplum olarak tanıdı (Saydam, 2008: 64). 1850 yılında ise İngilizlerin baskısıyla Osmanlı Devleti Protestan Ermenileri de ayrı bir topluluk olarak tanımak zorunda kaldı (Metin, 1997: 34).

1839 Tanzimat fermanı ve ondan sonra 1856 Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere o zamana kadar verilen imtiyazlar devam edecek ve günün şartlarına uyarlanması için hükümetin nezareti altında Patrikhanelerde meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Babiâli’ye arz edilip tasdik olunacaktı. Patriklerin seçim usulü ıslah olunacak ve devlet ile ruhanî liderler arasında yapılacak müzakereler sonucunda bunların yemin törenleri belli esaslara bağlanacak, cemaatlerin ruhanî reislerine verdikleri bağış ve aidatlar kaldırılacak, bunun yerine reislere maaş bağlanacaktı. Diğer

papazlara ve görevlilere de maaş bağlanacak, fakat bunların mallarına dokunulmayacaktı. Cemaat işleri, aralarından seçilen üyelerden oluşacak bir meclis tarafından yürütülecekti. Cemaate ait mabet, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacaktı. Böyle yerler millet reislerinin tasvibi ile hükümete arz edilecek ve gereken yapılacaktı (Saydam, 2002: 787-792).

Tanzimat ve özellikle de Islahat Fermanları hükümlerince gayrimüslimler vakıf, kilise, okul vs kurumlarını geliştirme hakkına sahip oldular (Ortaylı, 2002: 77; Uçarol, 2000: 210). Bütün din ve mezhep mensupları askerî ve mülkî mekteplere gidebilecekleri gibi, isteyen cemaatin okul açması serbestti (Saydam, 2002: 787-792). Osmanlı'nın tanıdığı geniş hak özgürlükler sayesinde Ermeniler 1850'lerin sonunda 1000'e yakın Ermeni Okulu açılmıştı (Bilgin, 2014: "Ermenilerin 2015 Yılına Yönelik Stratejileri ve Türkiye" <http://www.kasem.org/ermenilerin-2015-yilina-yonelik-stratejileri-ve-turkiye-3917799-haberi>, 2014). Müslüman olmayanlar da askerlik hizmetiyle yükümlü olacak ancak, bedel karşılığında askerlikten muaf tutulma hakkına sahiplerdi (Akşin, vd., 2005: 132; Brockelmann, 2002: 303). Islahat Fermanı'nın bazı hükümleri özetle şöyle idi (Ortaylı, 2000: 47):

- 1) herkes için can, mal, ırz ve namus emniyeti,
- 2) kanun önünde eşitlik ve hukuka riayet,
- 3) din, mezhep ve eğitim hürriyeti,
- 4) vergilerde eşitlik,
- 5) iltizam usulünün kaldırılması ve verginin doğrudan tahsil edilmesi,
- 6) mahkemede her millete tanıklık eşitliği,
- 7) müsadere usulünün kaldırılması,
- 8) karma mahkemelerin kurulması v.s. maddeler yanında ayrıca Osmanlı taşra yönetimi ile ilgili olarak; gayrimüslim cemaatlerin vilayet, nahiye idare meclislerinde ve hükümet merkezinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyede temsilci üyeleri bulunduracak, rüşvet ve yolsuzluklar önlenecekti. Islahat Fermanı Tanzimat maddelerinin büyük çoğunluğunu tekrarlar nitelikteydi. Paris antlaşması devletlerinin baskısıyla taşra yönetiminde gayrimüslimlerin hak ve statüleri sağlamaştırılmış ve onlara bir takım yeni haklar verildi.

1856 Islahat fermanıyla din ve ırk farkı gözetilmeksizin yasa önünde eşitlik ve özgürlük ilkeleriyle Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler devlet memurluklarına atanma, eyalet meclisleri ve Meclis-i Vâlâ'da temsil edilme hakkına sahip oldular (Karal, 1976: 6).

Ermeni patrikhanesinde toplanan cemaat meclisleri uzun tartışmalar sonucunda hazırladıkları Ermeni Milleti Nizamnamesini 19 Mart 1862'de Osmanlı hükümetine onaylattı, bununla birlikte Ermeniler, siyasi ve sosyal varlıkları üzerinde büyük yararlar sağladılar (Metin, 1997: 35; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 34). Bunlar (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 17):

- 1) Ermeni cemaati dini ve dünyevi işlerini yürütmek için bir patrik seçme hakkına sahiptir. Kilise, hastane, yetimhane, mezarlık vb kurumların inşa ve idaresi cemaate aittir.
- 2) Dini ve dünyevi işlerin yürütmesi için patrik meclisler oluşturur ve icrai kararlar alabilir.
- 3) Ermeniler okul açmak ve Ermenice eğitim – öğretim yapma hakkına sahiptir.
- 4) Evlenme, boşanma, cehiz, nafaka ve miras ilgili işlemler patrikhane tarafından yapılır.
- 5) Suç işleyen bir papazın muhakemesi dini ise, dini meclisçe; dünyevi ise karma meclisçe yapılır.
- 6) Ölen bir din adamının mirası, birincisi cemaatin hayır kurumlarına, ikincisi patrikhanenin masraflarını karşılayacak binaların inşasına, üçüncüsü mirasçıya bırakılmak üzere üçlü özel bir statüye bağlanmıştır.

7) Din değiştirmede İslamiyet'i benimseyen kişi için papazın, ebeveynlerinin veya velisinin nasihatleri alınır, ısrar edecek olursa bu konuda İslami formalite uygulanır.

Bu nizamname ile Ermeniler, Osmanlıların gayrimüslimlere gösterdiği her türlü hak ve özgürlükten çok geniş ölçüde yararlandılar. Osmanlı Devletinde Tanzimat'la gayrimüslimlere daha fazla geniş hak ve yetkilerin tanınması Osmanlı hoşgörüsünün bir örneği olmakla birlikte yeni haklara sahip olan gayrimüslimlerin devlete olan bağlılığının devam etmesinin istenmesi de etkili idi. Ancak Tanzimat Fermanı ile Osmanlı millet sistemi yıkılmaya başladı (Öke, 2001:75).

Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin Tanzimat dönemindeki durumunu Y.G. Çark (1953: 44,80) şöyle anlatmaktadır: "Bu devri (Tanzimat) Ermenilerin altın devri olarak vasıflandırarsak hata etmiş olmayız kanaatindeyim. En feyizli, en elverişli saydığımız bu devirde Ermeniler her sahada ileri gidebildiler, kendilerini tanıtarak hükümetin emniyetini ve itimadını kazanarak yüksek mevkilere kadar çıkabildiler."

Yine de Ermeni nizamnamesinden memnun olmayan Ermeni kilise ve din adamları, Papalık başta olmak üzere Batı kiliselerinden aldıkları yardım ile Türkiye aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya başladılar (Saray, 2005: 38-39).

1919 yılında K. Ozanyan adında bir Ermeni yazar Ermenice yazdığı, "Ermenilerin Tarihi Vazifesi" adlı eserinde bu nizamnamenin Ermenilere sağladığı yararları şöyle sıralamaktadır (Metin, 1997: 37-38);

- 1) Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım oldu.
- 2) İstanbul ve diğer illerde birçok okul ve kültür kurumları açıldı.
- 3) Ermeni dil ve kültürünün gelişmesine yardımcı oldu.
- 4) Daha fazla gazete ve dergi yayınlandı.
- 5) Ermenileri seçim yöntemlerine ve savaşıma alıştırdı.
- 6) Kilise mensuplarının hukuku sınırlandırıldı.
- 7) Çeşitli mezheplerden oluşan Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladı.
- 8) Ermenilere toplu şikâyette bulunmak ve harekete geçmek kuvveti verdi.
- 9) Devrim ruhu uyandı ve ulusal Ermeni sorunu masaya konuldu.

Ermeniler 19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devletinde huzur ve barış içinde yaşamış ve "Teba-i Sadıkâ" olarak görülüyordu (Bilgin, 2005). Tanzimat ve sonrasında yayınlanan Islahat Fermanlarının getirdiği eşitlik ilkesine göre yeniden şekillenen Osmanlı toplum yapısı yüzyıllardan süren geleneksel yapının bozulmasına neden oldu. Yüzyıllardır Millet Sistemi esasıyla bir arada yaşayan Osmanlı toplumunun değer yargıları değişmiş, Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçiliğin de etkisiyle Osmanlı millet yapısı birbirinden ayrılmış ve Osmanlı toplum düzeni bozuldu (Bilgin, 2008: 318). Rus General Mayewski Osmanlıdaki Ermenilerin durumu hakkında şunları nakletmektedir (Uras, 1987: 429/430):

Türkiye'deki Ermeniler hakkında dayanılmaz denilen şikayetler kasabalılara ait değildir. Bunlar her zaman serbesttirler, her hususta çıkarları korunur. Köylüleri ise çiftçilik ve sulama işlerini iyi bildiklerinden Türkiye'deki Ermenilerin vaziyeti orta Rusya köylülerin halinden çok daha iyidir. Bunlar devamlı olarak Kürtlerin saldırılarına uğruyor sanılmamalıdır. Çünkü bu iddia doğru olsaydı şimdiye kadar buralarda hiçbir Ermeni köyü kalmaması gerekirdi. Buna karşılık Ermeni köyleri, daima Kürtlerin köylerinden çok daha zengin ve onlara kıyasla daha verimlidir...

1895 yılına kadar Ermenilerin Türkiye'deki ızdırapları, sıkıntıları hep hayali ve uydurma masallardır. Türkiye'deki Ermeniler diğer yerlerdeki Ermenilerden daha fena halde değildirler.

Ermeni ihtilalcilerinin yağma katliam diye bağırdıkları haller daha çok Kafkasya'da oluyordu. Mal ve can güvenliğine gelince, Türkiye'de hükümetin nüfuz ve hâkimiyeti etkili olan yerlerdeki emniyet Elizabetpol ilindekinden daha fazlaydı.

Osmanlı Devletinin millet esasına dayalı olarak kurduğu Osmanlı sistemi XIX. yüzyılda devletin zayıflaması ve Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik akımının etkisiyle

çökmeye başladı. Ancak Osmanlı devlet sisteminin çökmesi ve toprakları üzerinde yaşayan milletlerin isyan etmesi daha çok Avrupa Devletlerinin olaylara karışması ve Osmanlı topraklarında yaşayan Gayr-ı Müslimleri kışkırtmalarından kaynaklanıyordu.

Yüzyıllardır Osmanlı devleti içinde birlik ve beraberlik içinde yaşayan milletler Avrupa Devletlerinin desteği ile bağımsızlıklarını kazanmak için Osmanlı devletine karşı isyan ediyorlardı. XIX. yüzyılda çıkardıkları isyanlarla Osmanlı Devletini en çok uğraştıran milletlerden biri Ermenilerdi. Müslüman-Türk halkına karşı kışkırtılan ve aralarına nifak tohumu ekilen Ermeniler, Anadolu'nun birçok vilayetinde kırkın üzerinde isyan çıkardılar (Halaçoğlu, A. 2008: 151).

Osmanlı Devletinde 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya Osmanlı Devleti içinde Ortodoksların hamiliğini üzerine alması ondan sonra Fransa'nın Katolikleri ve İngiltere'nin Protestanların koruyuculuğunu üstlenmesi ve bunun sonucunda Osmanlı Devletinin 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanları ile Gayr-ı Müslim halka daha geniş haklar tanınmasına neden oldu.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Osmanlı Devletinin mağlup olması ve Rus ordularının Yeşilköy'e kadar gelerek Osmanlı Devleti ile Ayastefanos Antlaşmasını imzalaması Osmanlı Devletinin Rus hâkimiyetine girmesi demektir. Osmanlı Devletinin Rus hâkimiyetine girmesi demek İngiltere'nin Asya ve Akdeniz'de hâkimiyetini kaybetmesiyle birlikte sömürgeleri ile bağlantı yollarını kaybetmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden harekete geçen İngiltere kendi çıkarlarına koruma adına Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni bir antlaşma yapılması için Berlin Konferansının toplanmasını sağladı.

Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan'ın çalışmaları sonucunda Ayastefanos Antlaşmasınının 16. Maddesi ile Ermeniler ile ilgili bir madde anlaşmaya eklendi. Toplanan Berlin Kongresinde Rusya'ya bağlı bir Ermeni milletinin İngiliz çıkarlarına ters geleceğini gören İngiltere, Rusya yerine kendisine bağlı bir Ermeni milleti oluşturmanın daha iyi olacağını düşündüğü için Berlin Antlaşmasında Ermeniler ile 61.maddenin eklenmesini sağladı.

Ermeni sorununun Tanzimat Fermanının yayınlanması ve 1856 Islahat Fermanının getirdiği yeni düzenle birlikte 1877-78 Osmanlı – Rus savaşı ve sonrasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması ve Berlin konferansı ile daha çok gün yüzüne çıktığı kabul edilir (Kantarıcı, vd, 2002: 8).

Ancak Ermeni sorunu, Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından sonra çok belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkmış, Ermeniler bağımsız Ermenistan devletini kurabilmek için birçok şehirde iğtişâş ve isyanlarda bulunmuş, hatta Ermeni faaliyetlerine karşı tedbirler alan Sultan II. Abdülhamit'e suikast girişiminde bulunarak onu ortadan kaldırarak emellerine ulaşmayı amaçlamışlardı. Ermenilerin Sultan II. Abdülhamit'e suikast düzenlemeleri Ermeni isyanlarının ciddiyetini göstermektedir.

2.4. Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfus

Osmanlı devletinde yaşayan Ermenilerin nüfusu peyderpey artmıştı. Osmanlı devletinin gayr-ı Müslimlere gösterdiği hoşgörü politikasına bağlı olarak Ermeniler Osmanlı ülkesinde hürriyet içinde kiliseleri, okulları ve diğer sosyal teşkilatlanmaları ile serbestçe faaliyet göstermişlerdi ve bu da Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Ermeni nüfusunun artmasına neden olmuştu. Buna örnek olarak Doğu Anadolu'nun bazı kasabalarında yaşanan Ermeni nüfus artışı gösterilebilir:

Tablo. 2.2. Doğu Anadolu'da Bazı Kasabalarda Ermeni Nüfus Artışı (Göyünç, 1983: 49)

Yer	1518'de		1523'de		Artış yüzdesi
	hane mücerred	hane mücerred	hane mücerred	hane mücerred	
Arapgir	112	42	118	153	81.2
Çermik	83	5	135	27	67.0
Ergani	111	21	371	134	263.6

Harput	320	47	495	165	60.3
--------	-----	----	-----	-----	------

Anadolu'nun hemen her tarafında ve her dönemde Ermeni nüfus artışı devam etmişti. Buna Trabzon Vilayetinde yaşayan Ermeniler örnek olarak gösterilebilir:

Tablo. 2.3. Trabzon Vilayetinde Gregoryan Ermeni Nüfusu (McCarthy, 1995: 57; McCarthy, 1998: 63)

Yayın	Yayın Tarihi	Nüfus
1286 Salnamesi	1869-70	32.798
1287Salnamesi	1870-71	35.784
1288Salnamesi	1871-72	35.510
1296Salnamesi	1878-79	38.958
1305Salnamesi	1887-88	40.887
1311Salnamesi	1893-94	41.849
1313Salnamesi	1895-96	42.349
1318Salnamesi	1900-01	49.535
1319Salnamesi	1901-02	50.233
1320 Salnamesi	1902-03	50.678
1321 Salnamesi	1903-04	51.639
1322Salnamesi	1904-05	51.639
1324Salnamesi	1905-06	51.483
1330 Nüfus-u Umumi	1918	64.607

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu gün geçtikçe artmış, bu artışla birlikte Ermeniler birçok alanda ön plana çıkmış, devletin ekonomisinin büyük bir kısmını ellerinde bulundurmışlardı.

Osmanlı devletinde gayr-ı Müslim nüfusun artmasını İzmir'de İngiliz Konsolosluğunda bulunan Charles Blunt (1860) şöyle nakletmektedir (Şimşir, 1989: X-XI):

Osmanlı devletinde gayr-ı Müslim tebaanın durumu 1839 Tanzimat Fermanı ve sonrasında devam eden ıslahatlarla giderek daha iyi bir hal almıştı. Zaten sanayinin birçok kolunu ellerinde tutan Ermeniler diğer alanlarda da nüfuz sahibi olmaya başlamışlardı. Bunda Osmanlı devletinde Gayr-ı Müslimlerin askere alınmamasının etkisi olmuştu. Askere giden Müslümanlar uzun yıllar süren askerlik görevlerini yaparken gayr-ı Müslimlerin hem nüfusu artmış hem de hemen hemen her iş kolunu ellerine almışlardı. Ayrıca uzun savaşlardan sonra savaştan dönen askerin borçlardan ötürü sattığı mülklerin de alıcıları genellikle Ermeniler olmuştu.

İngilizlerin Trabzon Konsolosu Palgrave Osmanlı devletinde yaşayan Hıristiyan nüfusun artmasını 1868'de Londra'ya şöyle rapor etmektedir (Şimşir, 2003: 2-3): "Osmanlı'da askerlik sadece Müslümanların omuzlarında olup gayr-ı Müslimler sadece az bir bedel karşılığında bundan muaf tutuluyorlar. Bu da Müslüman nüfusun hızla azalması ve gayr-ı Müslim nüfusunun ise artmasına neden oluyor"

Ermenilerin isyan etmesinin ardından hem dünya üzerinde yaşayan hem de Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni milletinin nüfusu ile ilgili çok fazla spekülasyonlar ortaya çıktı. Özellikle de Ermenilerin nüfuslarının fazla olduğu için hak iddia ettikleri altı vilayetteki Ermeni nüfusu üzerinde çok çeşitli rakamlar ortaya atılıyordu. Ermeni tarihçilerden Basmacıyan 1915 yılında ülkeler üzerinde yer alan Ermeni nüfus dağılımını şöyle göstermektedir (Uras, 1987: 130):

Tablo. 2.4. 1915 Yılında Ülkeler Üzerinde Ermeni Nüfus Dağılımı (Uras, 1987: 130)

Ülke	Ermeni Nüfus
------	--------------

Türkiye	2.380.000
Rusya	1.500.000
Amerika	100.000
İran	64.000
Hindistan	20.000
Mısır	40.000
Avusturya-Macaristan	20.000
Bulgaristan	20.000
Romanya	8.000
<u>Kıbrıs, Yunanistan, Batı Avrupa</u>	<u>8.000</u>
Toplam	4.160.000

Tablo. 2.5. L. de Contenson Ermeni nüfusu ile ilgili istatistikleri şöyle idi (Uras, 1987: 131)

Bölge	Ermeni Nüfus
Anadolu'da	1.150.000
Rumeli'de	250.000
Rusya ve Kafkasya'da	1.500.000
İran'da	150.000
<u>Mısır, Amerika ve diğer memleketlerde</u>	<u>50.000</u>
Toplam	3.100.000

İngiliz gezgini Lynch'in 1901'de yayımlana kitabında bütün dünya üzerinde yaşayan Ermeni nüfusunun tamamını 2.427.397 olarak göstermektedir: (Uras, 1987: 132-133):

Tablo. 2.6. Lynch Göre 1901'de Dünya Üzerinde Yaşayan Ermeni Nüfusu (Uras, 1987: 132-133)

Bölge	Ermeni Nüfus
Türkiye ve Rusya Ermenistan'ında	906.984
Kafkas ve Arka Kafkas'ta	50.000
Astrahan ve Besarabya'da	75.000
Asya Türkiye'sinde	751.000
Avrupa Türkiye'sinde	186.000
Azerbaycan'da	28.900
Yeni Culfa ve bölgesinde	?
Bulgaristan'da	5.010
Romanya'da	8.070
Avusturya'da	1.320

Yukarıdaki tabloya göre Küçük Asya'da bulunan Ermenilerin toplamı $751.000+906.984=1658.484$ olup bunun içinden Rus Ermenilerinin sayısı çıkarılınca (600.000) tüm Anadolu'da Ermeni nüfusun sayısı 1.058.484'tü.

Encyclopedia Britanica'nın 1910 baskısında dokuz vilayette bulunan Ermeni nüfusu ile ilgili rakamlar aşağıdaki gibiydi (Kodaman, 2001: 12):

Tablo. 2.7. Encyclopedia Britanica'da Dokuz vilayetin Ermeni Nüfusu (Kodaman, 2001: 12)

Vilayet	Toplam Nüfus	Ermeniler	Ermeni Oranı
Erzurum	645.702	134.967	% 20,90
Bitlis	398.625	131.390	% 32,96
Van	430.000	80.398	% 18,79
Harput	578.814	69.718	% 12,04
Diyarbakir	471.462	79.129	% 16,78

Sivas	1.086.015	170.433	% 15,68
Adana	403.539	97.450	% 24,14
Trabzon	995.758	37.999	% 3,81
<u>Halep</u>	<u>1.047.700</u>	<u>47.200</u>	<u>% 4,50</u>
Toplam	6.057.615	848.684	

Tablo. 2.8. İngiliz, Rus, Fransız ve Alman Kaynaklarında Küçük Asya'da Bulunan Dokuz İldeki Ermeni Nüfus (Uras, 1987: 133)

Trotter'e göre	780.750
Rolen Jakmen'e göre	1.330.000
Cuinet'e göre	838.125
Zelenof'a göre	921.000
Vamberi'ye göre	1.131.000
<u>Lynch'e göre</u>	<u>1.058.484</u>

Anadolu'da bulunan Ermeni nüfusu hakkında bilgiler düzenli bir sayım ve istatistik olmadığından ortalama olarak yukarıdaki sayılar gösteriliyordu. Rus Selenoy, Erzurum askeri memur ve konsolosu Trodder'den aldığı rakamlar ile dokuz ilin toplam nüfusunun 4.629.375 olduğunu bunun içinde Ermeni nüfusunun 726.750 olduğunu bildirmekte idi.

Marcel Lèart (Aslen Ermeni olup, adı da Kirkor Zohrap'tı.) 1913 yılında yayınladığı kitabında patrikhane'den verildiğini iddia ettiği 1882 ve 1912 yılları Anadolu'daki Ermeni nüfus dağılımını şöyle nakletmektedir (Gürün, 1985: 86; McCarthy, 1998: 55):

Tablo. 2.9. Marcel Lèart'a Göre 1882-1912 Yıllarında Patrikhane Kayıtlarında Anadolu Ermeni Nüfusu

1882 Yılına Ait Rakamlar			
Bölge	Ermeni Nüfus		
Van	400.000		
Bitlis	250.000		
Diyarbakir	150.000		
Erzurum	280.000		
Elaziz	270.000		
Sivas	<u>280.000</u>		
	1.630.000		
Adana	280.000		
Halep (Antep, Urfa, Kilis, Maraş)	<u>100.000</u>		
	380.000		
Trabzon	120.000		
Bursa	60.000		
Aydın	50.000		
Ankara, Kastamonu, Konya	120.000		
Suriye, Beyrut, Musul, Bağdat, Basra	40.000		
İzmit Sancağı	<u>65.000</u>		
	455.000		
İstanbul ve civarı	135.000		
Edirne	50.000		
Diğer Avrupa Türkiye'si	<u>10.000</u>		
	195.000		
Tüm Türkiye Toplamı	2.660.000		
1912 Yılına Ait Altı Vilayetin Nüfus Rakamları			
Bölge	Toplam	Türk	Ermeni

Erzurum	630.000	240.000	215.000
Van	350.000	47.000	185.000
Bitlis	382.000	40.000	180.000
Harput	450.000	102.000	168.000
Diyarbakir	296.000	45.000	105.000
Sivas	507.000	192.000	165.000
Toplam	2.615.000	666.000	1.018.000

Lèart'ın belirttiği Patrik kayıtlarına ulaşılammakla birlikte 1880-1881 yılında Patrik tarafından İngiliz Sefirine verilen istatistiklerde 6 vilayette bulunan toplam Ermeni sayısı 658.500 olarak verilmektedir.

Tablo. 2.10. Altı Vilayetin Ermeni Nüfus Rakamları Hem Osmanlı Hem Patrikhane, Hem En Düşük ve En Yüksek Hali (Gürün, 1985: 103)

Bölge	Patrik	Osmanlı	En Yüksek	En Düşük
Erzurum	215.177	121.935	134.967 (Cuinet)	106.768 (Lynch)
Van, Bitlis	348.500	140.854	168.938 (Cuinet)	164.620 (Lloyd)
Diyarbakir	88.800	86.202	101.579 (Cuinet)	90.034 (Lloyd)
Elaziz	158.000	84.422	93.000 (Lynch)	69.718 (Cuinet)
Sivas	243.515	131.361	170.433 (Cuinet)	170.433 (Cuinet)
Toplam	1.053.992	564.774	668.917	601.573

Ermeni nüfusu ile ortaya atılan fazla rakamların aslı olmayıp, 6 vilayetin ortalama Ermeni Nüfusu 565.000 ile 635.000 arasında yer alır. İngiltere tarafından 1879'da "Kürdüstan Konsolosu" olarak atanan Henry Trotter doğu vilayetlerinde hristiyan nüfusunu Erzurum'da 55.043, Van'da 97.555 olarak bildirdi. Trotter, kendisinden önceki konsolos Taylor'un Erzurum, Van, Harput ve Diyarbakır gayrimüslim nüfusu 649.000 olarak belirlediğini ülkesine rapor etti. Bunun yanı sıra 1914 İngiliz yıllığında altı vilayetin toplam Ermeni nüfusu 645.900, Müslüman nüfus 1.795.000 olarak belirlenmişti (Özdemir vd, 2010: 17).

Tablo. 2.11. Shaw'a Göre (2006: 255) 1882-1914 Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Nüfus Rakamları

Yıl	Gregoryan	Katolik	Protestan	Toplam Ermeni Nüfus	Toplam Genel Nüfusa	Ermenilerin Yüzdesi
1882	988.887	100.160	36.339	1.125.386	17.375.225	% 6.47
1895	1.042.374	80.334	44.360	1.167.068	19.050.307	% 6.12
1906	1.140.563	90.050	53.880	1.280.493	20.947.617	% 6.10
1914	-	-	-	1.294.831	18.520.016	% 6.11

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan milletlerin nüfus durumunu belirlemek için Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından 1318 ve 1320 Nüfus Nizamnamesince her vilayet, kaza, köy ve gayrimüslimlerin de yer aldığı komisyonlar tarafından 1905 yılında hazırlanmaya başlanan ve 1914 yılında tamamlanan Osmanlı Nüfus İstatistiğine göre Osmanlı devletinin 33 vilayetinde bulunan Müslüman, Ermeni ve Rus nüfus şöyle idi (Süslü, 1990):

Tablo.2.12. 1914 Osmanlı Nüfus İstatistiğine Göre 33 Vilayette Müslüman, Ermeni ve Rum Nüfus

1914 İstatistiği			
Vilayet	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler
Edirne	360.411	227.680	19.773

Adana	341.903	8.974	52.650
Antalya	235.762	12.385	630
Ankara	877.285	20.240	51.556
Halep	576.320	21.954	20.142
Aydın	1.249.067	299.097	20.237
Bitlis	309.999	--	117.492
Bolu	399.281	5.151	2.970
Bursa	474.114	74.927	60.119
Kayseri	184.292	20.590	50.174
İstanbul	560.434	205.752	82.880
Çanakkale (Sancak)	149.903	8.550	2.474
Diyarbakır (Sancak)	492.101	1.935	65.850
Canik	265.950	98.739	27.319
Erzurum	673.297	4.864	134.377
Eskişehir (Sancak)	140.678	2.613	8.592
İzmit (Sancak)	226.859	40.048	55.852
İçel (Sancak)	102.034	2.507	341
Karahisar (Sancak)	277.659	632	7.439
Karasi (Sancak)	359.804	97.497	8.653
Kastamonu	737.302	20.058	8.959
Harpüt	446.379	971	79.971
Kütahya (Sancak)	303.348	8.755	4.548
Maraş (Sancak)	152.645	34	32.322
Menteşe (Sancak)	188.916	19.923	12
Niğde (Sancak)	227.100	58.312	4.936
Urfa (Sancak)	149.384	2	16.718
Sivas	939.735	75.324	147.099
Trabzon	921.128	161.574	68.899
Çatalca (Sancak)	20.048	36.791	842
Van	179.380	1	67.792
Zor (Sancak)	65.770	45	232
TOPLAM	13.339.000	1.561.075	1.234.671
GENEL NÜFUS:	16.134.746		
Altı vilayette bulunan Ermeni Nüfus:	612.581		
Dokuz vilayette bulunan Ermeni Nüfus:	754.272		

Patrikhanesi tarafından Vilayet-i Sittede hak iddia eden Ermenilerin nüfus oranının fazla görünmesi için bu şehirlerde bulunan Müslüman nüfus olduğundan az gösterilmeye çalışılmıştı. Vilayet-i Sittenin 1912 müslüman nüfusu aşağıdaki gibi verilmektedir (McCarthy, 1998: 51):

Tablo. 2.13. Patrikhane'ye Göre 1912 Yılında Vilayet-i Sitte'nin Müslüman Nüfusu (McCarthy, 1998: 51)

	Ermeni Patrikhane İstatistikleri	Osmanlı İstatistikleri	Osmanlı İstatistikleri Düzeltmiş
Erzurum	345 000	673 297	804 388
Van	122 000	179 380	270 518
Bitlis	127 000	309 999	408 703
Mamuret el Aziz	197 000	446 379	564 134
Diyarbakır	100 000	492 101	598 985
Sivas	287 000	939 735	1 112 270

Ermeniler kendi nüfus sayılarını fazla göstermekle kalmamış, Osmanlının gösterdiği nüfus sayılarında bilerek Ermenileri az gösterdikleri iddialarında bulunuyorlardı. Oysa Osmanlı devleti Ermenilerin dediği gibi Ermeni nüfusunu az

göstermeye çalışsardı yukarıda gösterilen Trabzon Ermeni nüfusunun yıllara göre artışını göstermezdi (McCarthy, 1998: 63).

Tournebize 1900 yılında Bütün Türkiye'deki Ermeni nüfusunun toplamını 1.300.000, Alman papaz Lepius 1.600.000, Patrik Ormanyan 1.579.000 (Uras, 1987:131,138). Shaw bunu 1906 yılı için 1.280.493, İngiliz gezgin Lynch Anadolu Ermeni nüfusunu 1.058.484 olarak belirtmektedir.

Bu istatistiklere ve batıların gösterdikleri rakamlara dayanarak XX. yüzyılda Osmanlı devletinde bulunan toplam Ermeni nüfus rakamlarının ortalaması en fazla 1.300.000'dü. Fransis de Presense 1 Aralık 1895 yılında Revue des Deux Mondes'de Osmanlı Ermenileri ile ilgili şu sözleri kullanmaktadır (Uras, 1987: 145):

...Osmanlı devletinde toplam 1.200.000 olarak kabul edilen Ermeniler Anadolu'nun hiçbir yerinde hatta Bitlis, Van ve Erzurum'da bile halkın çoğunluğu değildirler. Nüfusları en çok olarak belirlenen Sivas'ta 840.000 İslam'a karşı sayıları 170.000 olup bu da nüfusun ancak % 15'dir. Neticede Ermeniler hiçbir il, kaza, köy hatta bucak ta dahi çoğunluğa sahip olmadıklarından milletleri adına bir öncelik ve üstünlük hakkını öne süremezler....

Sarı Kitapta yer alan Denis Cochin ve Jaures tarafından Fransız Parlamentosunda yapılan bir açıklamaya Hanotiaux'un verdiği cevap Osmanlı Ermenilerinin durumu ile olarak (Uras, 1987: 145): "...bugün elimizde olan istatistikler ile Osmanlı illerinde yaşayan Ermenilerin genel halka oranı %13'ü geçmiyor. Bütün Osmanlı da buluna Ermenilerin sayısı üç milyon değildir. Anadolu'nun her tarafında dağınık olarak bulunan Ermeniler, hiçbir yerde bağımsızlık kurabilecek bir merkezde çoğunluğa sahip değildirler."

3. ERMENİ SORUNU

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan farklı etnik kökenlere sahip milletler, 19. Yüzyılda etkili olmaya başlayan milliyetçilik hareketleri sebebiyle etkilenmeye başladılar. Ermeni meselesinin ortaya çıkışı çeşitli sebeplere dayanmakla birlikte milliyetçiliğin etkileri ve Avrupalı devletlerin müdahaleleri bu meselenin şiddetlenmesinde ana faktörler olarak belirtilebilir.

Ermeni meselesinin temelinde, Fransız ihtilâliyle yayılan milliyetçilik akımları başta olmak üzere, misyoner okullarının faaliyetleri, Ermeni kilisesinin halkı tahrik etmesi, kurulan Ermeni tedhiş komitelerinin faaliyetleri, Avrupa devletlerinin özellikle Rusya ve İngiltere'nin Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları gibi bir dizi sebeplerden kaynaklanıyordu. Ermeni meselesi, Avrupa devletlerince "Doğu sorunu" ya da "Şark Meselesi" olarak değerlendiriliyordu. Avrupalılar, Osmanlı devletini parçalamamak için Ermenileri bir araç olarak kullanmayı düşünüyorlardı.

Türklerin Anadolu'ya geldikleri XI. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar, Türklerin yanında ayrı mahalleler halinde yaşayan Ermeni ve Rum milleti, Türklerin onlara gösterdiği hoşgörülü hukuk ve din anlayışlarının neticesi olarak dinî ve millî yapılarını muhafaza ediyorlardı. Askerelikten muaf tutulan ve sadece vergi bakımından farklı bir uygulamaya tâbi tutulan Rumlar ve Ermeniler genellikle Anadolu ticari ve ekonomik sahada hâkim güç olmalarının etkisiyle rahat ve refah içinde yaşıyorlardı. Din, soy, kültür ve tarih açısından Türklerle farklı olmalarına rağmen Türklerin hoşgörü politikası ile birlikte uzun yıllar birlikte yaşıyorlardı (Kafalı, 2002: 192). Ermeni Harekâtının Tarihi adlı eseri yazan M. Varanyan Osmanlı Ermenilerinin durumu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır (Uras, 1987: 150):

Türk Ermenisi Rus Ermenisine bakılırsa, Ermeni kültürü, dili, tarihi ve edebiyatı itibarıyla çok kuvvetli ve özgür idi. 19. Yüzyıl başlarında Ermenilik, bir millet olarak henüz Avrupa'da bilinmiyordu. Avrupalılar onları İstanbul'dan biliyordu. Ermenileri yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi çıkarlarından başka bir şeye bağlı olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri bahtsız olarak tanıyorlardı.

Yaklaşık 900 yıl boyunca Türklerle harmoni içinde yaşayan Ermeniler çeşitli sebeplere dayanarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti aleyhinde örgütler kurup, devlete karşı birçok isyan düzenlediler (Uçarol, 2000: 376).

3.1. Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi, Ermeni meselesinin ortaya çıkarılmasında ve uluslararası bir sorun olarak görülmesinde çok önemli bir role sahipti (Saray, 2005: 37). Ermeni kilisesi dini yapısına rağmen, dini işlerden çok, Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerini yaymak için çalışmış (Çalık, 2000: 100), kiliseler isyan, ihtilal ve katliamların yaşanmasında etkili oldu (Karayumak, 2007: 78).

V. yüzyılda Eçmiyazın'da kurulan Gregoryan kilisesine bağlı olan Ermeniler, Osmanlı Devleti idaresinde din ve vicdan hürriyeti içinde yaşıyorlardı. Osmanlı Devleti kurulduğu zamandan itibaren, Ermeni milletine önem veriyordu. Ayrıca Ermenilere Osmanlı başkentinde dini merkezlerini kurma hakkı da tanıdı (Süslü vd, 2001: 122).

Eçmiyazın kilisesi, bütün Ermenilerin dini merkezi sayılmış ve Ermenilerin ana kilisesi olarak daima saygı görüyordu (Akgündüz vd, 2008: 171). Ermeni kilisesi ve Ermeni milleti o kadar iç içe idi ki birini diğerinden ayrı düşünmek mümkün değildi (Çalık, 2000: 99). Bu yüzden Ermeni kilisesine hâkim olan Ermenilere de hâkim olacaktı. Ermeni kilisesi ve halkı arasındaki bağı fark eden Fatih Sultan Mehmed, Ermeni kilisesini kontrolüne alabilmek için İstanbul'u aldıktan sonra Ermenilerin dini merkezini Bursa'dan, İstanbul'a naklettirdi.

İstanbul Ermeni kilisesi bütün dünya Ermenilerinin bağlı olduğu kilise olarak kabul edildi. 19. yüzyıla kadar ise Eçmiyazın kilisesi en üstün dini liderlik iddiasında bulunmadı. Ancak Ermeniler üstünde hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, Ermenilerin en yüksek dini merkezini Eçmiyazın kilisesine naklettirdi. Böylece Ermeni kilisesi

üzerinde hâkimiyet kuran Rusya'nın desteğiyle Eçmiyazin kilisesi Ermeni olaylarının emir merkezi oldu. Rusya'nın 1836 yılında kabul ettiği Pologenia (Ermeni Kilisesi Nizamnamesi) ile Ermeni din adamlarının statüsü belirlendi. Bu nizamname ile Rusya Ermeniler üzerinde baskı kurdu. Nizamnameye göre Eçmiyazin Katagikosluğu'nun boş olduğu zaman ruhban heyetinden ve milletin ileri gelenlerinden iki aday belirlenecek, Rusya bu adaylardan birini seçecekti (Akgündüz vd, 2008: 171; Çalık, 2000: 100).

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da kurduğunu Ermeni kilisesine yalnızca ruhani işlerde yetki vermiş, devletin güçlü olduğu dönemde de bu devam etmiş, patrikhane yalnızca ruhani işlere bakıyordu (Kundakçı, 2001: 35-36). Devlet zayıflamaya başladığında ise kilise yetkilerini aşarak dünyevi sorumluluğu da üzerine almaya çalıştı ve Ermeni milliyetçiliğinin merkezi oldu.

“Ermeni kilisesinin varlığını korumak için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardı. Ermeni Devleti fikrini ortaya çıkaran, Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir” sözlerini söyleyen Pastırmacıyan Ermeni kilisesinin amacını vurgulamaktaydı. Nitekim 1799 yılında “Ararat Krallığı” adında bir Ermeni devletin kurulması fikrinin kiliseden çıkmış olması Pastırmacıyan'ın sözlerini doğrulamaktaydı (Çalık, 2000: 100).

Ermeni sorununda patriklerin davranışları da çok önemli bir yere sahipti. 1861'e kadar patrik ve patrikhaneler Osmanlı Devletine sadakat göstermişlerdi. Ancak bu tarihten sonra gelen patriklerin çoğu Ermeni milletini isyana teşvik etti ve kilise bu isyan söylemlerinin merkezi oldu.

1869 yılında patrikliğe getirilen Mıgırdıç Hırımyan Meclis-i Millide Ermenileri isyana teşvik eden faaliyetlerde bulunuyordu. Patrik vaazlarında da Ermenileri devlet aleyhinde kışkırtmaya devam edince bazı Ermeni önde gelenleri durumun vahametini fark ederek Patriği 1873 yılında istifa ettirdiler. Onun yerine 1874 yılında Nerses Varjabetyan patrikliğe geçti. Mıgırdıç patriklikten ayrıldıktan sonra da Ermenileri isyana teşvik etmeye devam etti (Kılıç, 2007: 806), yukarıda değinildiği gibi Berlin Konferansında toplanan devletlere Ermenilerin bağımsızlığını sağlamak için muhtıra verenler arasında yer aldı.

Hırımyan'ın yerine geçen Nerses Varjabetyan da onun yolundan giderek Ermeni bağımsızlığını sağlayabilmek için İstanbul kapılarına kadar gelen Rusya kumandanı Grandük Nikola'yı ziyaret etti (Cengiz, 1983: 17). Bu ziyaret sonucunda Ermenilerle ilgili bir maddeyi Ayastefanos anlaşmasına koydurmayı başardı. Diğer devletlerin bu anlaşmaya itirazı üzerine toplanan Berlin Konferansına bir heyet gönderen Varjabetyan çalışmalarının sonucunda Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi ile de yeni antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı sağladı. Nerses Varjabetyan Ermeni sorununu her zaman Avrupa'nın gündeminde tutmaya çalıştı. Varjabetyan Osmanlı Devletinde yaşayan Ermenilerin sayısını olduğundan daha fazla göstermeye çalıştı. Ermenilerle ilgili birçok uydurma haber yapılmasını sağlayarak Avrupa'nın desteğini sağlamaya çalıştı.

Nerses Varjabetyan'ın ölümüyle yerine Erzurum Episkoposu Harutyun Vahabetyan geçti (Yaşarbaş, 1984: 16). 1885–1888 arasında Patrik olan Vahabetyan, Hırımyan ve Nerses Varjabetyan'ın takip ettiği politikayı tasvip etmedi. Ancak, kendisi Türk dostu olarak bilinen (Cengiz, 1983: 19) Harutyun Vahabetyan'ın üç yıllık patrikliği sırasında Ermeni isyan ve komiteleri teşkilatlarını genişletmeye devam ettiler.

Ermeni isyan hazırlıklarından haberdar olan Vahabetyan gelecekte ortaya çıkacak sorunun farkına vararak boşalan Kudüs Ermeni Patrikliğine geçmek için devlete başvurdu. Osmanlı Devleti bunu istemeyerek de olsa onayladı ve Vahabetyan İstanbul Patrikliğinden ayrıldı. Onun yerine tarafsız olan İzmit Manastırı Başrahibi Horen Aşıkyan (1888–1894) geçti. Horen'in zamanında birçok yerde isyan çıktı. Ancak Ermeni komiteleri istedikleri gibi hareket etmelerine engel olduğunu düşündükleri Horen Aşıkyan'a suikast girişiminde bulundu. Bu girişimden yaralı çıkan patrik görevinden istifa etti. Onun yerine Mısır'ın eski patriği Mateos İzmirliyan İstanbul Ermeni patrikliğine (1894–1896) seçildi (İlter, 1996: 51; Cengiz, 1983: 39). İzmirliyan zamanında Ermeni isyanları artarak devam etti hatta hat safhaya ulaştı. İzmirliyan'ın şu sözleri onun nasıl bir düşünce yapısına sahip olduğunu açıkça göstermekteydi: “Biz ümitsiz milletlerdeniz ve bütün vasıtaları kullanarak savaşıyoruz. Bu sırada bazen masum kimseler zarar görüyorsa bunun önemi yoktur” (Çalık, 2000: 103).

İzmirliyan'dan sonra Patrikliğe geçen Malakya (Mağakya) Ormanyan (1896-1908), Sultan II. Abdülhamit'in değer verdiği, Osmanlı Devletine sadık, milletini ve cemaatini koruyan biriydi. Sultan tarafından Avrupa'ya giden patrik, Avrupa'da Osmanlı Devleti lehine konuşmalar da yaptı (Karayumak, 2007: 82). Patrik Ormanyan Avrupa devletlerine "vatanımızla birlikte yaşadığımız Osmanlı topraklarında mesut ve sakin bir hayat yaşıyoruz. Osmanlı Devletinin ve padişahın 'Tab-ayı Sadıka' olarak isimlendirdiği biz Ermeniler her şekilde devlete bağlıyız. Bu yüzden bizleri bütün cihan rahat bıraksın" dedi. Onun devlete olan bu bağlılığı Avrupa devletlerini ve komiteci Ermenileri rahatsız ettiğinden bunlar Patrik Ormanyan'ı ortadan kaldırmak için girişimlerde bulundular (Dabağyan, 2001: 89).

17 Mart 1863 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen 99 maddelik Ermeni Milleti Nizamnamesi ile 140 temsilciden oluşan bir Ermeni Meclisi kuruldu (Cemal Paşa, 1982: 53; Öke, 2001: 75). Bu meclisle Ermeniler, Osmanlı Devleti içinde devlet oldu (Kundakçı, 2001: 36). Ancak Nizamname ile yetkilerini Ermeni milleti ile paylaşmak zorunda kalan patrikler bundan memnun olmadılar. Ermeniler Gregoryan dışında diğer kiliselere yönelmeye başlayınca kilise bundan rahatsız oldu. Bu yüzden dünyevi yetkilerini korumak isteyen kilise milliyetçiliğe sarıldı.

Kagik Ozanyan adında bir Ermeni yazar da Ermeni Milleti Nizamnamesiyle ilgili olarak, Ermenilerde ihtilal ruhunun uyandığı ve Ermeni sorununun ortaya çıktığını nakletmektedir. Kendi varlığını korumak isteyen kilise Ermeni isyanlarının merkezi oldu. Öyle ki kilisenin dâhil olmadığı tek bir olay dahi yoktu. Kilise milli fikirlerin yayıldığı yer oldu (Karacakaya, 2007: 18).

Kiliseler milliyetçi fikirlerin merkezi olma dışında silah deposu olarak kullanılıyordu, papazlar birer komiteci olmuşlardı. 20 Haziran 1890 yılında ihbar üzerine Erzurum'daki Saint Asalyan Kilisesi Osmanlı askerlerince aranmak istenince, bunlar üzerine ateş açılmış iki subay ve bir jandarma şehit edildi. Ancak aramaya devam edilerek, arama sonucunda Rusya'dan getirilip gizlenen silah, cephan ve bombalar bulundu (Çalık, 2000: 102). Anadolu'nun birçok yerinde kilise ve ona bağlı kuruluşlar silah deposu olarak kullanıldı. 1908 yılında Van'daki Kobans Kilisesi ve şehirdeki bazı evlerde çok miktarda harp malzemesi ele geçirildi (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), 2007: 80-81; BOA, HR. SYS, 2799/3).

1894 yılında Van olaylarını bastırmak için görevlendirilen Sadettin Paşa Ermeni Patriği Hrımyan hakkında padişaha gönderdiği 25 Ekim 1894 tarihli raporunda şu ifadeleri kullanmaktadır (Çalık, 2000: 101); "Van'da fesat ocağı adıyla ünlü Varak Kilisesinde papazlık yaptığı sırada kilise içinde bir matbaa kurarak, Ermeni istiklali fikrimi yaymak üzere gizli gizli gazeteler yayınlamış ve kendisi gibi birçok fesatçı yetiştirmiştir". 1854 yılında kiliseye katılan Mateos Hrımyan Van ve Muş'ta görev yaptı. Bu sırada da "Van Kartalı" ve "Muş Kartalı" adında olan gazeteleri 1857'den itibaren yayınlamaya başladı (Yaşarbaş, 1984: 15). Daha sonra patrik olan Hrımyan yukarıda da bahsedildiği gibi faaliyetlerine devam etti.

Kilise neredeyse bütün olayların başlangıç noktası oldu. kilisenin desteğiyle zamanla örgütlenen Ermeni komiteleri, -Patrik Nerses Varjabetyan'ın İngiliz Büyükelçisi Henry Eliot'a söylediği gibi "Avrupa'nın ilgisini çekmek için ihtilal, isyan çıkarmak gerekiyorsa, bunu çıkarmak zor değildir."- Anadolu'da birçok isyan çıkardılar (Güler ve Akgül, 2007: 123).

1890'dan sonra Ermeni isyanları arttı. İzmirliyan'ın patrikliği sırasında kiliseler ihtilal yuvası oldu özellikle de 1895 yılından sonra isyanlar çok ciddi bir hal alarak Ermeni patirtisi olarak tarihe geçen olaylar başladı (Karayumak, 2007: 86).

18 Eylül 1895 tarihinde Babıâli'ye yürümek için Kumkapı Ermeni Kilisesinde toplanan üç-dört bin Ermeni sağa-sola sataştılar. Bu isyanı bastırmak için gönderilen jandarma Binbaşısı Servet Bey ile birlikte bazı jandarmalar şehit edildi (30 Eylül) ve halktan birçok kişi yaralandı. İlerleyemeyeceğini anlayan Ermeniler geri çekilerek kiliseye girdiler (Güler ve Akgül, 2007: 125). Bu olay Kilisenin Ermeni isyanlardaki yerini açıkça göstermektedir.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu temsilcilerinin memleketlerine gönderdikleri bir raporda yer alan şu ifadeler kiliselerin isyan yuvası olduğunu kanıtlar niteliktedir: "24 Eylül 1896 tarihinde İstanbul'da Galata'daki Ermeni kilisesi ve

Beyoğlu'ndaki bir evde bombalar ve bunların yapımına yarayan malzemeler bulundu" (Göyünç, 1983: 12).

Ermeni Piskoposu Gevond Turyan, Dadjar adındaki Ermeni, dergisinde yayınladığı makalelerini daha sonra 1917 yılında kitap haline getirdi. Bu kitapta yer alan Kilise ile ilgili olarak kullandığı ifadeleri ile kilisenin faaliyetlerini açık bir şekilde ortaya koyuyordu (Karayumak, 2007: 79):

Dini cemaatler uzun zamandan beri Ermeni ihtilal partilerinin inkılâp ocakları idi, en şeytani programlar buralarda hazırlanıyordu. Dini merkezler silah depoları ve komplo ocakları haline geldi. Dini liderler söz ve yazı ile kendilerine güvenen halkı isyana teşvik ediyorlardı. Vaazlarında yüce sözler ve İncil'in doktrinleri zikredilmiyor, sadakat ve doğruluk yerine isyan, insanlı yerine kin ve intikam, ahlak yerine alçaklık ve rezillik vaaz edilmiştir. Dini liderler komiteler tarafından organize edilen bayramlar ve toplantılara başkanlık ediyordu.

3.2. Misyoner Okullarının Faaliyetleri

Osmanlı Devleti içerisinde misyonerlik faaliyetleri azınlık okulları aracılığı ile yürütülüyordu. Dinsel bir terim olan "misyoner" ya da "misyonerlik", Hıristiyanlığı dünyaya yaymak için yapılmış çalışmaların adı idi. Hıristiyanlığı yaymaya çalışanlara misyoner, yaptıkları işe de misyonerlik denir (Karayumak, 2007: 70). Misyonerler çalışmalarını basın yayın, sağlık yardımı, kimsesiz çocuklara yardım etme, çocuk yurtları ile ilgilenme ve eğitim öğretim hizmetleri adı altında yürütüyorlardı (Eyicil, 2008: 125). Misyonerler amaçlarına ulaşmak için kullandıkları ve teşkilatlandıkları alanların başında kilise, hastane ve okullar yer alıyordu.

Osmanlı Devletinde yabancılara tanınan kapitülasyonlar, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin Hıristiyanlığın hamiliğini üstlenmeleri, Osmanlının zayıflamasıyla gayrimüslimlere verilen ayrıcalıkların artması misyonerleri hareketlendirdi. Yaşanan gelişmeleri kendi çıkarları için kullanan misyonerler XVIII. yüzyıl, özellikle de XIX. Yüzyıldan itibaren Anadolu'da geniş çapta teşkilatlanmaya ve yayılmaya başladılar (Arığ, 2008: 262).

Osmanlı Devletinin, Jeopolitik konumu olarak önemli bir yere sahip olup verimli ve zengin topraklara da sahip olmasından dolayı büyük devletler, Osmanlı topraklarından kendi çıkarları doğrultusunda yararlanma adına misyonerleri desteklediler. Anadolu'da yaşayan azınlıklar arasında İngiltere Protestan, Rusya Ortodoks, Fransa da Katolikliği yaymaya çalıştı (Karacakaya, 2007: 15-16).

Anadolu'ya ilk gelen Protestan misyonerleri "British and Foreign Bible Socitey" ye bağlı olup, 1804 yılında teşkilatın kurulması ile birlikte İzmir'den Anadolu içlerine misyoner göndermeye başladılar (Akgündüz vd., 2008: 205).

Amerikan misyonerler 1819'dan itibaren Anadolu'ya gelmeye başladı (Kantarıcı, 2004: 54-55), 1832 yılında da bir merkezlerini İstanbul'da açtılar. Anadolu'ya gelen bu misyonerlerin amacı Müslüman - gayrimüslim bütün Osmanlı toplumuna hitap ederek Protestanlığı yaymaktı (Gazigiray, 1982: 68). Amaçları doğrultusunda daha çok Müslüman ve Yahudiler üzerinde duran misyonerler, bunlar üzerinde etkili olamayınca Osmanlı Devletinde var olan diğer milletlere yönelmiş özellikle Ermenileri kazanmaya çalıştılar (Günay, 2006: 21).

Ermenilerle ilgilenen misyonerlerin amacı Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmak ve Türklere karşı ayaklandırmaktı. Ancak Ermenileri kendi mezheplerine çok fazla kazandıramayan misyonerler onları Türklere karşı ayaklandırmayı başardılar (Karacakaya, 2007: 16). Misyoner faaliyetlerinden rahatsız olan Ermeni Patriği bu rahatsızlığını padişaha ilettiler. Çünkü misyoner faaliyetleri yüzünden Ermeni cemaati arasında Protestanlık ve Katoliklik yayılmaya başladı. Bunun sonucunda cemaat üçe ayrılmıştı. Osmanlı topraklarında 1830 yılında Katolik, 1850 yılında da Protestan kiliselerinin kurulmasıyla misyonerlerin Ermeniler üzerindeki faaliyetleri daha kolay hale geldi (Günay, 2006: 21).

Misyoner faaliyetlerinde kilisenin çok önemli bir önemi vardı. "Ermeni ruhunun yaşadığı vücut" olarak kabul edilen kilise aracılığı ile misyonerler Ermeni halkı

üzerinde etkisini arttırmak ve Ermenileri istedikleri gibi yönlendirmeyi amaçlıyorlardı (Ağırtaş, 2004: 22-23).

Ermeniler arasında farklı mezheplerin zuhuru Ermenileri birbirine düşürdü ve Ermeni mezhepleri arasında çok ciddi çatışmalar meydana geldi. Çatışmalar bazen öyle bir hal almıştı ki taraflar birbirlerinin nüfusunu kırmaya çalışmışlardı. Buna örnek olarak: 1823 yılında İranlı Nerses adında birinin emriyle toplanan bir kısım Ermeni, Rusya'nın aldığı yerlere istiklal vereceği vaadiyle İran Ermenistan'ını işgal eden Rus ordularına katılarak hükümetlerine karşı geldiler. İran Şahı topraklarında yaşananları anlatan ve Osmanlı Sultanını uyaran telkinlerde bulundu. Sultan Ermeni patriğini huzuruna çağırarak olası bir savaş durumunda milleti hakkında kefil olup olamayacağını sormuş, bunu Katolik Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olmak için bir fırsat olarak değerlendiren Patrik, sadece kendine bağlı olanlar adına kefil olabileceğini Roma kiliselerine mensup olanlar adına kefil olamayacağını ifade etti. Bunun üzerine devlet Katolik Ermenilerinden şüphelendi, onların yabancı devletler adına çalıştığı Sultana düşündürülünce Sultan, patriğin kışkırtmalarıyla Gregoryan mezhebi dışında kalan Ermenilerin asıl memleketlerine gönderilmesini emreden bir ferman yayınladı (Çark, 1953: 81-83).

Gregoryan olmayan Ermenilerin göç ettirilmesinde patrik ve adamları ellerinden gelen gayreti gösteriyordu. Mevsim kış olmasına rağmen biran önce göç ettirilmeleri için gayret sarfediyor ve onlara her türlü zulmü yapıyorlardı (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 25). Ancak yerel halk ve bazı beyler kendi milletlerinin gazabına uğrayan bu Ermenileri himaye etti. Gregoryan olmayan Ermenilerin göç ettirilmesi fermanından kısa süre sonra Sultan'ın yaptırdığı tetkik ve Osmanlı - Rus savaşında Ahikelek'te Ruslara karşı ciddi bir müdafaa sergileyen ve savunma esnasında ölen 25.000 kişinin Ermeni Katoliklerinden olması hasebiyle Katolik Ermenilerinin gösterdikleri bağlılıktan dolayı Padişah, bu Ermenilerin sürgünden dönmelerini ferman etti (Çark, 1953: 87). Sultan II. Mahmut 6 Ocak 1830'da Fransa elçiliğinin aracılığıyla Katolik Ermenilerinin müstakil bir cemaat olarak tanıdı (Uzun, 2000: 271). Böylece Ermeniler ilk defa diğer devletlerin müdahale konusu oldu ve Ermeniler uluslar arası bir sorun haline geldi.

Ermeni mezhepleri arasındaki düşmanlık sadece mezhep ayrılığından değil, ticari rekabet, politik ve ideolojik görüş farklılıklarından da kaynaklanıyordu. Buna örnek olarak da Darphane emini olan Düz ailesi verilebilir. Düz ailesinden Mikael Düz ailesi gibi darphanenin başına getirildi, ayrıca saray sarraflığını da yapıyorlardı. Osmanlı Devleti ileri gelenlerinin güvenini kazanmış olan Mikael birçok defa iftiralara maruz kalmış hatta görevinden bir ara alınmışsa da sonra tekrar görevine getirildi. Mikael'den sonra oğulları onun yerine geçmiş ancak onları çekemeyen ve onlara düşmanlık besleyen Yahudi Şapçı ve sarayda önemli bir göreve sahip olan Halet Efendi, Düz ailesinin maslahatgüzarı Kazez Artin Bezciyan ile anlaşarak, bütçenin açık verdiğini ve Darphaneden para çaldığı ihbarında bulundular (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 24). Tutuklanan Serkis ve Kırkor Düz Çelebi kardeşler (27 Ağustos) 2 Ekim 1819'da idam ettirildi. Diğer iki kardeşleri ve amcazadeleri de idam edilerek malları müsadere edilmiş, kız kardeşleri de Ermeni Patrikhanesine hapsedildi. Düzyanlara yapılanlar sadece şahsi rekabetten kaynaklanmıyordu, Katolik olmalarının da bunda büyük bir etkisi vardı (Çark, 1953: 55-59).

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren farklı mezhep misyonerlerinin her biri bir devletçe, o devletin çıkarları doğrultusunda korunuyordu. Kendi aralarında anlaşamayan ve devamlı çekişen misyoner mezheplerinin anlaştığı tek nokta "Osmanlı Düşmanlığı" idi (Çalık, 2000: 105).

Osmanlı topraklarında bulunan misyonerlerin çoğu başta kendi dinlerini yaymaya çalışmış, ancak zamanla bu amaçtan ayrılarak Osmanlıyı parçalayabilmek adına iç ve dış basının birer muhabiri gibi davranarak dünya kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtmaya çalışıyorlardı. Olmayan hikâyeler uydurarak batıdan yardım istiyorlardı. E. Aleksander Powell'in şu sözleri Avrupa'nın sadece duymak istediklerini dikkate aldığı bir göstergesiydi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 32): "vahşet olayları çok abartılmış, son dönemde meydana gelen vahşet olaylarının bir kısmı hiç yaşanmamıştı. Amerikan Yardım Teşkilatının mahalli (İstanbul) temsilcilerinden biri, dostlarına açıkça, Amerika'ya sadece Türk aleyhtarı haberler gönderebildiğini, çünkü

para getirenin bu olduğunu söylemişti.” Osmanlı Devletini karalayan her şey Avrupa devletlerince kabul ediliyordu. Batı devletlerinin misyonerlerin söylemlerini tereddüt etmeden kabul etmesi kiliselerin himayesi altında Türk düşmanlığı oluşmasına neden oldu (Karacakaya, 2007: 16-17).

Kendilerini İsa'nın bir neferi olarak gören misyonerler hedefe varmakta kullanılan her yol Cennete götürecek mantığı ile hareket ediyorlardı. Bu yüzden hedefe giden her yolu kullanmak mubahtır mantığı onların ana fikirleri idi. Zamanla kutsal değerlerini bırakan misyonerler siyasi bir militan gibi çalışıyorlardı (Karayumak, 2007: 76-77). Misyonerler faaliyetleri ile Anadolu'nun silahsız bir Haçlı seferi ile yeniden Hıristiyanlığa açılmasını kutsal bir görev olarak görüyorlardı (Çalık, 2000: 105).

Ermeniler arasında gelişen isyan fikirlerinin kaynağı Amerikan ve İngiliz'ler tarafından açılan misyoner okullarıydı. Adana Sis Katogikusluğunda bulunmuş olan Papaz Nersis Efendi'nin sözleri bunu doğrular nitelikte idi (Paşa T., 1990: 240): “Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan okul ve hayır kurumlarını yöneten Amerikan misyonerleri ve İngiliz öğretmenlerin Lazarist ve Kapüsen papazları Ermenileri destekleyip onlar lehinde propagandalar yapar, Avrupa'ya birçok yayın ve fikirin gönderilmesi buralardan yapılırdı”.

Hem patrikhaneye bağlı okullarda hem de misyoner okullarında okuyan Ermeni gençlere Fransız devrimin getirdiği milliyetçilik duyguları aşılanıyor, Ermeni coğrafyası yüceleştirilerek edebiyatı ve efsanevileştirilerek tarihleri öğretiliyordu. Devlet aleyhine kışkırtılan gençlere Ermenistan haritaları ve armaları verilerek bağımsız bir Ermenistan için isyandan başka bir çarenin kalmadığı düşünceleri aşılanıyordu (Öke: 112-113). 1863'te Amerikan misyonerler tarafından kurulan Robert Kolejinde yetişen Bulgar ve Ermenilerin çoğu ihtilalci hareketlerin başında yer alıyor, birer komiteci olarak faaliyet gösteriyorlardı (Yaman, 1973: 31). Ayrıca Osmanlı yurduna sokulan Ermeni fesat mektuplarının postacılığını yapan misyonerler Anadolu'da meydana gelen Ermeni isyanlarının Anadolu'nun her tarafına yayılmasına yardımcı bulunuyorlardı (Selvi, 2011: 20).

Amerikan misyoner okullarının adı bile misyonerlerin ne yapmaya çalıştıklarının bir göstergesiydi. Örneğin, Elazığ (Harput)'ta 1878 yılında açılan Amerikan misyoner okulunun adı Ermenistan Koleji (Armenia College)'dir (Arıç, 2008: 266). Bu kolejin eğitim dili Ermenice'dir. İstanbul'daki Amerikan kız kolejinin asıl adı, Bizans'ı diriltmeyi anımsatan Costantinople College for Girls olup kolej olmadan önce lise iken eğitim dili Ermenice idi (Çalık, 2000: 106). İlginç olan Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki Protestanlık faaliyetleri ile aslında İngiltere'ye yardım etmiş olmasıydı (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 31). Çünkü Anadolu'da Protestanların azlığı İngiltere'nin Anadolu'nun iç işlerine karışmasına engel oluyordu. Bu yüzden de İngiltere Anadolu'da Protestanlığın yayılmasını sağlamaya çalışmış onun çalışmaları sonucunda da Protestanlık 1842 yılında Kudüs'te ilk kilisesine kavuştu (Kocabaş, 2007: 34). 1850 yılında da İngiliz Elçiliğinin baskısıyla Ermeni Protestan Cemaati ayrı bir mezhep olarak tanındı (Uzun, 2000: 271).

Misyonerler çalışma alanı olarak Ermenilerin bulunduğu yerleri tercih ediyorlardı. Katolikler ve İngilizler İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri, Antakya, Antep, Arapgir, Harput ve Erzurum'da kiliseleri ihya ediyor, buralarda okullar açıyorlardı. Amerikalı misyonerler ise Kayseri, Antep, Diyarbakır, Bursa, Maraş, Sivas, Tokat, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Harput'ta örgütleniyorlardı (Karacakaya, 2007: 17). Misyonerler, Ermenilerin bağımsızlığını kazanmalarını sağlamayı kendilerine vazife bildiklerinden, onlarla ilgili bütün gelişmeleri Avrupa'ya aktarıyorlardı.

Amerikalı misyonerler daha çok Doğu Anadolu'ya yerleşiyorlardı. 1896 yılına gelindiğinde bölgede Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerler Osmanlı topraklarına dağıldı (Akgündüz, vd., 2008: 205). Amerikalıların bölgede 176 misyoner, 869 yardımcısı (Küçük, 1984: 100) ile birlikte okul, kilise ve hastane gibi kurumları mevcuttu. Ermeni okulları ile işbirliği yapan misyonerler, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirlerinin yayılmasını sağlıyorlardı. 1874 yılında 520 Ermeni Okulu varken 1900 yılında 813 okul vardı. Okul sayısında böyle bir ciddi artışın yaşanması devletin sadık millet olarak gördükleri Ermenilere güvenmesinden kaynaklanıyordu. Misyoner okullarında okuyup mezun olan Ermeni gençleri Türk düşmanı, komiteci ve

çeteci oluyor, ayrıca silah yapımı bu okullardaki misyoner öğretmenlerden öğreniyorlardı (Çalık, 2000: 109). Yıllar ilerledikçe Osmanlı topraklarındaki misyoner okulların sayısı ile birlikte bu okullara gidenlerin sayısı gün geçtikçe artıyordu. Yusuf Halaçoğlu (2008: XLV) tarafından Misyoner okullarının 1914 öncesi ve sonrasındaki sayısı şöyle verilmiştir:

Tablo. 3.1 1914 Öncesi ve Sonrası Misyoner Okulları Sayısı (Halaçoğlu, 2008:XLV)

Ülke Adı	1914 Öncesi Okul Sayısı	1914 Sonrası Okul Sayısı
Fransa	500	35
İngiltere	178	12
Amerika	426	14
İtalya	-	16
Almanya	140	20
TOPLAM	1,244	97

Said Paşa Hatıratında yabancı okullar ile ilgili şunları söylemektedir (İnal, 1982: 1330): “Osmanlı Devletinin bir devlete verdiği imtiyazdan diğer devletler de yararlanıyor. Şimdi Osmanlı memleketinin her köşesinde bulunan yabancı okullar ve onlarda yetişen çocuklar kendilerini yetiştiren devletin ve milletlerin taraftarı olmuştur.”

Osmanlı Devlet şurası üyelerinden olan Mehmet Mansur Sultan’a sunduğu raporda Ermenilerin bağımsızlık için isyan etme sebebini şu sözleri ile açıklamaktadır (Çalık, 2000: 110): “Ermenilerin bağımsızlık teşebbüslerinin sebebi Osmanlı topraklarına gelen Frenk Papazlarının istedikleri yerde birer okul açması ve buralarda ermeni çocuklarını talim ve terbiye etmeleridir”

1895-96 Van Ermeni isyanını bastırmak için görevlendirilen Sa’dettin Paşa Ermeni okullarının ayaklanmadaki yerini şöyle anlatmaktadır (Gazigiray, 1982: 70):

Van’da on dört Ermeni mektebi olup, biri Amerikan Protestanların diğerleri Ermenilerindir. Bu okullardan yedisinin resmi izni yoktur. Fen derslerinden çok Ermeni şuurunu kuvvetlendirecek Ermeni tarihi, edebiyatı, coğrafyası okutulmaktadır. İnançlarına göre Rusya’nın Kafkas, Tiflis vilayetleri, Hazar denizine kadar olan yerler Ermenistan’ın bir paçası sayılmakla birlikte, İran’ın Azerbaycan vilayetleri ile Memalik-i Şahanenin Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput (Elazığ), Sivas ve Adana vilayetleri Ermenistan dedikleri harita içinde yer almaktadır. Köylerde dahi okulları vardır. Öğrencilerin hevesini arttırmak için bir yüzüne eski Ermeni Krallardan birinin diğerine iyi çalışanlara bir imtiyaz alameti yapmışlardır. Erzurum’da bir lisenin bulunduğu gibi Bitlis’te de bir Amerikan Okulu vardır. Diğer yerlerde bulunan okulların da bu okullar gibi aynı programa sahiplerdi. Bu okulların amacı fesat çıkarmaktır.

Sa’adettin Paşa misyoner ve Ermeni okullarının amacını daha o zaman gayet açık bir şekilde açıklıyordu. İngilizlerin Erzurum Konsolosu Richart Davey, Osmanlı Devletinde bulunan bütün misyoner okullarının “ihtilal merkezleri” olduğunu söylemekteydi (Kocabaş, 2007: 33). Yine İngiliz Konsoloslarından Graves Anadolu’da buluna misyonerler ile ilgili tabiri şöyle idi (Çalık, 2000: 110): “her yerde misyonerler var ve bunlar her yerde fesat çıkarmaktadırlar”. Amerikalı Profesör Earl, Osmanlı topraklarında bulunan misyonerlerin amaçlarını şu sözleri ile ifade etmektedir: “Bu misyonerler ve din adamları dünyanın hiçbir ülkesinde Türk topraklarındaki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir”

3.3. Şark Meselesi

Şark meselesi, Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devletini iktisadi, siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya değişik sebeplerle parçalamak amacıyla çıkarılmış olan bir yıkım projesidir. Bu temel amaca binaen Osmanlı idaresi yaşamış olan Hıristiyan milletler Batılı güçler tarafından istiklal vaatleriyle kışkırtılıyordu (Asılsız

Ermeni İddiaları, 2005: 22). “Şark meselesi” genel itibariyle 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilgili politikalarına verilen isimdi (Kundakçı, 2001: 33). Avrupalı devletlerce Ermeni meselesi de şark sorunu içinde değerlendirmişti. Osmanlı Devletinin güçlü olduğu devirlerde şark sorunu yokken devletin zayıflaması ile birlikte Osmanlı topraklarını parçalamak isteyen devletler “Şark Meselesi”ni ortaya çıkardılar. Bu devletlerin başında da Rusya yer almaktaydı (Koçaş, 1967: 90).

19’uncu asrın başlarından itibaren her fırsatta Osmanlı topraklarında yaşanan gelişmelere müdahil olan Avrupa devletleri, Ermeni meselesini Osmanlı Devletini yıkma ve paylaşma amacıyla ortaya çıkan Şark meselesinin son ayağı olarak gördüklerinden Ermenilerin, Osmanlı Devletine karşı isyan etmelerine neden oldular (Sırma, 2000: 46-47).

Şark meselesinin başlangıcını Kavimler Göçü ile Roma imparatorluğunun ikiye ayrılmasına ve Doğu Roma imparatorluğunun yıkılmasına kadar dayandıran (Yuvalı, 2008: 102) görüşlere de rastlamak mümkündür. Ancak, esas itibariyle Şark meselesi, Türklerin kısa sürede Anadolu ve Avrupa’ya hâkim olmaları üzerine Hıristiyanların onları topraklarından atmak için düzenledikleri Haçlı seferlerinin devamı mahiyetinde olan her türlü plan ve faaliyetleri ihtiva eder. Avrupalılar her zaman Türkleri Avrupa’dan atma isteğinde bulunmuşlardı. 1815 yılında toplanan Viyana Kongresinden¹ itibaren Avrupa: Hıristiyanları kurtarma ve Türkleri geldikleri yere gönderme politikasını “Şark Meselesi” adı altında tasarladılar. Ancak asıl amaç Osmanlı Devletini parçalayarak kendi aralarında paylaşmaktı (Akçam, 2001: 75). Bunu uygulayabilmek için de “milliyetçilik” akımlarından faydalanarak Hıristiyanları Osmanlı devletine karşı kışkırttılar. Şark meselesi bahanesiyle Osmanlıya kaşı kışkırtılan Hıristiyan halkalardan ilki Yunanlılar, sonuncusu ise Ermenilerdi. Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması Osmanlı Devletindeki diğer azınlıklara da bir model teşkil etti.

Yunanistan’ın Avrupa’nın desteği ile bağımsızlığını kazanması Osmanlı Devletinde yaşayan azınlıkların dikkatini çekti ve bu milletler bağımsızlıklarını kazanmak için Avrupa’nın desteğini almaya çalıştılar (Karayumak, 2007: 68). Nitekim Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan’ın takip ettiği siyasetin amaçlarını bazı uzmanlar, Rusya’ya karşı minnet borcunu ödemek ve İngiltere’den maddi ve manevi destek sağlamak şeklinde özetler (Uras, 1987: 203). Bunu sağlayabilmek için de Ermeniler, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere diğer devletlere başvurarak Ermenilere bağımsızlık verilmesi için uğraştılar. Neticede Berlin antlaşmasına kendileri ile ilgili bir madde koydurarak İngiltere ve Rusya’nın desteğini sağlamayı başaran Ermeniler daha sonraki dönemlerde de onların destek ve kışkırtmalarıyla Osmanlı’ya karşı isyanlar tertip ettiler.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Ayastefanos’da barış görüşmeri devam ettiği sırada Ermeni Patriği Nersis Varjabetyan Yeşilköy’deki Rus karargahına giderek Grandük Nikola ile Ermenilerin muhtariyeti ya da en azından Ermenilerin iskan ettiği bölgelerde ıslahat yapılması talebinde bulundu. Ermenileri kullanarak Osmanlı üzerinde hâkimiyetini arttırmaya çalışan Rusya Ermenilerin bu talebini olumlu karşıladı. Barış görüşmeleri sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasınının 16. Maddesi ile Rusya, Ermenilerin sakin olduğu bölgelerde ıslahat talebinde bulundu. Ancak bu antlaşma ile Rusya’nın Osmanlı devleti üzerinde hâkimiyet te’sis edecek olması ile en fazla zarar göreceğ olan devlet İngiltere idi. Bu İngiltere’nin sömürgelerine giden yollarının kapanmasına neden olacaktı. İngiltere Orta Asya ve Hindistan üzerindeki hâkimiyetini kaybetmemek için Rusya’nın Doğu Anadolu

¹ Viyana Kongresi: Fransız İhtilalinin etkisiyle yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle Fransa’nın, Avrupa’da kendine göre yeni bir düzen kurması diğer devletlerin ona karşı cephe almasına neden olmuş ve Fransa’ya karşı koalisyon savaşları başlamış (1792-1814), savaş sonunda Fransa’nın mağlup olması üzerine dört büyük devletin çıkarları çatışmıştır. İngiltere, Avusturya-Macaristan, Prusya ve Rusya Avrupa topraklarını yeniden şekillendirmek ve Avrupa’da kurulacak yeni düzende kendi çıkarları doğrultusunda kazançlar elde etmeye çalışmış ve bu yüzden de birbirlerine düşmüşlerdir. Anlaşmaya varamayan devletler yeni düzeni kurmak için Viyana’da toplanmış ve kongrede çıkarları doğrultusunda kararlar yayınlanmıştır. Ancak anlaşma çıkara dayandığı için kurulan yeni düzen uzun ömürlü olmamış ve Avrupa isyanlarla uğraşmaya başlamıştır.(Bkz. Eyicil, a.g.e., s. 39-53).

topraklarına sahip olmasına engel olma politikası takip etti (Akgündüz vd., 2008: 200-201). İngiltere, diğer Avrupa devletlerinin de onayı ile Ayastefanos ile Rusya'nın Osmanlı devleti üzerinde tek başına kuracağı hâkimiyete engel olabilmek için Berlin'de bir konferans düzenlenmesine karar verildi. Ermeniler, Berlin'de toplanan devletlere bu konferans ve sonrasında imzalanan Berlin Anlaşmasının 61. Maddesi ile Ermeniler hakkında ıslahat yapılması ile ilgili bir maddenin Antlaşmaya eklenmesini sağladılar.

Berlin antlaşmasından sonra Osmanlı'nın iç sorunu olmaktan çıkan Ermeni Sorunu, uluslararası bir boyut kazanarak büyük devletlerin müdahalesinin açık bir ıslahat meselesi halini aldı.

Büyük devletler tarafından Şark meselesi "doğu sorunu" adı altında kendi ekonomik ve politik çıkarları doğrultusunda ortaya çıkarılan Ermeni sorunu Berlin Antlaşması ile uluslararası bir boyut kazandı. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu neredeyse bütün anlaşmalarda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ile ilgili hükümler yer aldı. Böylece Osmanlı'nın iç işlerine büyük devletler karışma hakkı kazanırken Ermeniler de Avrupalı devletlerin onları desteklemesinden faydalanarak isyan ve tedhiş hareketlerini arttırdı. Ermeni komiteleri de Avrupa'da bağımsız Ermenistan'ın propagandasını yapmaya başladılar (Özdal, 2008: 300-301).

3.4. Milliyetçilik

Osmanlı Devletini, kuruluşundan itibaren İslam dinine dayanan hoşgörü politikasıyla hâkim oldukları toprakların halklarını baskı uygulamadan kendi dinlerini özgürce yaşama hakkı tanıyarak yaklaşık altı yüzyıl boyunca hükmettiği toprakları barış ve huzur içinde idare etmeye çalıştı. Osmanlı Devletinde Fatih Sultan Mehmed'ten itibaren bir din ya da mezhebe ait topluluk olarak "millet" esasına göre idare edilen azınlıklar, Fransız ihtilali ile yayılan milliyetçilik akımı ile "millet" kavramı farklı bir boyut kazandı.

1789 Fransız ihtilali ile yayılan özgürlük, eşitlik, hak ve adalet gibi kavramlar kısa sürede tüm dünyaya yayıldı. Bundan etkilenen milletler için "milliyetçilik" fikirleri bağımsızlık hareketlerinin ana dayanağı oldu. Bilim, kültür, politika ve özgürlük merkezi olan Fransa kısa zamanda binlerce öğrencinin akın ettiği bir cazibe merkezi haline geldi. Burada yetişen öğrenciler ihtilalin getirmiş olduğu özgürlük ve eşitlik kavramlarını kendi yaşadıkları topluma yaymaya başladılar. Osmanlı toplumunda Fransa'da eğitim gören kesimin çoğunluğu azınlıklardan müteşekkildi (Kundakçı, 2001: 28). Bu da azınlıkların devlete karşı ayaklanmasındaki ana nedenlerden biridir.

Fransız ihtilaliyle yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle çok uluslu bir yapıya sahip olan devletler bundan etkilenerek dağılmaya başladılar. Osmanlı Devleti toprakları, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılan milliyetçilik hareketlerinden etkilendi. Bunun sonucunda bağımsızlık isteyen farklı milletlerin isyan ve tedhiş hareketleriyle Osmanlı toprakları karıştı. Osmanlı topraklarında isyan eden milletleri, Avrupa devletleri destekledi. Avrupalıların bu desteğiyle önce 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Karadağ ve Romanya, 1908 yılında Bulgaristan ve 1913 yılında da Arnavutluk bağımsızlığını kazandı (Başar, 1982b: 32).

Osmanlı Devletinde Balkanlarla başlayan isyan hareketlerinin bağımsızlıkla sonuçlanmasıyla balkan topraklarını kaybetmeye başlayan devlet, uzun yıllar birlikte yaşadığı ve Millet-i Sadıka olarak adlandırdığı Ermeniler için Balkan devletleri bir model teşkil etti (Selvi, 2011: 42). Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmalarıyla "Doğu Anadolu'da Bağımsız Ermeni Devleti" kurulması vaadiyle Ermeniler Osmanlı devletine karşı isyan ettiler.

Rus General Mayewski Osmanlıdaki Ermenilerin milliyetçilik adı altında diğer devletler tarafından kullanılmasını şu sözleri ile ifade etmişti (Uras, 1987: 429): "...Batılı diplomatlar da kendi yönlerinden bu milliyet kavgasından pek gaddarca istifadeye girişerek, Ermenilerin milli duygularını tahrik ederek Türkiye'de bir Ermeni sorunu meydana çıkardılar."

3.5. Avrupa Devletlerinin Sömürgeci Politikaları

XIX. Yüzyılda Almanya ve İtalya birliklerinin kurulması ile devletler, yenedünya düzenini kurma, tabi bunu yaparken de kendi menfaat ve çıkarlarını göz önünde bulundurarak yapmaya yöneldiler.

Gelişen iktisadi politikaların, milli politikalar ile birleşmesiyle iktisadi faaliyetlerde devlet himayesi yaygınlaştı. Devletler dış ülkelerde yatırım, ham madde ve pazar oluştururken askeri ve siyasi himayeyi de beraberinde götürüyor böylece, gittikleri ülkelerin iç işlerine de müdahale hakları oluyordu. Oluşan yeni düzende Ülkelerin emniyeti J.Cambon'un ifadesiyle şöyle idi "sadece kendi toprakları ve deniz aşırı sınırlarını korumak değil, aynı zamanda dünya üzerindeki saygınlıklarını, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar iktisadi menfaatlerini ve kendilerine büyüklük veren her şeyi korumak anlamına gelmekte".

Milliyetçilik akımının hızla yayılmasıyla büyümelerini devam ettiren devletlerin çıkarları çoğu zaman aynı bölgeler üzerinde kesişmekteydi. Mesela, Balkanlarda Avusturya-Macaristan ve Rus, Mezopotamya ve Orta Asya'da Rus ve İngiliz çatışması ortaya çıktı. Büyük devletler bölgeler üzerindeki rekabetlerinin artması o bölgelerde kalıcı düzenlerin kurulmasına engel olmakla birlikte birbirleri ile direk savaşa girmeyen devletlerin paylaşmak istedikleri ve üzerinde söz sahibi olmak istedikleri Osmanlı gibi devletleri iç ve dış savaşların içine sürüklediler (Şahin, 1988: 176-177).

Büyük Güçler, XIX. yüzyılda genişlemesi ve gelişmesi duran Osmanlı devletinin zayıflamasını fırsat bilerek Osmanlı devleti üzerinde yaşayan azınlıkları Osmanlıdan ayırmak ve kendilerine bağlı küçük devletçikler kurmak için büyük bir gayret içine girdiler (Bilgin, 2003a: Bilgin, 2003b:).

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren çok farklı milletleri içinde barındırıyordu. Bu milletlerden biri "Teba-ı Sadıka" olarak anılan Ermeniler idi. Osmanlı devletini oluşturan millet çeşitliliği başlangıçta bir sorun oluşturmazken daha sonra yabancı devletlerin Osmanlı Devleti içinde yer alan milletlerin haklarının savunucusu olarak Osmanlı iç işlerine müdahale hakkı elde etmeleri Osmanlı devletinin zayıflamasına neden oldu.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılması konusunda büyük devletlerin çıkar çatışmasına yol açtı. Savaş sonunda "Anadolu Islahatı" diğer bir deyişle "Şark Sorunu" olarak anılan Osmanlı'nın paylaşılması mevzusu daha belirgin bir hal aldı. Anadolu Islahatı adı altında Ermeni sorunu ortaya çıktı (Küçük, 1984:1).

Ermeni sorunu, Sultan II. Abdülhamit tahta çıkmadan evvel başlamasına rağmen ciddi bir şekilde ortaya çıkması, Avrupa Devletleri kamuoyunda geniş bir yer almaya başlaması daha doğrusu Avrupa devletlerinin Ermenileri kullanarak Osmanlı'nın iç işlerine önemli ölçüde karışması Sultan II. Abdülhamit dönemine denk geldi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Büyük Güçler takip ettikleri Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakarak "Doğu sorunu" adı altında Osmanlı devletini parçalama ve onun üzerinde yaşayan milletleri kendilerine bağlama siyaseti güttüler. Büyük Güçler "Doğu Sorunu"nu çözmek yerine Osmanlı topraklarından daha fazla pay alabilmek için birbirleri ile yarışıyorlardı (Bilgin, 2003a:). Bu yarışta büyük güçler, Osmanlı Devleti üzerinde yaşayan milletleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan geri durmamışlardı (Bilgin, 2013a:).

Rusya, Ermenileri kullanarak Osmanlı toprakları üzerinde söz sahibi olma gayretinde idi. Rusya'nın Uzak Doğu, Orta Doğu ve Orta Asya üzerinde İngiltere ile aralarında çıkar çatışmalarından dolayı İngiltere kendi nüfuz bölgelerini korumaya çalışıyordu. Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı fazla direnemeyeceğini bilen İngiltere çıkarlarını korumak için Ermenileri destekledi.

3.5.1. Rusya

Çar I. Petro'dan (1682-1725) itibaren Avrupa'da nüfuzlu bir devlet olan Rusya genişleme politikasını Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine yaptı. Petro Baltık Denizi ve Karadeniz yoluyla sıcak denizlere inme, boğazlara sahip olma emelini güttü. Ondan

sonra gelen Çar ve Çariçeler de Petro'nun amacını gerçekleştirmeye çalıştılar (Çetin, 2011b: 27). Rusya, sıcak denizlere inme, Akdeniz ve Orta Doğu'da hâkim güç olabilmek için karşısında her zaman Osmanlı Devletini kendine bir engel olarak görüyordu (Metin, 1997:59-60).

Rusya, zamanla emellerine ulaşmak için Osmanlı Devleti ile savaşmış, savaşmadığı zamanlar da Osmanlı topraklarında yaşayan milletleri nüfuzu altına almaya ya da onları Osmanlıya karşı kıskırtmaya çalışıyordu. 1768–1774 Osmanlı-Rus harbinden galip ayrılan Rusya, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan milletleri kendi tarafına çekmek çalıştı. Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olmak ve onun iç işlerine karışabilmek için savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi açma hakkına sahip olan Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların (Rum ve Slav) hamiliğini üzerine aldı (Shaw, 2004: 306). Böylece yabancı bir devletin Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale hakkı ilk defa bu anlaşmayla başladı. Osmanlı devleti içinde yaşayan Gayrimüslim halkın Osmanlı devletinden kopmaya başlaması da bu anlaşmaya dayandırılabilir (Şahin H. , 2002).

Bir yandan Batı'da Balkanlara nüfuz etmeye çalışan Rusya, bir yandan da Doğu'da Kafkasya'ya inmeye çalıştı. Çariçe II. Katerina 1762 yılında tahta oturdu. 1768'de Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşta Osmanlı Hıristiyanlarına kendisine yardım etmesi için çağrıda bulundu. Bu halklardan biri de Ermeniler idi. 1773 yılında Ermeni başpsikoposu olan Hovsep Argutyan Longuemain Ermeni bağımsızlığını sağlamak adına Rusya devlet adamları ile işbirliği kurmaya çalıştı. Hovsep Argutyan Ermenistan'ın geleceği ile ilgili hazırladığı projeye Rus Prensi Gregori Aleksandroviç Potemkin'in desteğini almayı başardı. Potemkin, Ermenisever olup başpsikopos Hovsep'in desteği ile de kurulacak Ermenistan'ın Kralı olacaktı. Potemkin'in bu tutumunun sebebinin ilki Çariçe II. Katerina'nın onu Ermenistan'ın bağımsızlığı ile görevlendirmesiydi. Çariçe II. Katherina Kafkasya'da kendisine bağımlı Gürcistan ve Ermneistan adında iki devlet kurmayı amaçlıyordu (Basmacıyan, 2011: 56-57).

Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan hamiliğini üzerine almasıyla Ermeniler ile ilişkileri gün geçtikçe arttı. 1799 yılında Ermeni Katagikos Hovsep Argutian, Osmanlı ve İran arasında duvar oluşturacak, Rusya'nın emellerini gerçekleştirmek üzere "Ararat Krallığı" projesini hazırladı. Ancak Çariçe II. Katerina'nın ölümü üzerine bu proje yarım kaldı. Ancak Ermeniler hala bu hayalin özlemini duyarlar (Güler ve Akgül, 2007: 104).

1828 Rus-İran savaşından galip ayrılan Rusya, savaş sonunda imzalanan Türkmençayı Anlaşmasıyla Ermenilerin bağlı olduğu Eçmiyazin Kilisesinin bulunduğu Erivan topraklarını ele geçirdi. Böylece Ermenilerin kiliseye olan bağlılıklarını kullanarak onları kendi himayesine almayı amaçlayan Rusya, bir müddet sonra bunda başarılı oldu ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri isyan ettirdi (Dokuz Soru, 1989: 11).

Rusya, Ermenileri kullanarak İskenderun - Erzurum hattını ele geçirerek hem Ortadoğu, hem de Akdeniz de söz sahibi olmayı amaçlıyordu. İstanbul'da Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Markgraf Pallavicini, Rusların Ermeni İslahatı meselesi hakkındaki görüşünü şöyle ifade etmektedir (Göyünç, 1983: 11): "İslahat meselesinin Rusların gayelerine ulaşmasında sadece aracı olduğu Ruslarını asıl hedefi Doğu Anadolu ve İstanbul ile birlikte tüm Karadeniz kıyılarına sahip olmaktır."

Rusya ve İran arasında 1826-1828 yıllarında meydana gelen savaş sonrasında imzalanan Türkmençayı Antlaşması ile Rusya Erivan ve Nahçıvan bölgesine hâkim oldu. Rusya bu antlaşmadan sonra bu bölgeyi Ermeni Eyaleti olarak bir konsey ile yönetmeye başladı (Basmacıyan, 2011: 62). Bu durum Ermeni-Rus ilişkilerini geliştirdi.

1828–29 Osmanlı-Rus savaşında Rusya, Ermenilerin yardımıyla Doğu Anadolu'ya girdi ve Kars'ı ele geçirdi. Savaş sonunda imzalanan Edirne Anlaşmasıyla Fransa, İngiltere ve Rusya'nın (Mart 1829) kendi aralarında Yunanistan'ın bağımsızlığını öngören protokol kabul edildi. Bu Osmanlı topraklarındaki diğer milletleri de bağımsızlıkları için heveslendirdi. Edirne Antlaşmasının diğer bir maddesine göre Osmanlı Devleti Gürcistan ve Kafkasya'da Rusya'nın aldığı bölgeleri ona bıraktı. Ayrıca Rus-İran arasında imzalanan Türkmençayı Antlaşması ile Rusya'ya geçen Revan ve Nahçıvan'ın Rusya'ya ait olduğunu kabul etti. Osmanlı devleti doğuda

Rusya'nın Ahıska, Ahikelek, Poti ve Anapa işgalini de tanıyacaktı (Uçarol, 2000: 151; (Bilgin, 2003b:). Doğu'ya inen Rusya, yayılcı politikasında Ermenileri kullandı (Akbiyık, 2002: 151; Akşin, vd., 2005: 112). Rusya Kafkasya'da kontrolü elinde bulundurmak için Ermeni milleti ile ilişkilerini geliştirmeye gayret gösterdi. Ermeni milletine çeşitli imtiyazlar vererek onlar için ayrı bir yasa yürürlüğe koydu. Ancak 1836'da kabul edilen Polojeni yasasıyla Ermenilere verilen imtiyazlar kaldırıldı. Polojeni yasası ile Rusya Ermenilerin ulusal sorunları ve dini işlerine –katogikos seçimi dahil- müdahale hakkına sahip oldu (Basmacıyan, 2011: 65).

1877-78 Osmanlı – Rus savaşı Osmanlı Devletinin mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve savaş sonrasında Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Rusya'nın Ayastefanos'la "Doğu Sorunu"nu kendi lehine çözerek Osmanlı üzerinde hâkimiyetini arttırmasını istemeyen İngiltere bu anlaşmaya itiraz etti. Berlin'de bir kongre toplanmasına karar verildi. Savaş sonunda ağır bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı Devleti İngiltere'nin Berlin Kongresinde kendi lehine davranmasını sağlamak için İngiltere'nin Kıbrıs adasına yerleşmesine izin verdi (Eyicil, 2005: 198). Barış Antlaşmasına göre Rusya Erzurum ve Doğubeyazıt'tan geri çekilmiş ancak Kars, Ardahan, Batum, Ani, Kağızman gibi bölgeleri onda kaldı (Basmacıyan, 2011:63).

1881'de Çar II. Aleksander'ın öldürülmesi ile başa geçen oğlu III. Aleksander, Rusya'nın iç ve dış politikasında değişiklik yaparak, dışta her türlü bağımsızlık hareketine karşı çıkmış, içte de Ruslaştırma politikası uygulamaya başladı. Rusya, geleneksel doğu Hıristiyanlarını koruma politikasından da vazgeçerek, yakın Doğu'dan İngilizleri çıkarmak için Osmanlı ile uzlaşma yolunu seçti. Böylece Ermeni meselesinden de Osmanlı lehine yüz çevirmişti. Rusya, 1884 yılında bozgun ve isyana teşvik ettiği düşünülen Meşak gazetesini kapattırarak birçok Ermeni'yi de Sibiryaya sürdü bazı Ermeni okullarını da kapattı. Osmanlı devletinde baş gösteren Ermeni meselesinde İngiltere'nin şiddete başvurmak istemesine karşılık Rusya, buna karşı çıktı, Fransa'da ona yardımcı oldu (Karacakaya, 2007: 20; Uras, 1987: 368). Çünkü Uzak Doğu'da çıkarlarını korumaya çalışan Rusya, Yakın Doğu'da kendisini meşgul edecek olayların çıkmasını istemiyordu.

Rusya daha önce takip ettiği politikanın daha çok diğer batılı devletlerin işine yaradığını anladığından İngiltere'nin kendisinin Orta Doğuya sarkmasını önlemek amacıyla bir set oluşturma planına tekrar gelmek istemiyordu. Nitekim Balkanlarda kendi desteği ile özerk olan Bulgaristan'ın, kendisinden yüz çevirerek İngiltere'nin himayesine girmesi Rusya'nın gözünü açtı. Bunun için Rusya, Ermeni meselesini halletme konusunu büyük oranda İngiltere'ye bıraktı. Rusya'nın Ermeni meselesini İngiltere'ye bırakması ve Osmanlı ile anlaşması sonucunda Ermeniler zor durumda kaldığından Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini arttırdılar (Karacakaya, 2007: 20).

Rusya Ermeni meselesinde geri planda kalmayı tercih etmiş gibi görünse de Ermeni isyancıları ve onların isyan faaliyetlerini desteklemekten geri durmayarak, konsolosları, elçileri aracılığı ile Ermeni fesatçıları desteklemeye devam etti. Öyleki Rusya, Ermeni isyancılarına Rus pasaportları vererek onların Osmanlı devleti içinde rahatça hareket etmelerini sağlıyordu. Rus pasaportları ile Petersburg'tan Erzurum, Kars vs. yerlerden Anadolu'ya giren Ermeni fesatçıları istedikleri yerlerden kullandıkları bu pasaportla rahatça geçiş yapıyorlardı. Bunun yanında hududu geçen bu Ermeniler, Ermeni gazetlerine birçok ihbaratta bulunup kamuoyunu kendi lehlerine şekillendirmeye çalışıyorlardı (BEO, MKT. MHM. 533/44).

Osmanlı Devletinde ortaya çıkan Ermeni meselesinde Rusya'nın rolü ile ilgili 1876'da İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi Sir Elliot, hükümetine verdiği raporda şunları kaydetmektedir:

"Osmanlı hükümeti ile ilgili olmayan yüksek mevki sahibi bir Ermeni bana gelerek bütün olayların Rus kışkırtmaları sonucu olduğunu söyledi. Bu benim diğer yerlerden sağladığım istihbarata uymaktadır."

Van bölgesinde konsolos vekili olan Temren, bölge ile ilgili olarak verdiği raporlarında yakalanan komiteciler arasında Rus uyrukluların varlığından bahsetmektedir. Bu demektir ki Ermeni Komitecilerin arasında Rus ajanları mevcuttu (Halaçoğlu Y. , 2008: XLVI).

Sultan II. Abdülhamit Han'ın 1896 yılında hem İran tahtına geçen Müzafferüddin Şah'ı tebrik hem de İran üzerinden Osmanlı sınırlarını taciz eden Ermeni çetelerine karşı tedbir alınması hususunda gönderdiği heyete Şah şu cevabı verdi (Göyünç, 1983: 10): “Bunların Ruslar dâhilinde toplandığı, İran'da mükerrer ateşli silahların henüz görülmediği halde bunların mükerrer silahları kullanması Ruslar tarafından yardım aldıkları görülüyor” İngiliz Edgar Granvilles, Rusya'nın Ermenileri kışkırtmasını kısaca bu sözleri ile ifade etmektedir (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 24; Karayumak, 2007: 93-94):

Ermenilerin Osmanlı devletine karşı başkaldırıları kendiliğinden doğmamıştır. Nitekim Ruslar Ermenilere el atıncaya kadar Türkiye'de hiçbir Ermeni faaliyeti olmamıştır. Rusların kışkırtmalarıyla Balkanlar'da başlatılan harekâta kadar Ermeniler, sadece kendi aralarında mezhep mücadelesi yapıyorlardı. Bazen kendi aralarındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için Osmanlı Hükümeti'nin yardımlarını da görüyorlardı. Rus zulümlerine karşı Ermenilerin tek sığınağı Türkiye idi...

İngilizlerin Erzurum konsolos yardımcılığında bulunan Everett'in Ermeniler arasına yerleştirdiği muhbirler Ermeni halkının milli duygularını harekete geçirmek için Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerden Muş ve Van bölgesine gelen Ermenilerin gizlice Ruslar tarafından desteklendiğini belirtmektedir. O sırada Rusların Erzurum Genel Konsolosu Denet, Ermenilerin İngiltere veya başka bir Avrupa devleti değil sadece Rusya'ya güvenmeleri gerektiğini çekinmeden her yerde ifade ediyordu (Şaşmaz 2013: 42-43). Yine İngiltere'nin Trabzon Konsolos yardımcılığında bulunan Biliotti 6 Eylül 1878 yılında Salisbury'e gönderdiği raporda Ruslardan aldıkları yardımlara güvenen Ermenilerin doğuda Müslümanlara karşı vahşi davranışlarda bulduklarını Müslüman halkın yaşananlardan dolayı Ermenilere nefret duymasının normal olduğunu beyan ediyordu (Küçük, 1984: 31).

Uzak doğu ile ilgilenen ve kısa bir süre için Osmanlı devletini parçalama politikasına görünüşte ara vermiş olan Rusya, 1905 yılında Japonya ile yaptığı savaştan mağlub olması ve sonrasında 1907 yılında İngiltere ile bir anlaşma imzalamak zorunda kalmasından sonra gelişme politikasını yeniden Osmanlı devleti topraklarına yöneltti (Eyicil, 2005:102). Rusya, yeniden Ermeniler ile ilişkilerini geliştirmeye başladı. Ancak Rusların görünürde Ermenileri desteklemesi tamamen bir aldatmacaydı. Çünkü Ruslar kendi topraklarındaki Ermenilerin de bağımsızlık mücadelesi vermelerinden endişelendiğinden sürekli onları baskı altında tutuyordu (Oğuz, 2008: 175).

3.5.2. İngiltere

Osmanlı-İngiliz ilişkileri İngiltere'nin iktisadi çıkarlarını koruma adına İspanya'ya karşı siyasi destek sağlamak için Osmanlı Devletine yaklaşması ile başladı. Bunda başarılı olan İngiltere, Osmanlı devletinden bazı imtiyazlar almayı başardı (Burak, 2008: 11).

İngiltere her zaman çıkarlarını her şeyin üstünde tutuyordu. Geniş bir ticaret ağına sahip olmaya çalışan İngiltere, Hindistan, Mısır ve Kıbrıs'ı hâkimiyet tesis etmeye çalışıyordu. Bunun yanı sıra İngilizler, Afrika ve Amerika'da da sömürgeler elde etme çabasıındaydı. İngiltere sahip olduğu geniş ticaret ağını daha fazla yaymak ve elinde tutmak için çok gayret gösteriyordu. Zaman zaman Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurması da kendi çıkarlarını korumak içindi (Çetin, 2011b: 25-26).

İngiltere, 1774 Küçük Kaynarca ile Ortodoksların hamiliğini üzerine almakla Osmanlı içinde söz sahibi olan Rusya'nın yayılcı politikasından endişeleniyordu. 1787 Osmanlı-Rus Savaşının başlaması ile Rusya'nın Kafkaslardan güneye sarkarak Karadeniz'de güçlü bir devlet olması İngiltere için tehlikeli olacağı endişesi üzerine İngiltere hükümetinin başında bulunan William Pitt, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekleme ihtiyacı duydu. Pitt'in bu politikası 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Gladstone'un 1880 yılında Başbakan olmasına kadar devam etti (Metin, 1997: 61). Gladstone, Ermeni meselesine çok önem veriyordu. Ona göre: “Ermenilere hizmet insanlığa hizmetti.” Onun bu tutumundan dolayı İngiltere'de Türk düşmanlığı arttı,

Ermeniler de bağımsızlık konusunda İngiltere'ye daha fazla güvenmeye başladılar (Tansel, 1991: 104).

Yunan isyanında Osmanlı aleyhine olarak Yunanlıları destekleyen İngiltere'nin bu davranışını İngiliz Başbakanı Canning şu sözleri açıklamaktadır (Gürün, 1985: 74;): “Bu davranışlarında amaçlarının Rusya ile bağdaşmak değil, bağımsızlığını kazanacağı muhakkak olan Yunanistan'ın Rusya'ya borçlu olması yerine Akdeniz'de kendilerine dost bir devlet olarak İngiltere'ye borçlanmasının daha iyi olacağı”

Yunan isyanı sonrasında İngiltere, Mehmet Ali Paşa isyanında Osmanlı Devleti'ni destekledi. Bunun sonucunda hizmetlerine karşılık Osmanlı devleti ile yapılan 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşmasıyla çok ciddi ticari ayrıcalıklar elde etti. Osmanlı devleti İngiltere için açık bir Pazar haline geldi, Rum ve Ermeniler de bundan faydalanarak ticari güçlerini arttırdılar (Metin, 1997: 62).

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Edirne Anlaşmasıyla Rusya Eflak ve Boğdan üzerinde nüfuz sahibi olması ve Kafkaslarda yerleşmeye başlaması üzerine bunu Hint yoluna inmek için hazırlık olarak gören İngiltere, Rusya'nın politikasından iyice rahatsız oluyordu. Bu yüzden de 1853 yılında Rus Çarı II. Nikola'nın İngiliz Büyükelçisine “kollarımızın üzerinde hasta bir adam var, içtenlikle söylemeliyim ki gerekli bütün hazırlıklar yapılmadan bu hasta adam ölürse bu büyük bir felaket olur” şeklindeki Osmanlı'yı parçalama fikrini kabul etmeyen İngiltere 1856 Kırım savaşında Osmanlı Devletinin yanında yer aldı. İngilizlerin İstanbul Sefiri S. Canning İngiltere'nin Osmanlı politikasını şöyle değerlendirmektedir (Burak, 2008: 15): “Kırım Savaşı sonrasında imzalan Paris Barış Antlaşmasında yer alan 7. Madde ile Osmanlı devletinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasındaki amaç İngiltere'nin çıkarlarına korumaktır”. Ancak İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve sonrasında Berlin Anlaşmalarının etkisi ile yaklaşık yüz yıldır devam ettirdiği Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek, Osmanlı Devleti'ni parçalama ve onun topraklarında kendisine bağlı ulusal devletler kurma politikasını benimsedi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 25; Metin, 1997:62; Bilgin, 2003b:). İngiltere'nin değişen dış politikasını uzun süre dışişleri ve başbakanlık görevlerinde bulunan Lord Henry John Palmerston şöyle anlatmaktadır (Başak, 2008: 31): “İngiltere'nin ne daimi dostu ne de daimi düşmanları vardır. İngiltere için asıl önemli olan kendi çıkarlarıdır.”

Berlin Anlaşmasında Osmanlı Devleti'nin kendisini savunamayacağını anlayan İngiltere, kongrede Osmanlıyı destekleme sözü vererek Kıbrıs'ı almasına rağmen kongrede, Osmanlı Devleti aleyhine Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmasını ve Bosna-Hersek'in Avusturya'ya terk edilmesi tekliflerinde bulundu (Eyicil, 2005: 200-201). Bunun sonucunda Ermeni meselesi uluslararası bir hal aldı ve bunun nedeni de İngiltere oldu.

İngiltere, Berlin ile hem Rusya'nın Kafkaslardan güneye inmesine engel oldu, hem Kıbrıs ile Akdeniz'de konumunu sağlamlaştırtı, hem de Rusya'nın Balkanlarda tek hâkim güç olmasının önüne geçti. Bütün bunların yanında Osmanlı Devleti içinde yer alan mezheplerden Fransa'nın Katolikleri, Rusya'nın da Ortodoksları desteklemesiyle İngiltere de 1840 yılından itibaren Osmanlı Devleti içinde söz sahibi olmak için desteklediği Protestanlık faaliyetleri ve koruyuculuğu da özellikle Ermeniler üzerinde işe yaradığından, Berlin anlaşmasından sonra İngiltere, Ermeni meselesini savunucusu oldu (Metin, 1997: 63; FahirArmaoğlu, 1991: 289).

İngiltere Berlin Antlaşmasında Ermeniler ile ilgilendi ve onların Rusları kurtarıcı olarak görmelerine engel olmayı amaçladı. Bunun için de İngiltere, Doğu Anadolu'da Ermenilerin iskân ettiği Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Harput ve Trabzon'a yeni konsolosluklar açtı. Bu konsolosluklarda çalışmak üzere Ermeni tercümanlar ve kâtiplere görev vererek Ermeniler ile ilişkilerini arttırmayı amaçladı (Şaşmaz 2013: 393). İngiliz konsolosluklarına atanan dragomanlar ya İngiliz ya da Ermenilerden oluşuyordu. İngiltere Rumlardan ya da Müslümanlardan da aynı hizmeti alabileceken sadece Ermenileri yardımcı olarak seçmeleri kayda değerdi. Ermeniler arasında konsolosluga girmek isteyenler başlarda genellikle kıtlık anında İngiltere'ye başvuran ya da isyan sırasında yakalanıp da hapse atılanlar serbest kalmak için konsolosluga başvuruyorlardı. Daha sonra geçimini sağlamak isteyen ve İngiltere'nin gücünden faydalanmak

isteyenler dragoman olmuşlardı. İngilizlerin onları kullanması gibi Ermeniler de İngilizleri çıkarları için kullandılar. İngiliz Konsolosluklarında ve dragomanlıklarda birçok Ermeni görev almış olup isimleri şöyle idi (Şaşmaz 2013: 402-405):

Erzurum: M. Megak (1878'den önce), Yusuf Efendi Tataryan (1859-1910), Serviyalı Efendi (1880), Artin Keşkekyan (1879-1880), Krikor Efendi Şabanyan (1883), Kevork Ağcanyan (1892), Alexander Efendi Tataryan (1911),

Van: Mihran Bağdasaryan daha sonra Komsolos vekili (1879-1886), M. Cıvanyan (1885-1896), Nişanlı Efendi Şirvanyan (1887), Justin Efendi (1887), Thesiger (1897), Sbordoni (İtalyan asıllı Avusturya vatandaşı ancak Vanlı bir Ermeni kız ile evli 1898-1907), Onik Sarıbyan (bazen konsolos vekili 1907-1910),

Diyarbakır: Thomas Boyacıyan (Konsolos), Thomas Efendi Mıgırdıçyan (dragoman 1896-1907) daha sonra konsolos vekili (1908-1915), Bogos Efendi Temoyan (1899), Voskiyan Efendi Topalyan (fahri konsolos ve dragoman 1906)

Sivas: Garabet Çeçyan (Wilson'un yokluğunda konsolos vekili 1881-1882 kırsı), bir Ermeni Dragoman (1901)

Bitlis: Agop Efendi Mirzoyan (1895-1898) konsolos vekili olarak (1899-1900), Erşak (Arşhak) Safrastıyan (1903-1911) sonra vekil konsolos, Knapp vekil konsolos (1911-1914 Ermeni asıllı Amerikan misyoneri Dr. Reynold'un dostu)

Harput: Oskiyan Armondanyan (1896)

Anadolu'ya atanan yeni konsolosların asker kökenli olmasına dikkat ediliyordu. Konsolosların asker seçilmesindeki amaç Anadolu'nun geneline ait askeri verilerin toplanmasıydı. İngilizler bununla Osmanlı devletine reformları uygulamaması halinde askerleri hazırlık yaptığı şeklinde gözdağı vermek ve Ermenilere de bu konsolosların Anadolu'ya gelen öncü birlikler olduğu bir süre sonra İngiliz ordularının geleceği imajı veriyordu. Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde İngiliz konsolosları kurtarıcı olarak görülüyor ve ağırlanıyorlardı² (Şaşmaz 2013: 393). İngiltere bu konsolosluklara çok önem veriyordu. İngiltere, Anadolu'da yeni açılan konsoloslukları ve daha önce Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan bazı konsoloslukları İstanbul Genel Konsolosluğu yerine Anadolu Genel Konsolosluğuna bağladı. Anadolu'da yapılacak ıslahatlar ve bunların kontrolü de bu konsolosluğa verildi. İngiltere kurduğu bu konsolosluklarla ayrıca Rusya'nın Doğu Anadolu bölgesinde nüfuzunu azaltmanın yanında kendi nüfuzunu da arttırmayı amaçlıyordu (Şaşmaz, 2013: 9,16). Nitekim İngilizlerin Erzurum konsolos yardımcılığına atanan Everett, Ermenilerin İngilizleri kurtarıcısı olarak görmeleri ve sadece onlara yönelmeleri için büyük bir gayret sarfediyordu. Bölgeye geldiğini göstermek adına birçok yeri ziyaret edip gözlem yapan Everett Ermenilerin Rusya'ya yönelmesine engel olup, Müslümanların da Ermenilere karşı olan tutumlarında dikkatli olmaları hususunda uyarılarda bulunuyor, bölgede bulunan aşiret reisleri ile görüşüp onların tavırlarını sorguluyordu. Everett'e göre Ermeniler İngiliz konsoloslarını hoş karşılamış ve bölgeye gelecek yeni İngiliz güçleri ile hem Osmanlı hükümeti hem de Kürtlerden kaynaklanan tüm sorunlarından kurtulmayı ümit ediyorlardı. İngiltere onlardan medet uman Ermeniler ile ilgili kısa sürede bir düzelmeye olmaması durumunda daha fazla beklemeyeceklerini söyleyerek Osmanlı devletine uyarıda bulunuyordu (Şaşmaz, 2013: 32-33).

Ermenileri hem Rusya hem de İngiltere kendi çıkarları doğrultusunda kullandılar. Nitekim Ermeni Milli Komitesinin faaliyetlerini yakından inceleyen Everett, komitenin Ermeni halkının bağımsızlık için birleşmeye ve birlikte hareket etmeleri gerektiği konusunda posterler yayınlamalarından endişe duyuyordu. Eğer Ermeni milletinin büyük bir kısmı bu harekete katılırsa İngilizlerin uygulamaya çalıştıkları reformları bir kenara bırakıp Rusya'nın teşvik ettiği bağımsızlık hareketine girişeceklerdi (Şaşmaz 2013: 42). Ermenilerin sempatisini kazanmak için çabalayan iki taraf da birbirlerinin faaliyetlerini Osmanlı devletine şikâyette bulunarak Ermeni meselesinde devlet desteğini arkalarına almaya çalışıyor, kendi amaçlarına hizmet

² İngiliz Van yardımcı konsolosluğuna atanan Emilius Clayton Van'a giderken uğradığı Muş'ta Ermeni ileri gelenleri tarafından coşkuyla karşılanmış ve yolculuk esnasında ona eşlik etmişlerdi. Muş'ta Ermeni Psikopos'un evinde kalan Clayton daha Van'a varmadan Ermenilerin ezildiği yönündeki söylemlere inanmış ve Van'daki Müslümanların Ermenilere yaptığı eziyetleri rapor etmişti (Şaşmaz 2013: 51)

etmeyenleri gözden çıkarıyorlardı. İngilizlerin Erzurum konsolosu Trotter daha önce dragoman olarak atanmasını istediği Keşkekyan'ın 1879 yazının sonunda Diyarbakır Rus yardımcı konsolosluğuna geçmesiyle Ermeni Milliyetçi partisinin bir üyesi olduğu ve son zamanlarda Diyarbakır'da çıkan olaylarda Pisikopos Philippos ile halkı kışkırttıklarını belirtmektedir (Şaşmaz 2013: 18). Rus General Mayewski 1895'te hükümetine gönderdiği raporda İngiliz Konsolosları ile ilgili olarak şunları zikretmektedir (Saray, 2005: 43):

Van'daki Amerikan misyoner faaliyetleri de genişlemeye başladı. Zira gizlice toplanan ve İngiliz Konsolosluğu vasıtasıyla Londra'dan alınan paralar Van'a getirilmekte, oradan da sözde fakirlerin korunması için kurulmuş derneklere kamuflle edilerek ilgililere (komitelere) dağıtılmaktadır.

Ermeni meselesi Ermenilerin değil daha çok Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları çatışan İngiltere ve Rusya'nın davası olmuştur. Türkiye'de 50 yıl yaşamış olan George Washborn İngiltere'nin Ermeni meselesindeki rolünü şöyle ifade etmişti (Metin, 1997: 64; Karal, 2011: 131):

Ermenilerin durumu özellikle Anadolu'nun içinde, Berlin Kongresinden sonra daha kötü bir hal almıştır. Bunda İngilizlerin politikasının payı büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat sağlamaya çalışarak onları bağımsız bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı düşüncesi ile kışkırtmıştır. Bunu Hıristiyan gayreti ile yapıyor görünse de daha çok kendi çıkarları için yapmıştır. Bağımsız bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine engel olacağını düşünerek hareket etmiştir.

İngiltere Ermeni meselesinde Osmanlı Devletine bir yandan diploması alanında baskılarını sürdürürken bir yandan da Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeni milletini hem isyana teşvik ediyor, hem de onlara silah temin ediyordu. Hatta isyancıları bile yönlendirdiği zamanlar bile oluyordu. Buna örnek olarak Zeytun Eşkıyası reisi Babek ve yandaşlarının Halep İngiliz Konsolosuna gönderdiği Ermenice mektubun Maraş Mutasarrıflığı Vekâletinde bulunan Fırka-i Islahiye Mirliva Mazhar Paşa tarafından ele geçirmesi verilebilir. Mektubun bazı kısımları şöyledir (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890), 2004: 27-28; BOA, Y. PRK. UM, 1/66)

...Sizinle beraber yaptığımız görüşmeyi gökte Allah yerde biz biliriz... Hem siz de biliyorsunuz ki emrinizden çıkmadık. Siz bize: "Ben buradan gittikten sonra eşkıyalar gelip tekkede rahatça otursun, dağlarda perişan olmasınlar. Bundan sonra hükümetten adam gelip eşkıyaları yakalamaya cesaret ederse karşı koyun ve bana bildirin ki ben de başka yerlere ne şekilde karşı koyduğunuzu bildireyim" diye tembih ettin...

İngiltere Ermeni komite üyelerini her yolla koruma ve yardım etme gayretinde idi. Öyleki Osmanlı bankası baskınında yer alan anarşistleri Dersaadete gizlice getiren ve yine onları götürülen İngiliz bandıralı bir gemi olduğu hariciye nezaretince hükümete bildirilmişti. Denize sahili olan şehirlerde İngiliz bandıralı kumpanyaların isyancılara yardım ettiği de yine devlete haber verildi (BOA, HR. SYS. 2801). Sadece İngiltere değil diğer Avrupa devletleri de bunu yapıyordu Avrupa devletlerin bu tutumu Ermenileri daha fazla cesaretlendiriyordu.

3.5.3. Fransa

Osmanlı-Fransız ilişkileri Fransa Kralı I. Fransuva'nın Roma-Germen İmparatoru Şarlken ile yaptığı savaşta mağlup olarak esir düşmesi üzerine 1519 yılında Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istemesi ve Kanuni'nin bu isteği olumlu yanıtlaması ile iki devlet arasında iyi ilişkiler başladı. 1535 yılında Osmanlı Devleti, Fransa'ya kapitülasyon adı altında ticari ve ekonomik imtiyazlar tanıdı, 1740 yılında da bu imtiyazları genişletti.

Fransa ilk defa 1683 yılında Osmanlı'nın II. Viyana kuşatması sırasında Avusturya'ya yardım ederek Osmanlı devletine ihanet etti. Ondan sonra 1798 yılında Napolyon Bonapart Mısır'a kısa süren bir işgal gerçekleştirdi. Afrika'da genişleme politikası güden Fransa, 1830 yılında Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etti

(Karayumak, 2007: 106; Metin, 1997: 64-65). Yine aynı tarihlerde Katoliklerin koruyuculuğunu üzerine alarak Osmanlı devleti içinde Katolik Ermenilerine ait bir kilisenin kurulmasını sağladı.

Ermenilerle ilk ilgilenen devlet Fransa idi. Bu ilgisini Osmanlı toprakları üzerinde kurmak isteği iktisadi nüfuz alanları için devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz’de denge sağlamak için bu unsurunu uzun yıllar kontrolü altında tutan devletti (Karacakaya, 2007: 22).

1878 Berlin Konferansında İngiltere ve Rusya ile anlaşılan Fransa, Osmanlı Devleti’ni bölme ve parçalama konusunda aktif bir rol aldı. İngiltere’nin Anadolu konsolos ve elçileri Osmanlı topraklarında kendi istedikleri gibi davranıyor ve Ermenileri isyana teşvik ediyorlardı. Fransız elçilerinin de İngiliz elçilerinden pek bir farkları yoktu. Maraşlı Hacı Artin efendi ile Zeytin’de dolaşan Mersin Fransız konsolosu köy ve kasabaları gezdiği sırada Hıristiyanları toplayarak devlete karşı bir şikayetlerini sorup para dağıtması ve şikayetlerinin olması durumunda kendisine iletmelerini istemesi Osmanlı devletinin bağımsızlık haklarına ihlal ettikleri ve Hıristiyanları cesaretlendirdiklerini kanıtlar niteliktedir (Engin, 2011: 152). Fransa, Ermeni milletini her zaman destekliyordu. Mondros Ateşkesinin imzalanmasından sonra Anadolu’nun işgali sırasında Fransızlar, Ermeniler ile birlikte hareket ettiler (Metin, 1997: 65-66).

3.5.4. Amerika

Amerika’nın Osmanlı devleti ile diplomatik ilişkiler kurmak istemesinin ilk nedeni ekonomik sebeplerdi. Amerika, Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında sahip olduğu ayrıcalıklara kendi de sahip olmak istiyordu (Erhan, 2001: 94-95). İlk Osmanlı-Amerika ilişkileri XIX. yüzyılda ekonomik yönden başladı. Anadolu ve Orta Doğu’nun zenginlikleri Amerika devletinin de dikkatini çektiğinden Osmanlı ile ilk ilişkileri ticari alanda oldu ve iki taraf arasında çeşitli ticari anlaşmalar yapıldı. 7 Mayıs 1830’da Osmanlı Devleti, Amerika’ya en çok kayırılan ülke statüsünü verdi. Böylece Amerika, Osmanlı devletinde kapitülasyon haklarına sahip oldu (Armaoğlu, 1991: 1-2).

Amerika’nın, Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmek istememesinin ikinci nedeni Amerikan vatandaşlarının Osmanlı topraklarında yaptıkları çalışmalarını. Bu çalışmaların başında misyonerlik yer alıyordu. Misyonerlik dışında Osmanlı devletinin ihtişamını duyan Amerikalı gezginler, tarihçiler, arkeologlar, maceracılar ve ticaretle uğraşanlar Osmanlı topraklarına geliyordu. Amerika da Osmanlı devletinde yaşayan vatandaşlarını hem korumak hem de onların Osmanlı topraklarında rahat hareket etmelerini istiyordu. Amerikan devletinin Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmek istemesinin diğer bir nedeni ise Osmanlı devletinin balkanlar, yakın doğu ve Karadeniz bölgesini kapsayan jeopolitik konumu idi (Erhan, 2001: 96-97).

A.B.D. Osmanlı ile yaptığı anlaşmalarla, çıkarlarını nasıl, hangi şekilde ve toplumun hangi kesimiyle yaparak arttıracığını da araştırma fırsatı buldu ve Ermenileri bu ilişkilerde önemli bir unsur olarak gördü. Fransa, İngiltere ve Rusya’nın Ermeniler üzerinde din, kültür ve ekonomik çıkarları bakımından hâkim olmaya çalıştıkları bir dönemde Amerika’da buna katıldı. Amerika, özellikle 1860-70 yılları arasında açmaya başladıkları misyoner örgütleri, okulları, yetimhane, hastane gibi kuruluşları ile Ermeniler üzerinde etkili olmaya başladı (Metin, 1997: 66; Karayumak, 2007: 111). Amerikan misyonerlerin yardımıyla Ermeniler arasında her geçen gün Protestanlar arttı (Basmacıyan, 2011: 94). Amerika Protestanlığı yayarak İngiltere’nin Anadolu’da korumaya aldığı Protestan sayısının artmasına neden oldu. Bu durum İngiltere’nin Osmanlı iç işlerine daha fazla müdahale hakkı kazanmasına neden oldu.

4. SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİNİN ULUSLARARASI BİR SORUN HALİNE GELMESİ

4.1. Siyasi ve Askeri Olaylar

4.1.1. Osmanlı-Rus Savaşı (1877–1878)

1856 Kırım Savaşı ve sonrasında imzalan Paris Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Avrupa devletleriyle aynı statüde görülmüş ve Rusya'ya karşı Avrupa devletlerinin desteğini kazandı. Ancak bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti Avrupa devletleri bloğu arasında yer alırken Avrupa devletleri de Osmanlı Devleti topraklarında daha rahat hareket etme fırsatı buldu. Bundan dolayı da Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan Müslüman olmayan diğer milletleri bağımsızlık vaatleriyle isyana teşvik etmeleri daha kolay bir hale geldi.

Paris Antlaşmasından sonra Osmanlı toprakları üzerinde birçok bölgede karışıklık ve isyan çıktı. Bu durumdan faydalanan Rusya, doğu sorunu haline gelen Sırbistan ve Karadağ meselesini kendi lehine ve gerekirse tek başına çözmeye kararlıydı. İstanbul Konferansının başarısızlığa uğraması Rusya'yı harekete geçirdi. İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Avusturya'nın tarafsızlıklarını sağladıktan sonra Rusya, kendi çıkarları için 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devletine savaş ilan etti (İpek, 2002: 15-17; Eyicil, 2005: 173-193).

Doğudan ve batıdan Rus saldırısına uğrayan Osmanlı Devleti hazırlıksız yakalandığı bu savaşta Rus ordularının işgalini önleyemeyince savaşı durdurmak için Osmanlı devleti 1856 Paris Antlaşmasında imzası bulunan devletlere başvurarak arabuluculuk yapmalarını istedi. Ancak bu devletler Osmanlıya olumlu cevap vermedi. Yalnız İngiltere Rusya'ya başvurmasını tavsiye etti. Çaresiz kalan Osmanlı Devleti Rusya'ya müracaat ederek ateşkes talep etti. Bu talepten sonra yapılan görüşmelerin ardından 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı. Buna göre (Uçarol, 2000: 339-343):

1) Osmanlı kuvvetleri İstanbul yakınlarındaki Terkos-Küçükçekmece hattına çekilecek,

2) Bu hattın beş kilometre ilerisine Rus kuvvetleri yerleşecek,

3) İki ordu arasında tarafsız bir bölge bulunacaktı.

Savaş sırasında tarafsız kalan İngiltere, Rusların İstanbul ve boğazlara yerleşme ihtimalini göz ardı etmeyerek, Boğaziçi'ne İstanbul'da yaşayan vatandaşlarını koruma bahanesiyle bir filo gönderdi (İnal, 1982a: 672-673). İngiltere'nin tutumundan endişelenen Rusya, Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine başlamak zorunda kaldı (Akgündüz, vd, 2008: 199; Brockelmann, 2002: 312).

4.1.2. Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında İmzalanan Antlaşmalar

4.1.2.1. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması (3 Mart 1878)

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sona ererken yapılan barış görüşmeleri sonucunda Osmanlı ve Rusya arasında yirmi dokuz maddeden oluşan ve Osmanlı Devletinin felaketi anlamına gelen Ayastefanos Antlaşması imzalandı (Eyicil, 2005: 196). Ayastefanos'ta başlayan barış görüşmeleri devam ederken İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çar'ından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesi talebinde bulundu. Savaş sonunda Ermeni patriği Nerses Varjabedian, Ermeni milletinin bağımsızlığını sağlamak için Ayastefanos'ta bulunan Rus Karargâhına gidip Grandük Nikola ile görüşerek Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmaz ise bölgeye Bulgaristan gibi özerklik verilmesini, bunun mümkün olmaması halinde bölgede Ermeniler lehine İslahat yapılmasını ve bu ıslahatlar uygulanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etti (Dokuz Soru, 1989: 12). Patriğin isteği kabul olmuş ve savaştan sonra imzalanan Ayastefanos Anlaşmasınının 16. Maddesiyle Osmanlı Devletinin, Ermenilerin bulunduğu yerlerde gerekli ıslahatı yapması istendi.

Ermenilerle ilgili olarak Ayastefanos Antlaşmasında yer alan 16. Madde şöyle idi (Akgündüz, vd, 2008: 199):

Ermenistan'da Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan ve Osmanlı Devletine geri verilecek toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Osmanlı Devleti ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıâli Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini üzerine alır.

Bu madde Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal ve Ermenileri hâkimiyeti altına alması demektir. Antlaşmanın bu maddesi bağımsızlık elde etmek isteyen Ermenileri pek memnun etmemişse de Ermenilerle ilgili bir maddenin ilk defa uluslar arası bir madde de yer almasını amaçları için bir başlangıç olarak kabul ettiler (Metin, 1997: 70). Rusya Doğu Anadolu'daki işgalini devam ettirebilmek adına Anadolu Islahatı adı altında Ermeni meselesini ortaya çıkardı (Küçük, 1984: 4).

Antlaşma ile Osmanlı üzerinde hâkim güç konumuna gelen Rusya'nın, Doğu Anadolu'da önemli mevkilere sahip olacak olması ve Ermenileri hâkimiyeti altına alacak olması İngiltere'yi harekete geçirdi (Bilgin, 2008: 316). Donanmasını Boğaz'a göndererek Rusya'ya uyarıda bulunan İngiltere Ayastefanos Antlaşmasının yeniden görüşülmesi için Rusya'ya baskı yaptı (Basmacıyan, 2011: 100). İngiltere'nin yaptığı baskı işe yaramış Berlin'de yeni bir konferans toplandı.

İngiltere, Rusya'nın Karadeniz'de önemli bir güç olarak ortaya çıkacak olması ve Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum'un Rus idaresine geçecek olması İngiltere'nin Asya otoritesinin ve Hindistan ticaretinin sarsılmasına neden olacağından 1856 Paris Anlaşmasını imzalayan devletlere birer genelge göndererek Ayastefanos maddelerinin yeniden görüşülmesini istedi. İngiltere böylece Rusya'nın Osmanlı üzerinde Ayastefanos ile kurmaya çalıştığı hâkimiyete engel olmaya çalıştı (Karayumak, 2007: 97). Neticede İngiltere'nin çalışmaları sonucunda Berlin'de bir Kongre toplanmasına karar verildi. Berlin'le İngiltere Rusya'nın güneye inme yolunu kapattı ve Ermeni meselesinin çözümü için gerekli reformların uygulanması görevini üzerine alarak Doğu Anadolu'da kendisine bağlı bir topluluk kurmayı hedefledi (Basmacıyan, 2011: 100-101).

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı-Ermeni dostluk ilişkisi Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında yaşayan milletleri Osmanlı devletine karşı desteklemesi ve kışkırtması yüzünden zarar gördü. Bu tarihten sonra Osmanlı-Ermeni ilişkileri bir daha düzelemeyecek hal almakla birlikte Osmanlı Devleti ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devletini meşgul edecek "Ermeni Sorunu" başladı (Bilgin, 2003b:).

4.1.2.2. Berlin Kongresi (13 Haziran–13 Temmuz 1878)

Rusya'nın Ayastefanos ile kendi çıkarları doğrultusunda oluşturacağı yeni düzenden rahatsız olan Avrupa Devletleri kendi çıkarlarını korumak ve oluşturulacak düzenden kârlı çıkabilecekleri yeni bir düzen kurmak için Berlin Kongresinin toplanmasına karar verdiler. Berlin Kongresi ile kurulacak yeni Avrupa denge düzeni Osmanlı Devletinin taksimine dayanıyordu (İpek, 2002).

Toplanan Berlin Kongresinde Osmanlı Devleti'nin kendisini savunmadığını gören İngiltere, kongrede Osmanlı Devleti'ni destekleme karşılığında Kıbrıs Adasına yerleşmeyi istedi. Bunun için Layard'ı Sultan Abdülhamit ile anlaşması için gönderen Salisbury, Rusya'nın Osmanlı'nın Asya topraklarında devam eden işgaline engel olmak ve toplanacak kongrede Osmanlı'yı desteklemek vaadinde bulundu. Başvekil Sadık Paşa Elçi Layard ile imzaladığı anlaşma ile Osmanlı devleti iki devletin kabul ettiği şekilde iyi bir idare kurmayı, İngiltere'nin Kıbrıs adasına yerleşmesini kabul ediyor ve Anadolu'da Gayr-i Müslimler ile ilgili ıslahat yapmayı İngiltere'ye vaat ediyordu. Sultan II. Abdülhamit bu anlaşmanın Osmanlı devletine ileride büyük sorunlar çıkaracağını öngörerek anlaşma maddelerinde değişiklik yapmak istedi Ancak İngiltere

isteklerinin kendi belirlediği şekilde onaylanmaması durumunda kongrenin toplanmayacağı toplanması durumunda ise hiçbir şekilde Osmanlıyı desteklemeyecekleri ve gerekirse İngiltere'nin kendi çıkarlarını koruma adına Osmanlı topraklarını işgal edeceği tehditlerinde bulundu (Küçük, 1984: 7-9). İngiltere'nin tehditleri karşısında duran ve kendi egemenlik hakkını koruma altına almadan anlaşmaya imza atmayacağını belirten Sultan II. Abdülhamit'in gayreti neticesinde Kıbrıs anlaşmasına ek olarak Sultan II. Abdülhamit Han "Hukuk-ı Şahaname asla halel gelmemesi şartıyla anlaşmayı imzalıyorum" diye bir ibare anlaşma metnine eklendi (Küçük, 1984: 11). Zor durumda kalan Osmanlı Devleti istemediği halde Berlin Kongresinde İngiltere'nin onu desteklemesini istediğinden İngiltere'nin isteklerini kabul etti ve Kıbrıs adasına İngiltere'nin yerleşmesine musaade etti. Ancak İngiltere Kıbrıs Adasına yerleşmesine rağmen kongrede Osmanlı Devleti'nin lehinden çok aleyhine çalıştı. Daha doğru bir ifade ile Berlin kongresinde alınacak kararları kendi çıkarları doğrultusunda olmasını istediğinden Osmanlı Devleti'nin aleyhine kararlar alınmasında etkili oldu.

Ayastefanos Antlaşmasının imzalanmasından sonra boş durmayan Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Avrupa devletlerine Ermenilerin isteklerini ilettiler. İstanbul İngiliz Sefiri Layard 1878'de Salisbury'e gönderdiği telgrafta Ermeni patriğinin isteğini şöyle belirtmektedir (Şimşir, 1989: 180): "Ermeni Patriği Nerses, Ermeniler ne başka bir devlete bağlanmak istiyor ne de bağımsızlık istiyorlar, onlar sadece Sultan'ın idaresinde kalmak istiyorlar. Ancak vilayetlerde uygulanacak reformlarda Ermenilerin de yer almasını istiyorlar". Patriğin bu sözleri Ermenilerin Osmanlı idaresinden memnun olmamaları ve diğer Ermeni iddialarının yalan olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak patrik Ermeniler ile ilgili maddenin Berlin antlaşmasında yer alması için elinden geleni yaptı ve İngiliz Sefiri Layard ile görüştü. Layard Ermeni patriğinin kendisine başvurusunu Lord Salisbury'e (14 Temmuz 1878) özetle şöyle nakletmektedir (Şimşir, 1989: 182-184):

Rusya Ermeniler arasında entrika çeviriyor, bu entrikasını yürütmek için de İstanbul ve diğer yerlerde Ermenilere bir parti kurmuş, bu yüzden Rusya'nın kendilerine bağımsızlık vereceğini düşünen Ermeniler Patriği hain yerine koyduklarından patrik istifa etmekten başka bir çare bulamadığını söylemişti. Patrikle konuştuktan sonra onu yatıştıran ve istifa etmemesi için onu ikna ettim diyen Layard patriğin atlaşmaya Ermenilerle ilgili bir maddenin konulması için ricada bulundu. Eğer Osmanlı devletinde Ermenilerin can ve mal güvenliği sağlanmazsa Ermeniler milletlerini silen Rusya'ya göç edecek ve Rusya'nın yardımıyla ileride isyan edeceklerdir dedi.

Patrik Nerses Varjabedian ayrıca Berlin'de toplanan kongreye, Ermenilerin isteklerini kabul ettirmek için bir heyet gönderdi. Heyet İstanbul Ermeni Patrik yardımcısı Mıgırdıç Hıriyan, Beşiktaş Başpsikoposu Horen Narbey de Lusignan (Kalfayan), İstapan Papazyan ve Minas Çeraz adında iki sekreterden oluşuyordu (Basmacıyan, 2011: 101).

Patrik Nerses ayrıca, İngiltere ve Rusya'ya da elçiler gönderdi. Ermeni patrikhanesi Berlin Antlaşmalarında Ermenilerle ilgili bir maddenin yer alması için İngiliz ve Rus devlet adamlarına mektupla göndererek Osmanlı Devleti hakkında şikâyetle bulunuyordu. Patrikhane Ermenileri adına 1876 yılında İngiliz Hariciye Nazırı Lord Derby'ye verdikleri muhtıradan yer alan şu sözleri ile Ermenilere yardım talebinde bulunmuşlardı:

Türkiye Ermenileri hâlihazırda 4.000.000 nüfustan müteşekkildir. Bunun Osmanlı işgalinden önce iki misli olduğu tahmin edilmektedir. Münhasıran ticaretle ve ziraatle meşgul olarak, en ağır vergileri bile vererek, Ermeni halim ve sakin tarz-ı hareketi, çalışma aşkı ve bu kıt'alarda nadir olan dini müsamahasıyla, gerek hâkim ırk ile ve gerek milletler ve muhtelif mezhepler erbabıyla daima tam bir uyum içerisinde yaşamaya çalışmıştır, boyunduruk altında inleyen ahali meyanında, Ermenistan da bu haktan (istiklal) mahrum kalmamalıdır.

Yine 1876'da Patrik Nerses, İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Eliot ile görüşmesinde emellerine ulaşmak için her yolu deneyeceklerini şu sözleri ile ifade etmektedir (Göyünç, 2005: 101): "Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek için gerekiyorsa, ihtilal ve isyan da çıkartmanın bir zorluğu yoktur."

Ermenilerin çalışmaları sonuç verdi, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin de politikası sonucunda İngiltere, Berlin Kongresinde Ermeniler ile ilgili bir madde eklenmesi için teklifte bulundu. İngiltere böyle yaparak Ermenileri Rusların hâkimiyetinden kurtararak onun yerini İngiltere'ye hamî olarak görmelerini amaçlıyordu (Bilgin, 2008: 316). Sonuçta Berlin anlaşmasına (13 Temmuz 1878) konan 61. Maddeyle doğrudan Ermenilere, 62. Maddeyle Hıristiyan azınlıklara bir takım haklar tanınmıştı. 61. Madde (Kodaman, 2010: 134):

Babıalî ahalisi Ermeni bulunan vilayatta ihracat-ı mahalliye için icab ettiği ıslahatı ertelemeyen en kısa sürede faaliyete geçirmek ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eylemişti. Ve buna dayanarak ittihaz olunacak tedbiri ara sıra devletlere tebliğ edeceğinden Büyük devletler yapılacak ıslahatların icrasına nezaret eyleyecektir.

Bu maddelerle Osmanlı topraklarındaki Ermeniler "Ermeni Milleti Nizamnamesi"ni çıkardıktan sonra uluslar arası anlaşmalarda yer alma başarısını kazandılar (Kundakçı, 2001: 33). Berlin Anlaşmasında yer alan 61. Madde Ayestefanos Anlaşmasından farklı olarak Osmanlı devletine müdahale hakkını sadece Rusya değil diğer imzacı 6 devlete veriyordu (Sonyel, 2001: 17).

Sir A. H. Layard'ın 16 Temmuz 1878'de Marki Salisbruy'e gönderdiği telgrafta Berlin Antlaşmasına Ermeniler ile ilgili bir madde konulması hakkında şunları rapor etmektedir (Şimşir, 1989:): "Ermeniler, İstanbul'da basılan Ermenice Lirakir gazetesinde Berlin Kongresinde 4 Haziran'da Türkiye ve İngiltere arasında imzalanan antlaşmada Ermeni isteklerinin teminat altına alınmasından duydukları memnuniyeti ve İngiltere'ye minnettarlıklarını belirtiyorlar". Berlin Antlaşması'yla İngilizler, Ermenilerin hamiliğini üstlenirken bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Ermeni sorunu ile uğraşmaya başladı. Bu anlaşmayla Avrupa devletleri Osmanlı iç işlerine "Anadolu Islahatı" adı altında müdahale etme hakkına sahip oldular.

Avrupa devletleri Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet tesis edebilmek için "Anadolu Islahatı" mevzusunda kesin kararlarını verdiler. Bu karardan da dönmeye niyetleri hiç yoktu. Berlin Konferansında Osmanlı Devletini temsil eden Hariciye Nazırı Aleksandr Kara Todor Paşa Avrupa'nın bu niyetinden şöyle bahsetmektedir (Paşa T. , 1990: 409):

Rus temsilcisi Şark'taki Hıristiyanların hür olmadıkları, dinlerini rahatca yaşamadıkları, kiliselerde ayin yapamadıklarını bağlı oldukları yönetinden şikâyet ettikleri bu yüzden de onların dini haklarını güvence altına almak için anlaşmaya bir madde koymak istemişlerdi. Rusların diğer temsilcilerin hissiyatlarını etkilemek için takındıkları bu tutum karşısında Ortodoks olmam hasebiyle sözlerimin Kongrede etkili olacağı aşıkardı. Bu yüzden Prans Bismark'tan konuşmak için söz hakkı istedim ve şunları söyledim: Bu konferansta bulunanların bazılarıyla Şark'ta sefaret görevlerinde bulunmuştum. Onlar benim Hıristiyan bir Ortodoks olduğumu bilirler. Osmanlı devletinin her köşesinde Hıristiyanlar ayinlerini serbestçe yapar, kilise ve manastırlarda ibadete davet için çanlar çalar bunu da kulaklarıyla işitmişlerdir. Ayrıca Hıristiyanlar sokaklarda dini merasimlerini rahatlıkla yaptıklarını görmüşlerdir.

Patrik Nerses, Berlin Antlaşmasına Ermenilerle ilgili bir madde koyulmasını sağlamakla Ermeni isteğini kısmen de olsa başardığını düşünüyordu. Bundan sonra ıslahatları uygulamak için Bab-ı Ali'ye yaklaşmaya başladı. Patrik, Ermeni bağımsızlığını sağlama adına ıslahatları iyi bir adım olarak görüyordu (Uras, 1987: 269). Bağımsızlıklarına sağlama adına İngiltere'ye güvenen Ermeniler ile ilgili İngiltere pek umutlu değildi. Çünkü İngiltere Osmanlı topraklarında Ermenistan denen bir toprağın olmadığını bu sağlayacak Ermeni nüfus oranının da yeterli olmadığını

biliyordu (Küçük, 1984: 13). Ancak İngiltere Osmanlı'nın doğusunda kendisine bağlı bir millet olması adına Ermenileri destekliyordu. Kendisinin desteklemediği Ermenilerin rahat durmayarak Rusya ile anlaşma ihtimalini de göz önünde tutan İngiliz hükümeti Ermenileri destekleme kararı aldı (Şaşmaz, 2000: 27).

İngiltere, Berlin Antlaşmasına Ermeniler ile ilgili ıslahat maddesinin konulmasını sağladı. İngiltere, bu ıslahatları denetleme adına devamlı Osmanlı devletine müdahalede bulunmaya başladı. Öyle ki İngiltere Berlin Antlaşması sonrasında Anadolu'da yeni açtığı birçok konsolosluklu açarken Babıâli'ye baskısını arttırdı ve istediği yerlerde konsolosluklar açarken buralara istedikleri kişilerin de atanmasını sağlıyordu (Şaşmaz, 2013: 18-19).³ İngiltere Konsolosları aracılığı ile ıslahatları uygulatabilmek için Osmanlı devletini devamlı tehdit ediyordu. Ermeniler İngiltere'nin bu tutumundan cesaret alarak teşkilatlanıyor ve Osmanlı devletine karşı isyan faaliyetlerini arttırıyorlardı (Burak, 2008: 18).

4.2. Ermeni Komite ve Örgütleri

Osmanlı Devletinde yaşanan gelişmelere hemen her fırsatta karışmaya çalışan Avrupa devletleri, "hasta adam" olarak gördükleri Osmanlı Devletinde üzerinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlıklarını bahane ederek Osmanlı topraklarından daha fazla pay almaya çalışmışlardı (Şişman ve Çakmak, 2001: 1). Bunun için de Avrupa devletleri, "ıslahat" adı altında Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmanın yanı sıra Ermenileri de örgütüyorlardı. Avrupalılar, açtıkları misyoner okulları ve konsolosluklar aracılığı ile Ermenileri teşkilatlandırma çalışmalarını yürütmüşlerdi (Küçük, 1984: 99).

Anadolu'nun hemen her tarafında Ermeni isyanları çıkarmaya çalıştılar. Öyle ki vilayetlere gönderilen piskopos, papaz ve öğretmenlerin seçiminde Türk düşmanlığında ileri gidenlerin seçilmesine gayret gösteriliyordu (Çalık, 2000: 102).

Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı'nın Doğu Anadolu topraklarında Ermeniler üzerinden yürüttükleri politikalar⁴ ve çıkar çatışmaları, Fransa ve Amerika'nın Osmanlı topraklarında söz sahibi olmak istemeleriyle desteklenen misyoner faaliyetleri ve Ermeni kilisesinin çalışmaları sonucunda, Ermenileri isyana teşvik etmek için içte ve dışta birçok Ermeni örgütleri kuruldu (İpek, 1995: 258; Döner, 2007: 22).

Özellikle de Rusya İngiltere ve Fransa devletlerinin telkinleri ile bağımsızlık fikrine kapılan Ermeniler, Tanzimat ve ıslahat Fermanları ile daha fazla batı devletlerine yöneldiler. Ermeniler, Avrupa devletlerini bağımsızlık amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak görüyorlardı (Akgündüz, vd, 2008: 219). Ermeniler bağımsızlık yolunda büyük devletlerin desteğine ihtiyaçları olduğuna inandıklarından her üç devletinde desteğini sağlamaya çalıştılar (Selvi, 2005). Ermeniler hem Anadolu hem de Avrupa'da yayın propagandalarına devam ettiler. Bu propaganda büyük oranda işe yaradı. Ermeni halkı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıldı ve isyanlara halkın karışması sağlandı. Müslüman ve Gayrimüslim halk birbirine düşürüldü.

Kumkapı olaylarında yer aldıktan sonra Atina'ya kaçan daha sonra Muş'ta çıkan karışıklıklarda görev alan ve Bitlis'te yakalanan Mihran Damadyan, Ermeni komiteleri ve Avrupa devletlerinin komiteler ile olan ilişkilerini onların komitelere olan

³ 1878'de Erzurum Konsoloslukuna atanan Trotter Gregoryan Ermenilerinden Paris Hukuk Fakültesi mezunu Artin Keşkekyan'ı dragoman (tercüman) yapılması için vezir beratının alınarak kendisine gönderilmesini istemişti. Trotter'in bu isteği kabul edilmiş ve Keşkekyan tercüman olmuştu (Şaşmaz 2013: 18). Yine Trotter, Thomas Boyacıyan diğer adıyla Baron Thomas'ı onursal konsolos yardımcısı olarak Diyarbakır'a atamak istediği Büyükelçi Layard'a iletmişti. Ancak Osmanlı devleti Boyacıyan'ın Osmanlı vatandaşı olmasından dolayı konsolos yardımcılığına getirilmesini reddetmişse de yapılan baskılar sonucu Trotter'e verilen beratla Boyacıyan Diyarbakır konsolos yardımcılığına getirilmişti (Şaşmaz 2013: 98-99).

⁴ İngiltere Konsolosluklarda görevlendirdiği Ermeni dragoman ve diğer görevliler vasıtasıyla Anadolu'nun en ücra köşelerinde bulunan Ermeniler ile iletişime geçmiş, Müslümanların yaptığı en küçük haksızlıktan dahi çabucak öğrenmişti. Kurduğu konsolosluklar aracılığı ile çok geniş bir istihbarat ağı kuran İngiltere böylece hem merkezi hem yerel idareleri kontrol altında tutabilmişti (Şaşmaz 2013: 401).

yardımlarını ifadesinin birinci kısmında şöyle nakletmektedir (BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29) (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007) :

Ermeni fesat komiteleri bir tane olamayıp bunların ayrı ayrı merkezleri ve çeşitli yerlerde şubeleri vardır. Bu komitelerden birincisi Ermeni Milletperveran Cemiyeti olup merkezi Londra'dadır. Bu komitenin üyelerinden bazıları Jean Broussali, Sevasliyan, Petrus Aganoor ve Agop efendidir. Bu komite iktidarda bulunan Mösyö Gladstone'un himayesinde olup birçok İngiliz milletvekili bu komiteye üyedir. Komitenin Haiasdan adında hem Fransızca hem de İngilizce yayın yapan bir gazetesi vardır. Bu komitenin amacı politika ile büyük devletlerin yardımıyla bağımsızlığı elde etmektir. Komitenin Osmanlı topraklarında şubesi olmamakla birlikte muhbirleri ve üyeleri vardır. Diğer bir komite yine merkezi Londra'da olup Minas Çerez tarafından kurulmuştur. Komitenin l'Armenia adında hem Fransızca hem de İngilizce yayın yapan bir gazetesi olup amacı ihtilalsiz büyük devletlerin yardımı ile bağımsız bir Ermeni devleti kurmak gibi görünse de Ermeni Hınçakyan İhtilal komitesi ile gizlice müttefiktir. Bu komitenin Osmanlı topraklarında şubesi olmayıp muhbir ve aboneleri vardır. Diğer bir komite Mıgırdıç Portakalyan'ın merkezi Marsilya'da kurduğu komitedir. Komitenin Armenia adında bir gazetesi olup amacı Osmanlı topraklarında ihtilal çıkarmaktır. Bunun için de diğer ihtilal firkalarıyla anlaşmıştır. Komite Van ve İran sınırı yakınlarında bulunan halkı galayena getirmeye gayretindedirler.

Dördüncü komite Ermeni Erbab-ı Fesad İttihadı adlı komite olup merkezi Tiflis'tedir. Kurucularından biri Loris Melkonyan adlı biridir. Bu komitenin amacı Osmanlı Devletinin Rusya sınırına yakın bölgelerde ihtilal çıkarmaktır. Bu komitenin faaliyetlerini yaymak için Truşak 'bayrak'adlı bir gazetesi vardır. Bu komitenin Rusya'nın Asya'da bulunan her şehir ve Osmanlı sınırına yakın her köyünde birer şubesi olup amacı Ermeni isyancılarına silah ve cephane temin etmektir. Van, Bayezid, Hınıs, Pasin ve Toprakkale taraflarına Rus tüfenklerini gizlice azar azar geçirilmiştir.

Hınçak İhtilal Komitesi komiteler arasında çok büyük bir yere sahipti. Bu komite Erzurum, Kumkapı olayları ile Muş ve Arapgir taraflarında meydana gelen karışıklığın sebebidir. Komite üyelerinden Trabzonlu Agop Megavoryan, Rusyalı ruben Hanazadyan, Rusyalı Simon ve Gabriel adlı kişiler Osmanlı topraklarına gelip İstanbul'da bir şube açmaya çalışmışlardı. O sırada Osmanlı devletinde diğer komitelere bağlı olmayan bir komite vardı. Bu komitenin Hamparsum Boyacıyan, Divrikli Krikor Kılıçyan gibi üyeleriyle konuşup anlaşan diğer komiteciler bu komiteyi Hınçak komitesine bağlayarak Hınçak komitesinin İstanbul şubesi hükmünü aldı. Komitenin Hınçak adında Londra'da basılan bir gazetesi olup bu gazete çeşitli yollarla Osmanlı topraklarına getiriliyor ve fesat fikirleri Anadolu topraklarına yayılıyordu."

Ermeni Meselesinin yayılması ve çözülmez bir hal almasında Ermeni komite ve örgütlerinin yeri çok büyüktü. Kurulan komite ve örgütler aracılığı ile Osmanlı topraklarında kanlı eylemler ve isyanlar arttı (Çalık, 2000: 113).

Ermeniler bağımsızlıkları için çalışmalarına başlayarak çeşitli kurumlar kurdular. Osmanlı Devletinde Ermeni cemaatinin kurduğu ilk kurumların başında hayır cemiyetleri yer alıyordu. Bu hayır kurumları zamanla isyanların ve örgütlenmelerin merkezi oldular. Fosişe Çaytong gazetesinin 10 Kanun-u evvel 95 tarihli nüshasında yer alan bendin tercümesinde Petersburgdan "korspondanis politik" gazetesinde yazıldığına göre Ermenilerin isyan hareketlerinin amacı mustakil bir Ermeni krallığı kurmaktı (BOA, HR. SYS. 29/78).

Ermeniler tarafından 1840 yıllarından itibaren cemiyetler kurulmaya başladı (Eraslan, 2001: 81), Ancak 1860 yılından sonra kurulan cemiyetler ve faaliyetleri ciddi boyutlara ulaştı. 1860 yılında İstanbul'da "Hayırsever Cemiyeti" cemiyeti, daha sonra Van'da "Araratlı", Muş'ta "Okul Sevenler" ve "Doğu", (Çalık, 2000: 113) Erzurum'da "Milliyetçi Kadınlar" adları altında cemiyetler kuruldu. Araratlı, Okul Sevenler ve Doğu Cemiyetleri daha sonra birleşerek "Ermenilerin Birleşik Cemiyeti"ni kurdular (Gürün, 1985: 129; Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 33).

1870 yılından sonra Ermeni cemiyetleri benimsedikleri ihtilal fikrini yansıtan isimler altında cemiyetler kurdular. 1872'de Van'da "İttihat ve Halas" cemiyeti kuruldu (Çalık, 2000: 113). Ancak 1878 Berlin Antlaşmasının hemen ardından Ermeni komite ve cemiyetlerinin sayısında bir artış oldu (Halaçoğlu Y. , 2008: XLVII). 1878' de

Van'da "Kara Haç", 1881'de Erzurum'da "Anavatan Müdafileri" ve Şuray-ı Ali" (Çalık, 2000: 113) cemiyetleri kuruldu. 1885'te Van'da Armenekan, 1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından Hınçak Partisi kuruldu, 1890'da bu partinin adı ihtilalci Hınçak partisi olarak değiştirildi. 1890'da Tiflis'te Ermeni İhtilal Federasyonu yani Taşnaksutyun kuruldu. (Halaçoğlu Y. , 2008: XLVII-XLVIII) Bu cemiyetlerden Anavatan Müdafileri 1,5 yıl varlığını sürdürebildi. Cemiyetin gizli olarak sürdürdüğü ayaklanma faaliyetlerinin Hükümet tarafından fark edilmesiyle üyeleri yakalandı ve bu cemiyet dağıtıldı (Küçük, 1984: 101; Akgündüz, vd, 2008: 219).

4.2.1. Armenekan Partisi

Cemiyetler arasında siyasi bir parti olarak ortaya çıkan ilk cemiyet "Armenekan"dı. Bu cemiyetin kurulmasında Van Ermeni Okulu öğretmenlerinden ve Kara Haç cemiyetinin kurucularından Mıgırdıç Portakalyan'ın fikirleri etkili oldu. 1848 yılında İstanbul'da doğan ve Van'da öğretmenlik yaptığı okulda birçok militan yetiştiren ve ayrılıkçı fikirlerin yayılmasını sağladığı devlet tarafından belirlenen Portakalyan'ın, 1885 yılında Van'da oturması yasaklandı. Bunun üzerine Marsilya'ya kaçan Portakalyan, bulunduğu bu yede "Armenia" gazetesini yayınlamaya başladı (Yaşarbaş, 1984: 18; Küçük, 1984: 101). Portakalyan'ın "*Kan dökülmeden hürriyetin elde edilemeyeceği*" fikirleri gazetesinde de yer aldığından gazetenin Anadolu'ya sokulmasına izin verilmiyordu. Ancak gizli yollarla gazete ülkeye girmeye devam etti. Portakalyan'ın taraftarlarından Avadis Van'a gelerek Portakalyan'ın eski öğrencilerinden 9 kişi ile beraber "Armenekan" cemiyetini kurdu. Bu partinin amacı ihtilal yolu ile Ermenilerin kendilerini idare hakkını sağlamaktı. Bunu başarabilmek için de milliyetçi Ermenileri ve ihtilal örgütlerini bir araya toplayarak silahlandırdılar ve ihtilal fikirlerini yaymak için büyük bir çaba gösterdiler. Bu cemiyetin mensuplarına silah kullanma ve askeri stratejiler hakkında bilgi verenin Rus Konsolosu Kamsagaran olduğu bilinmekteydi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 33; Gürün, 1985: 129).

Osmanlı devletinde kurulan Ermeni komiteleri aracılığı ile Ermeni halkı ayaklanmayınca Avrupa'da bazı komiteler kurulmuştu. Bu komitelerden Hınçak (Cenevre 1887), İngiliz Ermeni Komitesi (İngiltere 1888) ve Daşnaksutyun –Ermeni İhtilalci Cemiyetleri Federasyonu kısaca "Taşnak" (Tiflis 1890) komiteleri, Ermeni propagandasında önemli bir yere sahiplerdi (Tuncay ve Zürcher, 2011: 167; Çalık, 2000: 114-115).

4.2.2. Hınçak Partisi

Ermenice Çan anlamına gelen Hınçak Partisini kuranlar, Osmanlı topraklarına ayak basmamış, zamanında tahsile gidip de orada yerleşen zengin ailelerin Marksist fikirleri benimseyen çocuklardı. Bu partiyi kuranları bir araya getiren Portakalyan'ın yayınladığı Armenia gazetesiydi. Partiyi kurucularından ve parti kurma fikrini ortaya atan Avetis Nazarbekian (Kafkasyalı Nazarbey), Armenia gazetesinde Ermeni ihtilali ile ilgili yazılar yazan biriydi. Nazarbekian eşi Marian (Maro) Vardanian ve birkaç Kafkasyalı öğrenciyle birlikte Hınçak Partisini kurdu (Cengiz, 1983: 22; Gürün, 1985: 130).

Parti ilk siyasi programında belirlenen amacı kısaca şöyleydi: Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı ve siyasi hürriyeti sağlandıktan sonra Rusya Ermenileri ve İran Ermenilerini kurtarmak ve bu üçünün birleşmesini sağlayarak büyük bir Ermeni Federatif Devleti kurmaktı (Uras, 1987: 432-441). Parti daha sonra Rusya yanlısı bir politika takip etti (Bilgin, 09.11.2002). Hınçak komitesi yayınladığı programda Ermenilere şöyle hitap etmekte idi (Sonyel, 1990: 745):

"Türkiye'deki Ermenilerin gelişmesini önleyen zincirlerin kırılması ve Ermenilerin ne olursa olsun bağımsızlıklarını yeniden kazanmaları gerektiğinden, bunu sağlayabilmek için propaganda, tedhiş ve partizanların merhametsiz savaşı gibi davranışlar makbuldür..."

4.2.3. Daşnaksutyun Partisi (Ermeni İhtilalci Federasyonu)

Ermeni ihtilalci Federasyonu anlamındaki Daşnaksutyun Krisdapor Mikelyan ve arkadaşları tarafından Tiflis'te kuruldu. Bu parti özellikle Rusya'daki cemiyetleri Van'daki Armenegan ve Hınçak cemiyetlerini birleştirmek için ortaya çıktığından bu adla anılıyordu. Ancak Türkçede ismi kısaltılarak "Taşnak" olarak kullanıldı. İlk kurulduğunda bir program yayınlamayan komite isyana girişmeyi bir program yapmaktan daha yararlı görüyordu (Uras, 1987: 442; Küçük, 1984:101-102). Taşnak partisiylebirleşen Hınçaklar, bir müddet sonra Taşnakların faaliyete geçmede yavaş olduğu ve bir manifesto ile ortaya çıktıktan sonra bir program oluşturmamalarından dolayı onlardan ayrıldılar. Taşnak partisi kuruluşundan bir müddet sonra parti programını yayınladı. Ancak Hınçakların siyasi bakımdan bağımsız bir Ermeni istemelerine karşılık Taşnakların 1892 yılında yayınladığı programda bağımsız tabiri kullanılmadı. Bağımsızlık tabirini kullanmamalarının nedeni Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'nın dikkatini celbetmemektir (Eraslan, 2001: 85). Bu yüzden de Taşnak partisi daha çok Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmayı amaçladı. Ancak partinin daha sonra toplanan diğer kongrelerinde parti Osmanlı ve Rus Ermenistan'ının birleştirme ve bağımsızlığı için çalışma kararı aldı (Gürün, 1985: 133-134).

Daşnaksutyun'un amacı isyanla Ermenileri siyasi ve iktisadi hürriyete kavuşturmaktır. Asıl amaç ise Ermeni bağımsızlığı idi. Daşnaksutyun'un ilk hareketleri, Türkiye'ye çeteler sokmak, Türk Ermenistan'ını silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, savunma örgütü yaptırmak ve bunlardan Kürtleri yanlarına alarak genel bir isyan çıkarmaktır.

İhtilalci gruplar yetiştirmeyi esas alan partinin talimatnamesinde faaliyet alanı doğu ve batı olarak iki büro tarafından yürütülecekti. Doğu bürosu, Giresun, Harput ve Diyarbakır'ın doğusu ve Kafkasları, Rusya ve İran'ı içine alıyor, Batı bürosu, bu hattın batısı, Mısır, İran, Balkanları ve diğer batı devletlerini içine alıyordu (Uras, 1987: 443; Akgündüz, vd, 2008: 22-223).

Taşnak partisi kurulduğu günden itibaren terör örgütü olarak faaliyet göstermiş (Sonyel, 1990: 746), Sasun isyanı(1904), Osmanlı Bankası baskını ve Yıldız Sarayı Suikastını üstlenmişlerdi. Bunlardan başka isyanlarda da bulunmuşlardı. Ayaklanmayla Anadolu'da isyan ve ihtilal çıkararak Bağımsız Ermenistan devletini kurmayı amaçlamışlardı. Ayaklanma teşebbüsü Hınçaklardan gelmiş, Taşnaklar da bunu takip etmişlerdi. Anadolu'da özellikle de 1890 sonrasında ortaya çıkan ayaklanmaların ortak özelliği, dışarıdan gelen komiteciler tarafından planlanmış olması ve uygulanmış olmasıydı (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 36).

Ermeni komiteleri, çıkardıkları isyanları "Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği" şeklinde yorumlayarak Avrupa ve Hıristiyan kamuoyunun dikkatini çekmek ve onların desteğini sağlamayı umuyorlardı. Komiteler yaptıkları propagandayı, yayınladıkları gazeteler, misyonerler ve büyük devletlerin Konsolos ve İstanbul'daki Büyükelçileri aracılığı ile Avrupa devletlerine ulaşması ve benimsenmesinde etkili oldular. Üstelik yaptıkları propaganda da yalandan da kaçınılmıyor, Türklere birçok iftira atılıyordu (Dokuz Soru, 1989: 16). Bunu yanı sıra Komiteler çıkardıkları isyan ve olaylarla Türkleri yıldırarak, mazlum rolüne girip asayişin yokluğu ile ilgili yayınlar yapabilmek için Osmanlı topraklarında isyanlar çıkarıp, Avrupa'nın müdahalesini elde etmeye çalışıyorlardı (Paşa T. , 1990: 154). Nitekim 28 Mart 1894 yılında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi de, İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporunda Ermenilerin hedefini şöyle ifade etmektedir: "Ermeni ihtilalcilerin hedefi karışıklıklar çıkararak Osmanlı'nın karşılık vermesini temin etmek ve böylece yabancı devletlerin bu duruma müdahale etmesini sağlamaktır."

Robert Koleji'nin ilk başkanı rahip Dr. Cyrus Hamlin'in Amerika'nın Lexington kentinden gönderdiği ve Boston Congregationalist adlı gazetenin 23 Aralık 1893 tarihli sayısında yayınlanan mektubunun bir kısmında, Rusya'nın Küçük Asya'ya girerek oraya alması için gerekli ortamı sağlamayı ümit ettiklerini söyleyen ihtilalin savunucularından bir Ermeni genci ile yaptığı konuşmada Ermeni genç, Hamlin'e ayrıca şu sözleri söyler;

İmparatorluğun her yanında örgütlenmiş bulunan Hınçak çeteleri her fırsattan yararlanarak, Türk ve Kürtleri öldürecek, köylerini ateşe verecek ve sonra dağlara kaçacaklar. Bunun üzerine gazaba gelecek olan Müslümanlar ayaklanarak, savunmadan yoksun Ermenilerin üzerine gidip, onları o denli barbarca boğazlayacak ki, Rusya, insanlık ve Hıristiyanlık adına ülkeye girerek devralacak.

Yine İngilizlerin Erzurum Konsolosu Graves'in 28 Ocak 1895 yılında İstanbul Elçiliğine gönderdiği mesajda (Dokuz Soru, 1989: 17); "Komitelerin amacı genel bir memnuniyetsizlik oluşturarak Türk Hükümeti ve halkının kendilerine karşılık vermelerini sağlamak ve böylece yabancı güçlerin dikkatlerini Ermeni halkının hayali acılarına ve bunun düzeltilmesi için harekete geçilmesi gerektiğine dikkat çekmektir."

New York Herald Muhabiri Sidney Whitman'ın "Eğer bu memlekete hiçbir Ermeni komitecisi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana kışkırtmasaydı, bu çatışmalar olur muydu? Sorusuna İngiliz Konsolosu Graves'in cevabı çok açıktı: "Tabi ki hayır, bir tek Ermeni öldürülmüş olmazdı." (Uras, 1987: 426)

Van'da bulunan İngiliz Muavin Konsolosu William, 4 Mart 1896 yılında yazısında yer alan şu ifadeleri önem arzetmektedir (Dokuz Soru, 1989: 17):

Taşnak ve Hınçakların kendi vatandaşlarını teorize ettikleri ve onların aşırıya kaçan tedhiş ve çılgın hareketleri ile Müslüman halkı kışkırttıkları, reformların uygulanması için girişilen hareketleri felce uğrattıkları ve Anadolu'da meydana gelen bütün olayların sorumlusu Ermeni komitelerinin işlediği cinayetlerdir

İngiliz Konsoloslarının bu görüşlerine rağmen Ermeni komitecilerini en çok himaye eden devlet İngiltere'dir (Paşa T. , 1990: 154). Ermeni Komiteleri isyan çıkarabilmek için o kadar ileri gitmişlerdi ki Müslüman kılığına girerek kendi okul ve kiliselerine saldırmış, Anadolu'da birlik ve beraberlik içinde yaşayan Ermeni ve Müslüman halkı birbirine karşı kışkırtmışlardı (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 37). Ermeni Piskoposu Gevond Turyan Ermeni ve Müslüman halkın birbirine karşı komiteler tarafından kışkırtıldığını şöyle anlatmaktadır (Karayumak, 2007: 79-80):

Ermeniler, 600 yıldan beri başka hiçbir millet tebaasının ne gördüğü, ne tanıdığı geniş sosyal ve dini hürriyetten yararlanarak Türk toprağında Türklerle yan yana yaşamışlardır. Bu hain nankörler (komiteciler), bu densizler gerçekleri inkâr etmiş ve kendisine en itibarlı tebaa olarak şanla, şerefle yaşama imkânı bağışlayan bu ülke üzerinde kin, nefret ayrılık tohumları ekmişlerdir.

Yine Bitlis ve Van Başkonsolosluğu yapan Rus General Mayewski 1912 yılındaki raporunda Anadolu'daki karışıklığın sebebinin komiteler olduğu ve Ermeni meselesinin sebeplerini kısaca şöyle özetlemektedir (Dokuz Soru, 1989: 17-18):

1895-1896 yılları arasında Ermeni Komiteleri, Ermenilerle yerel halk arasında öyle bir kuşku yaydılar ki, bölgede herhangi bir reformun yürütülmesi imkânsız bir hale gelmişti. Ermeni din adamları dinden ziyade ayrılıkçı ve milliyetçi fikirleri yaymaya çalışıyorlardı. Bu fikirler manastırların çatısı altında geliştiriliyordu. Dini görevlerin yerini Hıristiyanların Müslümanlara olan düşmanlığı aldı. 1895-1896 yılları arasında Asya Türkiye'sinin birçok eyaletinde çıkan ayaklanmaların sebepleri ne Ermeni köylülerin büyük sefaleti, ne de maruz kaldıkları baskı idi. Aksine bu köylüler komşularından daha zengin ve müreffehler. Ermenilerin ayaklanması şu üç sebepten kaynaklanıyordu:

1. Bunların siyasi konularda bilinen tekâmülleri,
2. Ermeni Kamuoyunda milliyetçilik, kurtuluş ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesi,
3. Bu fikirlerin Batı hükümetlerince desteklenmesi ve Ermeni din adamlarının telkin ve çabalarıyla yayılmasıydı.

Komiteler ayrıca, kendilerini desteklemeyen, muhalefet eden ve para desteği vermeyen Ermenileri de öldürüyorlardı (Saray, 2005: 41). Simon Maksud Bey bunun

bir örneği idi. Patrikhane kapu kâhyası, baş tercümanı ve zengin bir banker ve Harbiye Nezareti müteahhitlerinden olan Simon Efendi Türklere satılmış, millet haini olarak tanınıyordu. Bu yüzden de 10 Mayıs 1894 yılında Galata'da iki Ermeni terörist tarafından öldürüldü (Göyünç, 2005: 106-107). Sempad Kamprielyan da Ermeni isyancılarının kendilerini desteklemeyen soydaşlarını öldürmelerini şu ifadeleriyle anlatır:

İhtilalci Ermenilerin Avrupa'da bulunan bir Ermeni zenginden para istemesi üzerine Ermeni zenginin verdiği karşılık 'Ben, kendi paramla memleketin cellâdı olmak istememem' idi. Moskova'da öldürülen Jamharyan, İzmir'de öldürülen Balyozyan, komitenin tehdit mektuplarıyla istedikleri parayı vermeyince Nevrosisk şehrinde öldürülen Rus Ermenisi Bahalyan öldürülen Ermenilere birer örnektir. Komiteler, kendi içlerinde yapılanlardan rahatsız olan arkadaşlarını öldürmekten dahi çekinmemişlerdir... Komiteler Ermeni halkına eziyet etmiş ve her zaman Avrupa'nın yardımına geleceğini ve Ermenistan'ı kurtaracağını düşünerek yanılığa düşmüştür.

Ermenilerin kendi milletinden olanları öldürmesinin örneği çok ciddi boyutlara ulaşmıştı. Her şeyden önce istiklal adı altında Türklerin yanı sıra kendi halklarını da kendileri öldürüyor ve öldürtüyorlardı. Ermeni fesatçılarının bazıları Muş ve havalisinde Müslüman kıyafetleri giyinerek bazı Ermenileri öldürüyorlardı (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), 2007: 74-76); BOA, Y. PRK. ASK, 176/1). Ermeni komiteleri kendilerini desteklemeyen ve kendilerince hain ad ettikleri mezhepdaşlarını öldürmek için bir cemiyet kurmaya ihtiyaç duyarak kurdukları bu örgütle birçok Ermeni'yi katl ettiler. Her gece farklı bir evin mahseninde toplanan cemiyet üyelerinin bu faaliyetinden haberdar olan polis teşkilatı yaptığı baskınlar sonucunda dinamit, tabanca gibi savaş malzemeleri ele geçirdi (BEO, MKT.MHM. 535/9).

Rus General Mayewski Ermeni komiteleri hakkında şu ifadeleri ile isyan faaliyetlerinde bulunup halkı ayaklandıranların komiteler olduğunu belirtmektedir (Uras, 1987: 429): "Komitecilerin girmediği yerlerde Ermeniler rahat etmişlerdir. Bu komiteler bugün de faaliyete geçseler Ermeniler yeniden eski kötü duruma düşerler".

1895'ten sonra isyanları ciddi şekilde değişerek büyük terör eylemlerine dönüşmüştü. Ermeni terörünün iki amacı vardı. Osmanlı başkentine gücünü göstermek ve Avrupa devletlerinin Ermeni meselesine ilgisini sıcak tutmaktı (Günay, 2006: 23).

5. SULTAN II. ABDÜLHAMİT DEVRİ ERMENİ MESELESİ ÜZERİNDE OSMANLI-İNGİLİZ SİYASİ MÜCADELESİ

5.1. Sultan II. Abdülhamit'in Tahta Çıkması

Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesiyle onun yerine yeğeni V. Murat tahta geçti. Ancak Sultan Murat hanın sağlık durumunun kötü olması ve devleti yönetememesi üzerine Mithat Paşa ile görüşen Sultan II. Abdülhamit Meşrutiyeti ilan etmeyi kabul ederek tahta çıktı (Akşin, vd., 2005: 154).

Sultan II. Abdülhamit tahta çıktığı sırada Balkanlar halklarının çıkardığı isyanlar devam ediyor ve Balkan bunalı diğer devletlerin özellikle de Rusya'nın desteğiyle gittikçe kötü bir hal alıyordu. Bu yüzden de tahta çıktığı andan itibaren Sultan II. Abdülhamit, başta iç işler olmak üzere dışta Balkan bunalımı, Rus işgalleri ve Rusların Doğu Anadolu'da ortaya çıkardıkları Ermeni meselesi ile uğraşmak zorunda kaldı.

Ayrıca mali sıkıntılar dayanılmaz boyutlara ulaşmış, yeniden yapılanmaya çalışan Avrupa, yeni güçler dengesi oluşturmaya çalışarak, Osmanlı Devleti üzerinde baskılarını arttırmaları üzerine Osmanlı üst düzey münevverleri ve siyasi çevreler meşruti rejime geçilmesi ile Osmanlı üzerindeki siyasi baskının azalacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden Sultan Abdülaziz tahtan indirilerek yerine V. Murat geçirildi. Ancak Sultan Murat'ın sağlık durumunun kötü olması ve ülkeyi yönetememesi üzerine II. Abdülhamit Han ile görüşen Rüştü ve Mithat Paşalar Meşrutiyeti ilanı ve Sadrazam'ı değiştirmemesi karşılığında tahta çıkması hususunda anlaşılabilir (Dabağyan, 2001: 15-16). Sultan II. Abdülhamit, tahta çıkışından kısa bir süre sonra I. Meşrutiyet'i ilan etmiş, Kanun-i Esasinin hazırlanmasında gayrimüslimlerde yer aldı.

Sultan II. Abdülhamit Han 31 Ağustos 1876 yılında tahta çıktı, 27 Nisan 1909 yılında tahtan indirilmesine kadar 32 yıl, 7 ay 27 gün tahta kaldı (Osmanoğlu, 2008: 260). 10 Şubat 1918 yılında Birinci Cihan Harbi devam ettiği sırada Hakan-ı sabık vefat etti (Siyasi Hatıratım Sultan Abdülhamit, 2010: 26).

5.2. Sultan II. Abdülhamit'in Şahsiyeti

Sultan II. Abdülhamit Han, Fetret devrinde saltanatlarını ilan eden Süleyman ve şehzade Musa Çelebi'nin Osmanlı Sultanları arasında yer alması ile Osmanlı Sultanlarının otuz altıncısı yer almaması halinde ise Osmanlı Sultanlarının otuz dördüncüdür. Babası Sultan Abdülmecit Han annesi Tir-i Müjgan Hanım'dı. 21 Eylül 1842 yılında İstanbul'da Çırağan Sarayında dünyaya geldi. Çerkez asıllı, Şapsih Kabilesinden olan annesi Tir-i Müjgan Hanım'ın, Ermeni asıllı olduğu yönündeki söylemlerin bir dayanağı olmayıp Sultan II. Abdülhamit Hanı küçümsemek için söylenen sözlerin gerçeklik payı yoktur (Dabağyan, 2001: 13-15).

Annesini küçük yaşta kaybeden Abdülhamit Han, Perestu 'Piristo' Kadın efendi tarafından yetiştirildi (Özcan, 1995: 6). Sultan II. Abdülhamit'in 8'i erkek, 9'u kız olmak üzere 17 çocuğa sahipti. Bunlardan bazılarını küçük yaşlarda kaybetti (Osmanoğlu, 2008: 22, 262).

Tarih, Türkçe, Arapça, Fransızca, Musiki gibi birçok konuda eğitim aldı (Dabağyan, 2001: 18). Zeki biri olup, en büyük kusuru tahtan indirileceği kuşkusuydu. Bu yüzden de ülke içi ve dışında gerçekleşen olayları takip etmek üzere hafife (jurnal) teşkilatını kurdurttu. Jurnal teşkilatına zarar gelmemesi için Journallerin yalan yanlış haberlerine karşılık kötü bir tepki göstermedi (Akşin, vd., 2005: 153). Baş Mabeynci Hacı Ali Paşa, emekli askerlerden Süleyman Paşa'nın oğlu Halil Paşa'ya bir gün jurnaller ile ilgili (İnal, 1982b: 1280); "Bir gün, efendimize günde birkaç yüz milyon jurnal veriliyor, hepsi yalan dolan. Zahmet çekip neden okuyorsunuz dedim. Efendimiz; -Bu jurnallerin çoğunun yalan olduğunu ben de biliyorum. Fakat bunların muhakkak ikisi doğrudur. Bu nedenle hepsini okumak lazım- cevabını vermişti."

Sultan II. Abdülhamit'in şüpheliğinin sebepleri ondan önceki iki Sultan'ın tahttan indirilmesi ve bazı devlet adamlarının tutumlarıdır. Sultan Murad'ın varlığı da Sultan II. Abdülhamit'in vehmini arttırıyordu. Bu yüzden amcası gibi olmamak için

devamlı tetikte olma ihtiyacı duyuyor, saltanatını korumak için önlemler alıyordu (İnal, 1982b: 1267,1269).

Sultan II. Abdülhamit Han'ın zekâsına ve kendisine hayran olan birçok yabancı devlet adamı ve büyüğü olmakla birlikte ondan hoşlanmayan ve ona hakaret edenler de mevcuttu. 1874-1880 yılları arasında İngiltere Başbakanlığı görevinde bulunan Lord Beaconsfield (D'Israeli) Sultan hakkında "Abdülhamit ne sefih, ne müstebdi, ne mutaasıb, ne de müfsid bir adam değil, adil ve memleketini, milletini seven bir hükümdardı." D'Israeli'den sonra çeşitli tarihlerde Başbakanlık görevinde bulunan Gladstone Sultan II. Abdülhamit hakkında "Koca Kaatil" sözünü kullanmıştı (Aksun, 2010: 17). Fransız tarihçi Sorel Sultan II. Abdülhamit için çok defa kullanılacak olan "Kızıl Sultan" namını kullanmıştı (İnal, 1982b: 1289).

İkdamcı Ahmed Cevdet, Fransız elçisi Bompard'ın hatıratında Sultan II. Abdülhamit ile ilgili kullandığı sözlerini şöyle nakletmektedir: "Sultan Abdülhamit Han, kendisiyle oynanılır bir padişah değildir. Zamanında Avrupa'da onun kadar dış siyasete aşina bir diplomat yoktu... Büyük feraset sahibi bir diplomat olduğundan, politika işlerini tehlikeli yerlerden geçmeyerek idare ederdi."

XX. yüzyıl sonlarında Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki durumu incelemek adına Anadolu'ya gelen Fransız Yazar-Seyyah P.B. Daloh "Ermenistan Hakkında Hakikatler" adlı yazdığı eserinde dönemin padişahı II. Abdülhamit hakkında bazı değerlendirmelerde bulunarak, kitabında onun hakkında bazı bilgiler veriyordu. Yazarın padişahla tanışıklığı daha öncesine dayanıyordu. 1873 yılı civarında Sultan II. Abdülhamit Han henüz tahta çıkmadan, bir vesile ile tanıştılar (Oflaz, 2008: 290, 295). Ona göre: "Sultan Abdülhamit dikkat çekici bir hükümdar olup, en zor meselelerde bile gösterdiği dirayet ve soğukkanlılıkla bütün dünyayı hayrette bırakan bir şahsiyettir. Politikayla devamlı meşgul olup, her türlü entrikaya karşı dikkatlidir. Gerek içeride asayiş sağlamaya, gerekse dışarıda büyük devletler ile ilişkilerde bulunmak son derece zor bir iştir. Sultan Abdülhamit bu zor işi rahatlıkla başarmakta gemiyi selamete limana sevk etmektedir. Osmanlı Devleti'nin kaç milletten oluştuğu ve ülkenin kaç düşmanla çevrili olduğu düşünüldüğün de meselenin zorluğu daha kolay anlaşılacaktır."

Daloh, eserinde Fransız sefarethanesinde verilen bir ziyafete katılan ve Osmanlı düşmanlığı ile meşhur bir şahsın, Sultan Abdulhamit ile ilgili şu sözlerini nakletmektedir (Oflaz, 2008: 295-296): "-Efendiler, Abdulhamid Han Hazretleri hakikaten insanları hayrette bırakmak için dünyaya gelmiştir, pek çok ve gayet dirayetli gördüm. Fakat Abdulhamid Han Hazretleri gibi seriü'l-intikal ve zeki bir hükümdara şimdiye kadar tesadüf itmedim!"

Bunu doğrulayan yazar, Sultan Abdulhamid'in iyi yürekli, halkının saadeti ve Osmanlı Devletinin refahını sağlamaktan başka bir fikrinin olmadığını kaydetmiştir. Abdulhamid aynı zamanda dünyanın en cömert hükümdarı olarak kabul edilebilir. Ülkesinde bir yerde bir felaket meydana geldiğinde büyük meblağlarda yardım yapıyor ve muhtaçları yardımsız bırakmıyordu. Avrupa'da bir kimse böyle büyük yardımlarda bulunduğu büyük gazeteler bu kimseden övgüyle bahsederlerdi. Osmanlı Devleti'nde ise bunlar sessiz sedasız yapıyordu. Sultan II. Abdülhamit kendisine suikast girişiminde bulunanları dahi affeden bir yapıya sahipti. II. Abdülhamit ülkede ciddi bir sansür uyguladığı halde Anadolu'nun her yanında okullar, hastaneler ve sağlık okulları açtırdı (Graves, 1999:27-28).

5.3. Sultan II. Abdülhamit'in Genel Dış Politikası

Sultan II. Abdülhamit Han'ın genel dış politikası Osmanlı Toprak bütünlüğünü koruma adına bir devlete karşı başka bir devlete dayanmaktı. Sultan'ın genel dış politikasını kendisinin Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa şöyle ifade etmektedir (Paşa T. , 1990: 85-86):

Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile arasında asla bir olaya mahal vermemek, Almanya'ya dayanmak, Avusturya'nın Osmanlı topraklarında gözü olduğunu unutmamak, diğer devletlerle iyi geçinmek, Balkanlarda Bulgarlar, Sırp'lar ve Yunanlılar arasında karışıklık çıkarmaktı. Sultan

Rusya'nın Osmanlı Devletinin başına açtığı felaketleri hep aklında tutarak Rusya'nın büyük ve zalim bir düşman olduğunu söylerdi. Rusya'ya karşı İngiltere'ye dayanamayacağını biliyordu. Çünkü Tersane Konferansında İngiliz başkanı Lord Salisbury'nin Osmanlı'ya yardım etmeyeceğini söylemişti. Bu yüzden Sultan Abdülhamid Han Rusya ile daima iyi geçinmeye çalışmıştı. Sultan'ın en çok çekindiği devlet İngiltere idi. İngiltere her fırsatta dostluk söylemlerinde bulunmasına rağmen Osmanlı devletinin üzerinde hâkimiyeti arttırmak ve çıkarları için Osmanlı devletinin parçalanmasını göz ardı ettiği aşikârdı.

Lord Salisbury, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasının yanlış olduğunu savunduğundan Tersane Konferansında sert bir tavır takındı (Özcan, 1995: 23). İngiltere çıkarlarını koruma adına Osmanlı devletini destekliyor gibi görünerek hem Mısır hem de Kıbrıs adasına yerleşti. İngiltere her zaman kendi çıkarlarını her şeyden üstün tutuyordu. Mısır ve Hindistan yollarının hâkimiyetini muhafaza için de zayıf ve her zaman iç işleri ile meşgul olmak zorunda olan bir Osmanlı'yı tercih ediyordu (Kurat, 2011: 126). İngiltere'nin stratejik bir konuma sahip olan Mısır'a yerleşmesi İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçtiklerinin önemli bir kanıtıydı (Özcan, 1995: 41). İngiltere'nin bu tavrından endişelenen Sultan II. Abdülhamit, İngiltere'yi diğer devletlerden daha tehlikeli bir düşman olarak görürdü. Ancak böyle düşünmesine rağmen iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı İngiltere'den olumlu dönüşler alamaması üzerine başlarda Rusya'yı İngiltere'ye karşı denge olarak kullanırken Almanya'nın Avrupa'da yeni bir güç olarak ortaya çıkmasıyla Almanya'ya yaklaştı (Kurat, 2011: 126) ve Almanya'yı İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olarak kullandı. II. Abdülhamit Osmanlı devletini korurken yabancı devletlerin arasındaki düşmanlığa güveniyordu (Graves, 1999: 23).

5.4. Sultan II. Abdülhamit'in Avrupalı Güçlere Karşı Politikası

Osmanlı Devleti Sultan Selim ile birlikte diğer devletlere karşı denge politikası uygulamaya başladı. Devlet uzun yıllar boyunca da bu denge politikasını iyi bir şekilde yürüttüğünden varlığını uzun süre korumayı başardı.

Sultan II. Abdülhamit, tahta geçişinden kısa bir süre sonra devletin içine sürüklendiği 1877-1878 Rus harbinin kötü sonuçlarından kurtulabilmek için Rusya'ya karşı denge politikası olarak İngiltere'ye yanaştı. Tabii bunda Sultan'ın asıl amacı Osmanlı toprak bütünlüğü korumaktı. Ancak Osmanlı toprak bütünlüğünden çok kendi çıkarlarını düşünen İngiltere Kıbrıs Adasının kendisine verilmesi karşılığında Osmanlı Devletine yardımı kabul etti.

İngiltere Hindistan'ı ele geçirdikten sonra sömürgelerini koruyabilmek için sıcak denizlere inmeye çalışan Rusya'ya karşı 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı devletini destekledi. Ancak İngiltere 1870'lerden sonra İtalya ve Almanya'nın birliklerini tamamlamalarının ardından milliyetçilik hızla yayılmaya başladı. Milliyetçiliği kullanan Rusya Sırp, Bulgar ve Yunan bağımsızlıklarının yanında doğuda da Ermeni milliyetçiliğini destekleyerek Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olması İngiltere'yi endişelendirdi. Rusya'nın giderek kuvvetlenmesi İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmesine neden oldu. İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmesinin diğer bir nedeni de yeni oluşan dünya düzeninde sömürgelerini ve gücünü korumak istemesiydi. Bununla birlikte Osmanlı toprakları üzerinde daha fazla söz sahibi olabilmek için Osmanlı devletine karşı isyan eden milletlere de destek verdi. Güçlenen Rusya'nın yayılmasını önlemek özellikle Hindistan sömürgelerini koruyabilmek için İngiltere, doğuda kurulacak bir Ermeni devletinin tampon görevi görerek Rus yayılmasına engel olmayı amaçlıyordu (Şimşek, 2003: 37-38).

Berlin Antlaşması'nın ardından Sultan II. Abdülhamit, Ermeni Sorunu hususunda ABD, Fransa, Rusya ve İngiltere'ye olan güvenini iyice kaybetti. Bu yüzden Sultan, Ermenilerin özellikle Rusya ve İngiltere tarafından kullanılmasından kaygılandığı için bir yandan çıkabilecek iç karışıklıkları önlemeye yönelik politikalar

izlerken, diğer yandan da İngiltere ile hâkimiyet mücadelesi veren Almanya'nın bu konuda tarafsızlığını sağlamaya çalıştı. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit, Berlin Andlaşması'nı takiben II. Wilhelm yönetimindeki Almanya'nın Weltpolitik ile yeni bir dünya gücü olmasını iyi tespit ederek Rusya ile İngiltere'nin emperyalist çıkarlarını, bu yeni emperyalist devletin çıkarları ile engelleme stratejisini izledi (Özdal, 2008: 306).

İngiltere'nin Osmanlı aleyhine takınmış olduğu davranıştan çekinen Sultan II. Abdülhamit Han, bu defa Rusya yerine İngiltere'ye karşı Almanya ile yakınlık kurmaya çalıştı. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi de Sultan Abdülhamit'in İngiltere'den yana olan endişelerinin artmasına neden olduğundan Sultan, Almanya ile iyi ilişkiler kurma çabalarını arttırdı (Burak, 2008: 12; Kurat, 2011: 126). Sultan II. Abdülhamit İngiltere'nin reformları bahane ederek Osmanlı devletine kendisinin bir sömürgesi gibi davranması üzerine İngiltere'ye karşı Alman gücüne yöneldi ve Almanlar ile anlaşma yoluna gitti (Küçük, 1984: 57).

Doğu Sorununda güçlü bir aktör olarak daha sonradan yer alan Almanya için nüfus edebileceği bir Osmanlı gayrimüslim millet yoktu. Bu sebeple Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleyen bir politika izledi. Sultan II. Abdülhamit'in bu politikasıyla başlayan Türk-Alman dostluğunun 1890 yılından itibaren gelişmesiyle Almanya kendi çıkarları doğrultusunda politika değiştirerek Osmanlı-Ermeni ilişkilerine müdahil olmaya ve bu ilişkileri yönlendirmeye başladı.

Almanya'nın bu politika değişikliği üzerine Osmanlı Devleti, Almanya'ya bir yandan özellikle Bağdat Demiryolu imtiyazı gibi çeşitli ekonomik ayrıcalıklar vererek Osmanlı-Alman dostluğunu kaynaştırmaya çalıştı, diğer yandan da birçok Alman askerine Osmanlı ordusunun modernizasyonunda ve eğitiminde görev verilerek, I.Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermeni Sorunu kapsamındaki ıslahat talepleri sürüncemede bırakmayı hedefledi (Özdal, 2008: 306-307).

Osmanlı devleti, İngiltere'nin elçileri aracılığı ile sürekli baskıya maruz kaldı. Elçi Layard görevi sırasında Sultan'ın kabul ettiği 24 Ekim 1878 şartlarını bir an önce uygulamaya koymasını ve ıslahatları yapması için 27 Ekim'de Babıali'ye bir nota verdi. Ancak Salisbury bu notanın cevabını beklemeden 29 Ekim'de Amiral Hornby komitasındaki filonun Urla'ya (İzmit) geçmesi ile ilgili Layard'a danıştı. İngiliz filusunun boğaza gireceği haberinin yayılmasından hem halk hem de Babıali endişelendi. İngiltere Osmanlı devletini ıslahatları hemen yürürlüğe koymaz ise İngiliz işgalinin sinyallerini vermesi Sultan Abdülhamit'in sinirlenmesine neden oldu. Layard'a 4 Kasım 1879'da kesin bir uyarı veren Sultan II. Abdülhamit Han Salisbury'nin verdiği karardan 24 saat içinde vazgeçmemesi durumunda Rusya ile irtibata geçip ondan yardım isteyeceğini ayrıca Osmanlı donanmasının da boğazları muhafaza adına Çanakkale'ye gönderileceğini bildirdi (Küçük, 1984: 51-53). Sultan'ın İngiltere'nin sert tutumuna aynı sertlikte cevap vermesi İngiltere'nin geri adım atmasına neden oldu.

Sultan Abdülhamit denge politikasını maharetle devam ettiriyordu. Tahta bulunduğu sürece Osmanlı devletinin varlığını korumaya çalışan sultan, bazı tavizler vermiş olsa da devletin devamını sağlayabildi. Onun zekâsı ve politikasından Şerif Paşa şöyle bahseder; "Çok iyi bir eğitim almamış olmasına rağmen kuvvetli bir zekâ ve anlayışa sahip olmakla birlikte şüpheliydi. Siyasi hususlarda güçlü bir kabiliyeti olup Avrupa devletleri arasındaki münasebet ve rekabetten haberdar olup dış siyasetini buna göre düzenlerdi. İngiliz Sefiri Nikola Sultan'ın politikasının önemini teşrifatçı Galip Paşa'ya şöyle anlatmıştı: "-Ki bu zatın Padişah ile arası iyi değildi- hem Osmanlı milleti hem de Avrupa milleti Padişahın sağlığına duacı olmalıdır. Çünkü büyük bir harbin çıkmasına tek engel olan Sultan'dır."

Sultan II. Abdülhamit Selanik'ten getirilirken Şerif ve Arif Hikmet Paşalara Bulgaristan meselesi ile ilgili şu sözleri söylemektedir; "...Dört devletle nasıl savaşılır? Sefaretlerde elçiler, ateşe militerler var. Bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Ben başta bulunduğum sürece bunlar arasında anlaşmazlık oluşturmaya çalışmışım" (İnal, 1982b: 1284-1285).

5.5. Ermeni İsyanlarının Başlaması

Berlin Antlaşmasından sonra umduklarını bulamayan Ermeniler Avrupa'nın dikkatini çekebilmek ve emellerine ulaşabilmek için örgütlenme yoluna gittiler (Karacakaya, 2007: 25). Ermeniler, bağımsızlıkları için Avrupa devletlerinin desteğini temin etmeye çalışmanın yanı sıra, kendi aralarında da birlik ve beraberliği kurmaya çalıştılar. Avrupa okullarında okumaya gönderilen Ermeni gençlerin, daha sonra yurtlarına geri dönerek Ermeni bağımsızlığına hizmet etmeleri isteniyordu. Komiteciler, başarıya ulaşabilmek için el altından Ermeni millî duygularını heyecana getirme adına çeşitli yazı ve şiirler göndererek Ermenileri bir çatı altında birleştirmeye çalıştılar. Bunu yaparken de özellikle Türk ve İslâm halk hedef gösterilerek, Ermeniler arasında Türk ve İslam düşmanlığı oluşturulmaya çalışıldı (Halaçoğlu, A. 2008: 151).

Ermeniler, Anadolu'da ve yurt dışında kurdukları örgütler ve teşkilatlarla, Ermeni bağımsızlığını sağlamak adına Ermeni halkını da galeyana getirerek isyan faaliyetlerine başladılar.

Ermeniler, isyanlarına dayanak olarak Hıristiyan bir milletin uğradığı zulüm fikrini kullanarak Avrupa'nın müdahale etmesini sağlayarak Bulgaristan gibi özerk bir yönetime kavuşmayı hayal ediyorlardı (Akgündüz, vd, 2008: 224-225).

Avrupa'nın dikkatini kendi üzerlerine çekmek isteyen Ermeniler, Anadolu'da yaşananları Türk zulmü ve insafsızlığı şeklinde gösteriyorlardı. Ermenilerin bu söylemlerini Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere'nin konsolosları destekliyordu. İngiliz konsolosları hemen her konuda Ermeni lehine kararlar alıyorlardı. Ermeniler de bundan faydalanarak Avrupa kamuoyunu etkilemeyi başardılar (Şaşmaz 2013: 401). Ayrıca Avrupa'ya firar eden bazı Ermeniler çeşitli yayınlarla Avrupa devletlerini etkilemeye çalıştılar. Avrupa'ya firar eden Van Ermeni mektebi öğretmenlerinden Mıgırdıç Portakalyan Marsilya'da 1885 yılında "Armeniya" adında, Minas Çerez de Paris'te "Armeniya" adında birer gazete yayınladı (Yaşarbaş, 1984: 18). Londra'da kurulan Ermeni Vatanperver cemiyetini Ermeni fesadı ile birleştirmek için Londra'ya Minas Çares Armeniya (Ermeniye) adıyla yayınladığı gazetede güya Kürtler bir takım Ermenileri öldürüp mallarını yağma etmiş, hayvanlarını çalmış ve yakıp yıkmışlardır gibi yalan ve aslı olmayan birçok makale yayınladı. Kendilerine vatanperver diyen bu Ermenilerin yayınladıkları yalan haberlerden rahatsız olan Van Ermenileri tarafından Ehlişer olarak anılan Minas Çares ve Vatanperverler cemiyetinin faaliyetleri ve yazdıkları şeylerin yalan olduğu ve bunların hareketlerinden rahatsızlık duyulduğu ifade edildi. Ayrıca Van Ermenileri Osmanlı devletinin asırlardır Ermenilerin kendi mezhep, lisan ve adetlerine saygı gösterdiği ve onları seçimlerinde özgür bıraktığını vurguladılar. Ayrıca Van'da asayişin berkemal olduğu ve halkın refah içinde olmakla beraber Ermeniler ve Müslümanlar arasında Ermeni fesatçılarının söylediği gibi olayların yaşanmadığı belirttiler. Bununla birlikte Sultana bağlılıklarını beyan ederek gönderdikleri telgrafnameyi imzaladılar. Karabed Nalbantyan, Sobancıyan Sohak, Keşişyan Kirkor, Oradisyan İbrahim, Ohannes, Vartanyan Cihanyan, Kasparyan, Serkşşyan, Bozyan Agob gibi yüzün üstünde kişi bu telgrafnameyi imzaladı (BOA,HR. SYS. 2751/53). Ancak Anadolu Ermeni halkının sözleri genellikle hiçe sayılıyor ve Ermeni isyan faaliyetleri her geçen gün daha ciddi boyutlara ulaşıyordu.

Avrupa'da özellikle 1880 sonrasında Ermeni Sorunu daha fazla ön plana çıktı. Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine yazdıkları yazı, yayınladıkları gazete ve makaleler Avrupa devletlerinin Osmanlıya karşı siyasetlerinin şekillenmesinde etkili oluyordu (Yetişgin, 2012: 127). Buna bağlı olarak da Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri destekliyorlardı. Avrupa devletlerinin Ermenileri desteklemedeki asıl amacı ise onları kendi çıkarları için kullanmaktı. Ermenilerin 1880 yılından sonra Osmanlı aleyhine yazdıkları yazılar ve kitaplar hep İngiltere'nin amaçlarını gerçekleştirmek uğrana Ermenileri desteklemesinden kaynaklanıyordu (Bilgin, 2013a:).

Avrupa Devletlerinin Ermeni isyan hareketlerini desteklemelerinin etkisiyle 1880 yılından sonra teşkilatlanmalarını tamamlayan komiteler emellerini gerçekleştirmek için faaliyete geçtiler (Akgündüz, vd, 2008: 224). Ermeni komite ve örgütlerine gün geçtikçe katılımlar arttı. Bunda Anadolu'ya gelen İngiliz

konsoloslarının Ermenilerin istediği bağımsızlık konusunda başarısız olmaları da etkili oldu (Şaşmaz 2013: 69). Anadolu'da Konsolosların Ermenileri desteklemesi ve Müslümanları buldukları yerlerden sürgüne zorlamaları⁵ Müslüman halkın Ermenilere nefretle yaklaşmasına neden olduğundan bölgede iki taraf arasında tansiyonun yükselmesine neden oluyor ve iki taraf arasında çatışmalar yaşanıyordu (Şaşmaz 2013: 58-59).

3 Kasım 1890 tarihli The Morning Post Gazetesi'nin bir yazısında: "Rusya'nın birçok komiteciyi Doğu Anadolu'ya göndererek ve onlara Osmanlı baskısından kurtulmaları için ümitlendirdiği ve Doğu Anadolu Ermenilerini de isyana teşvik ettiğini" yazıyordu (Şaşmaz 2013: 412). Rusya ve İngiltere devletleri yakaladıkları her fırsatta Osmanlı devleti üzerinde baskılarını arttırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu devletler, Ermeni milletini çıkardıkları olaylar sırasında destekliyor hatta onları teşvik ediyorlardı.

Zaptiye Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesine yazılmış olan bir belgede Ermeni isyanlarının sebepleri olarak şunlar zikredilmektedir (BEO, MKT. MHM. 501/13):

Şiddet ve ehemmiyeti artan Ermeni meselesinin iç ve dış sebepleri vardır. Devam eden Ermeni gailesinde devlet memurların gafletinden istifade eden Ermeniler her tarafta açılan Ermeni mektepleri vasıtasıyla bozgun fikirlerini Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu yerlerde hatta Ermeni çocuklarına kadar yaymışlardır. Anadolu'nun her yerinde hem de dersaadette onar yirmişer kişiden oluşan Ermeni komiteleri zabitanın nazarından korunabilmek için gerekli tedbirleri alıyorlardı. Hatta bu komiteler tedbir için birbirlerinin azalarının kimler olduğunu bilmeyerek yalnız bir komite azası diğer bir komitenin bir azasını tanımakla birlikte Rusya'da bulunan Ermeni rüesaları erbabı fesada ittilhak etmişlerdir. Her komitenin kendine has bir talimat programı olup bozgun fikirlerinin sonucunda ortaya çıkan amaç gümrüklere varıncaya kadar her Ermeni için aynıdır. Komiteler ve bunların kaynağı olan mektepler okuldan çok müfsit fikirlerin basıldığı ve yayıldığı yer olmakla birlikte mektepler ve hastaneler adına çok büyük paralar toplanmış ve hala da Rusya, Paris ve Londra'da birçok şey toplanırken, Ermeni müfsidler buna kanaat getirmeyerek şimdi de inatla zorla para toplamaya başlamışlardır. Komiteler üç çeşit olup bunların ilki mektep muallimleri müfsid fikirlere aid kararların alınması ve uygulanmaya konulması ile ilgileniyor, ikisncisi kilise papazaları ile mü'teminler olup bunlar yardım parası toplamaya, üçüncüsü mekteplerden çıkan fadai gençlerle, hamal ve rençber bekârlardan oluşuyor. Komiteler müfsid fikirlerini devlete ihbar edecek ve komitelere yardım parası vermeyecek olanları süikast ile komitelerinin maksadlarını gerçekleştirme yolunda çalışıyorlar. Buradan Rusya'ya Rusya'dan buraya gidip gelen Ermeniler tahribat ve teşrifata gözcülük ettileri gibi Rusya hükümeti de kendi çıkarları için Ermeni müfsitlerini gözleyerek himaye ve korumasına almış, zabıtarlarca belirlenen Ermeni fesadını yayanlar polisler tarafından tevkif olunanlara birer sefaret kararı vermektedir. Ancak aynı durum Rusya'da söz konusu olduğunda Ermeniler teslim olsalar bile affedilmiyorlar. Bunların yanında İngiltere'nin teşvik ve tahrikleri ile birlikte Paris ve Londra basını ve Gladston'un Minas Hıraz ile olan haberleşmesi erbab-ı fesadın cür'et ve cesaretini arttırmış, en miskin Ermeniler bile gayrete gelmiş olup meselenin ehemmiyeti asliyesi siyaseten de ciddi bir şekilde değişmeye başlamıştır.

Avrupa devletlerinin kendilerini desteklemesinden dolayı iyice kendilerie güvenen Ermeniler Anadolu'da isyan hareket ve faaliyetlerini arttırıyorlardı. Ermenilerin çıkardığı ilk olaylardan biri Musa Bey olayı idi (Şaşmaz, 2004: 1). Musa Bey Muş bölgesinin köklü ailelerinden birine mensuptu. Muş mutasarrıflığında bulunan Musa Bey'in görevini başarı ile yaptığından hem halk hem de yönetim kendisinden çok

⁵ Anadolu Genel Konsolosu Binbaşı Wilson'a Gregoryan Ermeni Psikoposu tarafından Sivas'ta bulunan Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetlerinden devam şikâyet edilmişti. Mehmet Ali Paşa'nın etkisinin kırılması Ermeniler için örnek olabilirdi. Ermenilerin buldukları vilayetlerde etkilerini arttırmak ve o bölgelerde bulunan Müslüman ileri gelenlerinin etkisini kırmak için Diyarbakır'da olduğu gibi sürgün edilmeleri amaçlanmıştı. Bu yapılırken Ermeni durumunun düzeltilmesi ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı korunması maddesi dayanak olarak kullanılmıştı (Şaşmaz 2013: 126,137).

memnundu. Musa Bey'in ismi İngiliz belgelerinde ilk defa 1883 Mayıs'ında iki Amerikalı Dr. Reynold ve Knapp'ın saldırıya uğramasıyla ilgili olarak zikredilir. Buna göre iki misyoner Musa Bey'in yaşadığı Cinyar köyünde Hıristiyan bir aileye misafir oldukları sırada Musa Bey evi ziyaret eder. Ancak Dr. Reynold ve Knapp'ın onu soğuk karşılamasını kendisine hakaret sayar ve intikam almaya karar verir. 22 Mayıs sabahı yollarına devam eden Dr. Reynold ve Knapp Arzode Burnu denilen yerde üç Kürt tarafından saldırı uğrar ve eşyaları gasp edilir. Dr. Reynold ve Knapp saldırı hakkında şikayette bulunmamış ancak saldırı hakkında bir dilekçeyi Bitlis valisine vermişlerdi. Saldırganların kimliği hakkında hiçbir bilgi vermeyen Dr. Reynold ve Knapp'ın aksine Van İngiliz konsolos yardımcısı H. C. A. Eyres 16 Ağustos 1883'te Erzurum İngiliz konsoloslugu ve diğer konsolosluklara iki Amerikalı misyonerin saldırıya uğradığı saldırganlardan birinin de Musa Bey olduğunu yaptığı araştırmalar sonucunda elde ettiğini iddia etmişti. Musa Bey ile karşılaştırılan Dr. Reynold Musa Bey'in saldırganlardan biri olduğunu çıkaramazken Musa Bey'i hiç görmeyen Eyres Musa Bey'in saldırganlardan biri olduğunu idda etmişti. Eyres'in Musa Bey'i hedef göstermesindeki amaç Ermenilerin etkinliğinin arttırılması için uygulanmaya konan yerel güç ve beylerin bölgedeki kuvvetlerinin azaltılması için uygulanan politika gösterilebilir. Saldırıya uğrayan misyonerlerin Amerikalı olması hasebiyle bu olayla Amerika konsoloslunun daha fazla ilgilenmesi gerekirken İngiltere'nin olaylarla çok fazla ilgilenmesi Osmanlı devletine baskı yapabileceği her fırsatı kendi amaçları için kullanmak istemesidir.

Dr. Reynold ve Knapp daha sonra verdikleri raporda saldırganlarının elebaşının Musa Bey'e benzediğini iddia etmesiyle Eyres Musa Bey ve babası Mirza Bey'in cezalandırılması için talepte bulundu. Ayrıca elçilik vasıtasıyla Bitlis ve Van valilerinden de şikâyetçi oldular. Osmanlı devleti Musa Bey'i Bitlis valisinin yanına yerleştirerek korumaya çalışmışsa da Musa Bey Ermeni ve İngiliz iftiralarının hedefi olmaktan kurtulamadı. Hakkında birçok yalan yanlış iftirada bulunulan Musa Bey olayı yüzünden, Avrupa kamuoyu Osmanlı aleyhine harekete geçirildi. Osmanlı devleti yapılan baskılara dayanamayarak Bitlis valisi Arif Paşa ve Van Valisi Hasan Paşa ile Mutki Kaymakamlığı ve Bitlis Defterdarlığı görevlerinde bulunan Mirza Bey'i görevden aldı. Musa Bey'in haps edilmesi ve 1500 lira tazminat çarptırılması ile ilgili tartışmalar 1885'e kadar devam etti, 1889'a kadar Musa Bey olayı gündeme gelmezken bu tarihten sonra Musa Bey'i karalama kampanyaları devam etti. Birçok gazetede (Times Gazetesinin Nisan 1889 nüshalı baskısında, Daily News'in 6 Mayıs 1889 tarihli nüshasında, 14 Mayıs 1889 tarihli The Echo gazetesinde ve the Daily Chronicle gazetelerinde) Musa Bey ile ilgili Emeni köylerini basarak onları öldürdüğü ve daha birçok asılsız haber yapıldı. Bunun yanında Muşlu Hıristiyanlar Musa Bey'in tutuklanması için dilekçe yazıp imza topladılar. Bunların başını Arkovanık köyü muhtarı olan ve Muş'ta oyuran Ohan adlı bir Ermeni çekiyordu. Ermenilerin Musa Bey ile ilgili şikâyetleri İngiliz Büyükelçiliği'nin Musa Bey ile ilgili Osmanlı devletine baskısı artmasına neden oldu. Bu yüzden Musa Bey'in İstanbul'a getirilerek yargılanması istendi. Baskılara dayanamayan devlet Musa Bey'in İstanbul'da yargılanmasını kabul etti. Musa Bey İstanbul'a kendi rızasıyla gelmiş ve gelir gelmez de kendi durumunu anlatan bir mektubu Sultan'a gönderdi. Bu mektup daha sonra 1 Temmuz 1889'da Tarik Gazetesi, sonrasında Ceride-i Mehakimde basıldı. Musa Bey bu mektupta kendisinin yaptığı iddia edilen eşkiyalık ve zulümana fiiliyatın aslı olmadığı, kendisinin hem görevlerinde başarılı olduğu hem de Osmanlı-Rus harbinde Osmanlı devletine büyük hizmetleri olduğu ve kendisine yapılan ithamlardan dolayı şikâyetçi olduğunu belirtti. Şikâyetçiler kim olursa olsun mahkeme huzurunda hazır olacağı suçlu bulunması halinde ise verilecek cezaya razı olacağını söyler. İngiltere Musa Bey olayını yakından takip ediyor, Musa Bey'in yargı sürecinde tutuklu olması için devlete baskı yapıyordu. Ancak Musa Bey'in İstanbul'a gelmesine ikna eden Üsküdar Mutasarrıfı Bahri Paşa'nın isteğiyle Musa Bey dava devam ederken serbest olarak kaldı ve bu süre zarfında Bahri Paşa'nın konağında ikamet etti. Musa Bey birçok suçtan 23 Kasım 1889 günü İstanbul Ceza Mahlemesinde yargılanmaya başladı, dava 2 Aralık'ta sona erdi. Davanın görüldüğü sırada İngiliz Büyükelçiliğinde görevli tercümanlar Ermeniler aleyhine olabilecek her şeye itiraz ettiler (Şaşmaz 2013: 408-442). Musa Bey, görülen

davalar sonucunda yargılandığı bütün suçlardan beraat etmesine rağmen İngiliz sefiri bu olayı bir gurur meselesi yaparak Bab-ı Ali'ye başvurularında bulunmaya devam etmesi üzerine İngiliz baskısına dayanmayan Padişah, Musa Bey'i uzak bir bölgeye sürgüne göndermek zorunda kaldı (Akgündüz, vd, 2008: 225).

Musa Bey'in üzerine atılan iftiralar karşısında beraat etmesi Ermenilerin istediği sonuca ulaşmasına engel oldu ancak, Ermeniler bu olayı kullanarak yoğun bir propaganda fırsatı buldu ve isyan faaliyetlerini arttırdılar. Bundan sonra Anadolu'nun birçok yerinde Ermeni isyan faaliyetleri hızla arttı. Sadece Maraş'a bağlı Zeytun (Süleymanlı) Kazasında Ermeniler 57 defa isyan ettiler (Bilgin, 2008: 317-318).

Amerikalı Mösyö Hebvurt'un Ermeni meselesi ile ilgili gazetesine yazdığı görüşlerini Hasan Sırrı Bey Başkitabet Dairesine gönderdiği 21 Teşrinisani 313 tarihli şifrede şöyle nakledmektedir (Sırrı, 2007: 91; BOA, Y. PRK. UM. 40/95): Ermeni İsyanlarının ve tutumlarının sorumlusu ihtilalciler olup İngiltere bu ihtilalcileri memleketine kabul ve himaye etmeği, Rusya'nın da Osmanlı devletindeki karışıklıkların işine yaramasından dolayı bu ihtilalcilere iyi davrandığını kaydetmiş ve Berlin Antlaşması olmasaydı durumun böyle olmayacağını, büyük devletlerin Ermenilerin başına bela aştığını ve Ermenilerin de Avrupa'nın teşviklerine kapıldığını.

Ermeniler Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle bağımsızlık emellerine ulaşabilmek için ellerinden geleni yaparak hiçbir şeyden çekinmiyorlardı (BEO, MKT. MHM. 501/13). Bu yüzden de Anadolu'nun her yerinde isyan faaliyetlerini korkusuzca uygulamaya geçirdiler.

Tahsin Paşa (1990:59-60)Yıldız Hatıraları adlı eserinde Ermeni meselesi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

Ermeni kıyamında Ermeni papazlarının büyük rolü olduğunu ve kiliselerin ibadetten ziyade fesat ve şekavete hizmet ettiklerini haber almıştık. Ancak Ermeni ihtilalcilerinin bazı sefarethanelerin de yardımıyla o derece mahirane tertibat almışlar, silah ve komitacılar memlekete somak hususunda öyle müzaheretler temin etmişlerdir ki, ipucu bulmak mümkün olamıyordu. Nihayet bir gün gene kendi aralarından tedarik ettiğimiz bazı vasıtalar bize bu silahların Beyoğlu'nda Ermeni kilisesinin duvarında saklı olduğunu haber vermişti. Bunun üzerine Zaptiye Nazırına emir gönderildi, bir heyet marifetiyle kilise basılarak duvar yıkıldı, silah deposu meydana çıktı, bir ibadethaneyi eşkıya tahassungahı haline sokan Ermeni ihtilalcilerinin bu fesat ve hıyaneti sefaretlerden celbedilen zevata gösterildi ve hemen bir zabıt varakası yapıldı. Ermeni komitalarının en ziyade Londra'da efkâr-ı umumiyeyi aleyhimize tahrik etmekte ve bilhassa İngiliz ekâbir-i nisvanının muavenetinden istifade eylemekte olduklarından Türk muhibbi Sir Arşmit Bartlet'in delaletiyle bu kilisede çıkan silahlar Londra'ya gönderilerek parlamentonun yanında teşhir ve bu suretle efkâr-ı umumiyede bize karşı uyandırılan gayz ve gazabın mecrası tahvil olundu.

5.5.1. Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)

Erzurum, Ermenilerin en fazla olay çıkarıp isyan ettikleri ve Türkleri öldürdüğü yerlerden biriydi. Osmanlı-Rus savaşından sonra Ermeniler bağımsızlıkları için Rusya'ya dayanarak faaliyetlerini arttırdılar (Ayverdi, 2005: 55). İsyan için hazırlanan Ermeniler, Erzurum'a silah ve cephaneye başladılar (Belgelerle Ermeni Sorunu , 1983: 95).

Sultan Abdülhamit, Osmanlı topraklarında meydana gelen Ermeni hareketi fesadiyeye engel olabilmek için Ermeni komitelerin faaliyetlerini yakından takip ettiriyordu. Özellikle de İngiltere, Fransa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışında kurulan Ermeni komitelerinin Osmanlı topraklarında yaymaya çalıştıkları faaliyetlere karşı sıkı bir kontrol kurmaya çalışıyor, bazı Ermeniler takip ediliyor, şüphe uyandıranların evleri ve üzerleri aranıyor. Erzurum'daki kilise ve okullarda silah depolanmış olduğu haberi üzerine mahkeme kararı ile güvenlik güçleri buraları arama yapmak için harekete geçtiler (Küçük, 1984: 107).

O sırada Erzurum Valisi olan Sâmih Paşa, Ermenilerin Ruslardan silah ve cephaneye aldıkları ve bu bunları da Sansaryan Ermeni Okulunda sakladıklarını istihbaratını aldığından okulun aranması emrini verdi (Belgelerle Ermeni Sorunu , 1983: 94). İsyan çıkarmak için bahane arayan komiteci Ermeniler, Ermeni kilise ve okullarında arama yapılmasını bahane ederek ayaklama çıkarmak için harekete geçerek, protesto ve gösterilere başladılar. Okulun aranmasının ertesi günü Ermeni komiteleri isyanı başlattı. 1927 yılında Amerika’da yayımlanan Hayrenik gazetesinde Erzurum olaylarını yıldönümünden dolayı Han-Azad (Hınçak Partisinin kurucularından) tarafından yazılan bir makalede olay şöyle nakledilmektedir (Gürün, 1985: 140-141):

Sansaryan okulu kurucusu 1890 yılında öldü, bu tarihlerde Hükümete bu okulda silah yapıldığına dair bir ihbar yapıldı. İhbar edenlerin Katolik Ermeni Papazları tarafından yapıldığı sanılıyordu. Ancak okulda arama yapılmadan önce “Anavatan Müdafilerine” mensup Köpek Bogos adında biri okulda iki saate kadar arama yapılacağını haber vermesi ile Ermeniler, silah ve cephaneyi okuldan kaçırdı, milli tarih kitapları, defterler, şüphe ve merak uyandıracak şeyleri ortadan kaldırıldı, yapılan arama sırasında bir şey bulunamadı. Ermeniler, Türklerin kiliseye girmesi pislik ve murdarlıktır diye bağırıyorlardı. Taşnaksutyun komitesi Erzurum merkezi kararı ile öldürülen ve “Müdafî Vatandaşlar Derneği” kurucularından Gereğçiyan’ın adamları halkı kışkırtmaya başladı. Dükkânlar kapandı. Kilise ayinlerinin yapılması yasaklandı, çanların çalınmasına engel olundu. İsyancılar halkın galeyana gelmesinden faydalanarak “Ermeniler üç gündür hürdürler, bu hürriyeti silahla koruyacağız” diye bağırarak, hükümetin vergileri hafifletmesini, askeri bedelin kaldırılmasını, kutsallığı bozulan kilisenin yıkılarak yerine yenisinin inşa edilmesi ve Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinin biran önce yürürlüğe konmasını talep ettiler. Ermeniler 3-4 gün mezarlıkta, Klisede ve okul avlusunda kaldılar. Ermenilerin dağılmaları için çalışan bazı Ermeni ileri gelenlerine dayak atıldı. Hükümetin herkesin işi gücü ile meşgul olması hakkındaki emri dinlenmedi. Komite mensupları bir bir dolaşarak halkı teşci ediyorlardı. Bu sırada Gereğçiyan’ın kardeşi ateş ederek iki askeri öldürdü ve şehirde çarpışma başladı ve akşama kadar devam etti. Oldukça zayıf olduğu zannediliyordu. Ertesi gün konsololar şehri gezdiler. İki taraftan 100’den fazla ölü ve 200–300 arasında da yaralı vardı...

Bu sözlerle Ermeniler kendi yaptıklarını itiraf ediyorlardı. Osmanlı belgelerinde ise Erzurum’da yaşananlar şöyle rapor edilmektedir (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007: 10): Alınan emir üzerine durum murahhas ve mektep müdürüne anlatılarak onların da katılmasıyla mektep ve kilisede yapılan aramalar sonucunda bir şey bulunmamış ve tahkikat olaysız bitti. Ancak tahkikatın ertesi günü bir kısım Ermeni genci dükkânlarını açan Ermenileri tehdit ederek dükkânlarını kapatmalarını istediler. Dükkân sahiplerinin güvenli bir şekilde dükkânlarını açmalarını sağlamak adına Jandarma kuvvetleri görevlendirildi. Ancak Ermeni isyancılar dükkân sahiplerine ve Ermeni ileri gelenlerine saldırmasıyla çatışmalar başladı. Kiliseden edilen ateşle bir asker şehit üç nefer de yaralandı. Kısa sürede bastırılan isyan da Müslümanlar Ermeni isyancılarının birkaç katı oldukları halde olaylara karışmaktan kaçındılar. Hatta olayların teskinine çalışmış, isyancılar tarafından saldırıya uğrayan Ermenileri korudular. Olaylar sırasında Ermenilerden sekiz ölü, on ağır yaralı, altmış dört hafif yaralı olduğu Murahhashane’nin defterinde de kayıtlıdır. İslam’dan bir asker iki ahaliden şehidi olup, kırk beş de yaralı mevcuttu. İngiltere, Rusya, İran, Fransa ve İtalya Konsoloları hükümete verdikleri taktirde böyle olayların yaşanmaması için tedbirlerin artırılmasını söylediler. İngiliz konsolosuna konağa iki defa gidip olaydan duyduğu üzüntüyü dile getirerek Ermeniler ne yapmış olurlarsa olsunlar hükümetçe onlara iyi muamelede bulunulmasını tavsiye etti. İngiliz Konsolosu Padişah’tan olayların detaylı araştırmak için müsaade aldı. Konsoloların bazıları Ermenilerden on iki kişinin ölü, iki yüz kişinin de yaralı olduğunu söyledilerse de bunun doğru olmadığı bildirildi.

Avrupa devletleri, bu olaydan sonra Osmanlı topraklarında meydana gelen Ermeni isyanlarını “Ermeniler katlediliyor” şeklinde adlandırdılar (Küçük, 1984: 108).

İsyan 25 Haziran’da kontrol altına alındı. Olaylarda yer alan 28 Ermeni tutuklanmışsa da İngiliz, Fransız ve Rus sefaretlerinin Osmanlı Devletine yaptığı baskılardan dolayı isyancılar 28 Eylül’de serbest bırakıldılar. Tabii isyancıların serbest kalması Ermeni isyancılarını girişecekleri diğer faaliyetlerde cesaretlendirdi (Akgündüz vd., 2008: 225; Gürün, 1985: 142).

5.5.2. Kumkapı Gösterisi (Temmuz 1890)

Ermeniler, Musa Bey ve Erzurum olayından istediklerini elde edemedi ve Avrupa devletlerinin olaylara müdahalesinin gerçekleşmemesinden dolayı hayal kırıklığına uğradılar. Bu yüzden de Avrupa devletlerinin dikkatini çekebilmek için hükümet merkezi başta olmak üzere daha büyük gösteriler planlamaya başladılar (Küçük, 1984: 108). Hınçakların, Avrupa’nın dikkati çekebilmek için İstanbul’da yapmayı planladıkları gösteriyi hem Bab-ı Aliye hem de patrikhaneye karşı yapmayı amaçladılar. Hınçakların Patrikhaneye karşı bir tutum sergilemeleri, Patrik Horen Aşıkyan’ın Osmanlı Devleti taraftarı olup Ermeni milletinin menfaatini korumadığını düşündüklerinden ileri gelmekteydi. Hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler 15 Temmuz 1890 Pazar günü Kumkapı Ermeni kilisesinde nümayişe başladı (Gürün, 1985: 142-143).

Patrik Horen Aşıkyan’ın Haç Yortusunu için toplanan kalabalığa hitab ettiği sırada Hınçak komitesi üyelerinden Harutyun Cangülyan’ın kürsüye çıkarak Ermenileri savunan ve Padişaha hitaben bir bildiri okuması üzerine, olayların büyümesinden endişelenen Patrik Aşıkyan Patrikhane’ye sığınmışsa da Hınçak göstericileri onu zorla alıkoyup, bütün telgraf tellerini kesip, Padişah’a hazırladıkları bildiriye sunmak için Yıldız Sarayına doğru yürümeye başladılar. Hükümetin durumu haber almasıyla gönderdiği askerler üzerine komiteciler tarafından ateş açıldı. Cangülyan, “Bizimkiler vahşice bir şekilde askerlere üst üste ateş ediyor, askerler de ateş edenleri tutuklamaya çalışıyordu. 6-7 asker ağır yaralı olarak yere serildi. 10 kadarı da hafif yaralıydı. Biz iki ölü verdik” sözlerini kullanıyordu. Hınçakların “silahsız” yaptıklarını iddia ettikleri gösteri böyle bitti (Uras, 1987: 462-463). Cangülyan’ın söylediğinin aksine iki asker öldürüldü (Gürün, 1985: 143). Kamalarını çeken ve bir takım rezaletler çıkaran Ermeniler üzerine giden asakiri şahaneye polis ve jandarmanı üzerine taş ile saldırdı. Jandarma ve polisten birçok kişi Ermenilerin saldırısı sonucu yaralandı ve Patrik’e iki el ateş edildi. Bu sırada Ermeni isyancıların bazıları boğaz içinde bir karagolhanede nöbet tutan bir nefere dahi saldırarak ateş ettiler. Patrik’e karşı yapılmış gibi görünen ayaklanma bastırıldı ve Ermeni Fesatçıların bir kısmı derdest edildi (BOA, HR. SYS, 2823/60). İsyancılar Patrik Aşıkyan’ı Ermenilerin fesadını Padişah’a haber verdiği için yaraladılar. Olaylar sırasında askerden ve Ermenilerden de birçok kişi öldü (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), 2007: 11-12; BOA, Y. EE, Dosya 40/39).

Her iki tarafında kayıplar verdiği gösteriden sonra yakalanan komite üyelerine çeşitli cezalar verildi. Cangülyan da idama mahkûm edildi. Sultan II. Abdülhamit’in daha sonra Ermeniler için çıkardığı genel af sayesinde isyancılar serbest kaldı (Karayumak, 2007:154), 20 Ağustos’ta idama mahkûm edilen Cangülyan’ın cezası da Padişah tarafından hapis cezasına çevrildi. Nalbatyan’ın 1963 yılında yayınladığı kitap Kumkapı olayından şöyle bahsetmektedir (Gürün, 1985: 142-143):

Hınçak partisinin ilk gösterilerinden olan Kumkapı Nümayişi, 15 Temmuz 1890 tarihinde Pazar günü Patrik Horen Aşıkyan’ın Haç yortusu için toplanan kalabalığa seslendiği sırada Hınçak Partisi üyelerinden Harutyun Cangülyan’ın Padişah’ı hedef alan ve Ermeni ıslahatını savunan beyannameyi okumasının ardından, Patrikhane’ye giderek Türk armasını parçaladı. Patrik’in engel olamaya çalışmasına rağmen, onuda zorla aralarına almış olan Hınçak çetelerinin yaptıkları telkinler ile ayaklanan halk Yıldız Sarayına doğru yürüyüşe başladı. Askerlerin yürüyüşe engel olmak

istemesi üzerine Ermenilerin askere ateş etmesi ile çıkan çatışmada her iki tarafta hem ölen hem de yaralananlar oldu. göstericilerin elebaşı Cangülyan tutuklandı ve müebbed hapse mahkûm edildi

Ermeni komiteleri, bu gösteriden sonra umduğunu bulamadı ve Avrupa müdahalesini sağlayamadı ancak, Hükümetin merkezinde bile isyan çıkartabildiklerini anladılar ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başardılar (Akgündüz vd., 2008: 226). İstanbul'daki Alman Sefirinin bu olayla ilgili olarak şu sözleri kullanmaktadır (Gürün, 1985: 143);

Barış taraftarı olan Patrik kurban edilmiş ve Hükümet merkezinde bile bir Ermeni isyanının mümkün olduğu ortaya çıktı. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin teşvik propagandaları burada da amacına ulaştı ve bu hareketlerin dışında yer alan ve büyük bir çoğunluğu oluşturan İstanbul ve civardaki Ermenilerin huzuru tehlikeye girdi.

Olayların ardından devlete bağlı Ermeniler endişeye düştü. Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan üst düzey görevliler, Maliye Nazırı Agop Paşa'nın evinde toplanıp devlete bağlılıklarını ve Hınçak komitesinde bulunan bir avuç Ermeni'nin onları temsil etmediğini bildiren bir bildiri yayınladılar (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007: 16 ; Y. PRK. AZJ, 18/13).

Devlete bağlı Ermeniler Devlete bağlılıklarını bildirirken, Hınçaklar biraz daha ileri giderek devlete bağlı Ermenilere suikastlar düzenlediler (Karayumak, 2007: 154). Patrik Aşıkyan'ın Ermeni fesadından Padişah'ı haberdar ettiği için düzenlenen olayda asker ve sivil birçok kimse ölmüş Patrik de yaralandı (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007: 11; BOA, Y. EE, Dosya 40/39). Olaylardan sonra istifa etmek isteyen Patrik Aşıkyan, Sultan II. Abdülhamit'in iknasıyla istifadan vazgeçti (Karayumak, 2007: 154). Ermeniler yaptıkları ile Avrupa devletlerinin dikkatini çekiyorsa da hükümetler tarafından herhangi bir tesir elde edemiyordu. Nitekim Rusya'daki Alman Maslahatgüzarının, 15 Eylül 1890'da gönderdiği raporunda şu sözler yer alıyordu (Gürün, 1985: 144):

Rus Hariciye vekili Giers Ermeni konusunda bana Rusya'nın ilgisinin politik olmayıp sadece moral olduğunu, konuya ilgisiz olmayıp pasif olduklarını söyledi... Berlin Anlaşmasında Ermenilerle ilgili olarak belirlenen hükümlerin daha yürürlüğe girmemesi ile Rusya ilgilenmiyor ve çabuklaştırması için de bir şey yapmayı düşünmüyordu. Ermeni konusunda politik ilgi duyan tek devlet İngiltere'dir diyen Giers İngilizlerin Rus hududunda aynen Bulgaristan gibi Rusya'nın Akdeniz'e inmesine mani olacak bir Ermeni Prensiği kurmak istiyor, ancak Rusya'nın ikinci bir Bulgaristan oluşturmak arzusu olmadığı gibi, otonom bir Ermeni Prensiği de Rusya'da bulunan Ermeniler için bir cazibe merkezi olacağından bunun Rusya için tehlikeli olacağını ilave ediyordu.

İstanbul'daki Alman Sefiri ise İngiliz Sefiri ile yaptıkları görüşmelerden birinde İngiliz Sefirin kendisine söylediklerini 28 Eylül 1890 tarihli Bakanlığa bildirdiği raporunda şu sözler yer almakta idi (Gürün, 1985: 144):

Sir William White (İngiliz Sefiri) Ermenistan'da otonom bir idare düşüncesinin sadece yabancı ülkelerdeki ve özellikle İngiltere'deki Komitelerin talepleri olduğunu ve bunun Mr. Gladstone nezdinde destek görüp, bugünkü hükümette akis uyandırmadığını söyledi. Kısa süre önce Liberal Parti'de Mr. William Summer buraya geldi. Kendisi Ermeni sorununun takipçilerindendi. O İngiliz Sefirine, gerek Gladstone'un, gerek kendisinin Ermeni sorunu ile ilgilenmelerinin yegâne sebebinin Salisbury Hükümetine zorluk çıkarmaktı.

Kumkapı gösterisinden sonra Hınçaklar faaliyetlerini arttırdı ve birçok yerde gösteriler düzenlemeye başladılar.

5.5.3. Merzifon-Kayseri-Yozgat Olayları (Ocak 1893)

Hınçaklar Kumkapı gösterisinden sonra isyan ve tedhiş hareketlerini arttırdılar ve birçok yerde aynı anda isyan çıkarmaya çalıştılar. Bununla birlikte yurt dışında da yalan propaganda faaliyetlerini arttırmakla kalmayıp çok ileri giderek Ermenilerin zorla Müslüman yapıldıklarını iddia ettiler. İzmir Ermeni Piskoposu Melcedech'in, Ermenilerin zorla Müslümanlaştırılması iddiasına karşı şu sözleri kayda değerdi (Gürün, 1985: 145):

Osmanlı Hükümetinin bize zulmetmek veya dini hürriyetimizi takyid etmek şöyle dursun, İslam dinine geçmek isteyenleri, eski dinlerini muhafaza için kendilerine son bir telkinde bulunmak üzere kendi dini liderlerine gönderilmesi yolunda sarıh talimat vermiş olduğunu söylemek hakikate bağlılığımızın bizi mecbur kıldığı bir vazifedir. İzmir Piskoposu olarak bu şekilde pek çok olaya şahit oldum

Ancak Hınçaklar Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak için her türlü yalan habere başvurmaya devam ettiler. Ayrıca komiteciler zengin Ermenilere tehdit mektupları göndererek "milli dava" için para toplamaya başladılar. Özellikle Van'da bu olayların artması üzerine hükümet tarafından tutuklamalar yeniden başladı.

1892 yılında Gladstone yeniden iktidara gelince, komitacı Ermeniler daha fazla ümitlenmeye başladılar. Faaliyetlerini arttıran komitacılar 1892 yılında Van valisini öldürmeye çalıştılar. Komitacı Ermenilerin yurt dışında basılan ve Ermenileri isyana teşvik eden çeşitli bildiri ve yayınların yurda dağıtılması için teşkilatlanmalar kuruldu. Samsun limanına yakın olduğu için de Merzifon merkez seçildi, Kayseri, Yozgat, Çorum ve başka yerlerde de şubeler açıldı (Gürün, 1985: 145).

Küçük Ermenistan ihtilal komitesi merkezi olan Merzifon'da komitenin reisi, Merzifon Amerikan kolejinde öğretmen Karabet Tomayan, komitenin sekreteri de yine aynı okulda öğretmen olan Ohannes Kayayan'dı (Uras, 1987: 464).

1893'te Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara, Diyarbakır ve sair başka yerlerde doğrudan Padişahı hedef alan (Gürün, 1985: 145), Osmanlı ülkesinde oturan Ermenileri hükümet ve saltanat aleyhine kışkırtan ve isyana teşvik eden bildiriler yayımlandı ve cami kapılarına ilanlar asıldı (Akgündüz vd., 2008: 226-227). Komiteciler vaaz ve telkinlerle Anadolu'nun birçok yerinde aynı anda isyan başlatmak için faaliyetlere giriştiler.

Hınçak komitesi reislerinden Andon Rişduni Kayseri'ye giderek orada konferanslar vererek halkı kışkırtmaya başladı. Deverenik Manastırına yerleşen Rişduni, rahip Daniel aracılığı ile faaliyetlerini arttırdı. Merzifon'da örgütün ilanlarını ve bildirimlerini halka, köylere dağıttılar (Belgelerle Ermeni Sorunu , 1983: 99-100).

Komitenin Merzifon ve Deverenik'ten yönetilen çeteler hazırladıkları planları uygulamaya başladılar. Osmancık postasının yolunu kesip, posta sürücüleri ve zaptiyelere saldırdılar. Gürün'lü Zaropyan, Toros, Gülbenk, Kasbar, Serope adlarındaki çeteciler Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ve posta sürücüsünü öldürüp, atlarını, silahlarını ve paralarını aldılar. Çorum-Merzifon arasında bulunan Derbent karakolunu basarak içinde bulunan Zaptiyeleri öldürdüler (Uras, 1987: 466).

Panos ve Misak adındaki çeteciler Panos tuzlasının postasını soydular. Düyun-u Umumiye kolcusu İzzet'in atını alarak Deverenik'e götürdüler. Papaz Daniel bu atı önce boyadı sonrada öldürdü. Maden posta sürücüsü İsmail ve zaptiye Necip öldürüldü.

Gülbenk, Panos ve Mihircan adındaki üç komiteci, İstanbul'dan dönüşte Ankara'da tuttıkları arabanın sürücüsünü Yozgat yolunda öldürdükten sonra gömmüş, atlarını ve eşyalarını almış, atlarını Tokat'ta satmışlardı (Uras, 1987: 466).

Ermenilerin bu taşkınları üzerine şüpheli bulunan bazı Ermeniler tutuklandı. Ermeniler, devlete karşı açık bir tavır sergilenen ve milyonlarca Müslüman'ı idare eden yabancı bir devlet tarafından yakında Osmanlı Devletine bir müdahale yapılacağını bildiren ilanların asılmasını Müslüman Softalar üzerine atmışlardı. Oysa Merzifon'da bulunan Amerikan koleji duvarlarına asılan ilanların Ermeniler tarafından asıldığını, bu olayda yer alan Max Balian yıllar sonra bunu kendilerinin yaptığını söyler (Gürün, 1985:145-146).

Deverenik Manastırında bulunan Rişduni tutuklandı. üzerinde Hınçak komitesinin görev belgesi ve mührü çıktı. Manastırda yapılan arama sonucunda hareketin yöneticilerinin Amerikan okulunda öğretmen olan Tomayan ve Kayayan olduğu anlaşılması üzerine bu iki öğretmen tutuklandı. bunların tutuklanması üzerine Merzifon'da bir Ermeni isyanı ortaya çıktı (Uras, 1987: 466).

Edwin Bliss kitabında bu iki profesörün haksız yere tutuklandıklarını yazmaktadır. Ancak Nalbantyan'ın kitabında Hınçakların Osmanlı Devletine karşı isyan hazırlıklarında bulduklarını şu sözleri ile ifade etmektedir (Gürün, 1985: 146): "Hınçak komitesinden Aderbed (Sarkis Mubehadciyan)'den naklen biliyorum ki Tomayan hükümet tarafından dikkatle takip ediliyordu. 1891'den beri o diğer Hınçaklar birbirleri ile görüşerek devlete karşı ihtilal planları yapmışlardı"

Çıkan isyan sonucunda tutuklananlar Ankara İstinaf Mahkemesinde yargılandılar. Mahkeme bir reis, iki Müslüman, bir Ermeni Katolik ve bir Rum üyeden oluşuyordu. Tomayan ve Kayayan dâhil olmak üzere 17 Ermeni idama, 16 kişi çeşitli cezalara çarptırıldı. 14 kişi de serbest bırakıldı (Akgündüz vd., 2008: 227).

Protestan olan Tomayan ve Kayayan'ın affı için İngiltere'deki Protestan gazeteleri ve dini çevreler Osmanlı Hükümetine ve Padişahına başvurular (Uras, 1987:466). İngilizlerin baskısıyla bu ikisi affedildi, bir daha dönmek üzere yurt dışına çıkarıldılar.

Merzifon'da komiteciler faaliyetlerini devam ettirdi. 1893 Eylülünde basılan komiteci evindekiler, baskını yapanların üzerine ateş açarak bomba attılar (Akgündüz vd., 2008: 227). Merzifon'daki Ermeni faaliyetleri ve durumu hakkında Clare Ford tarafından Lord Rosebery'e gönderilen rapor yaşananlar hakkında çarpıcı bilgiler sunmaktaydı (Uras, 1987: 467-469):

Sir Clare Ford'dan Lord Rosebery'e

İstanbul 27 Mayıs 1893

Lordum;

Merzifon ve çevresinden yeni gelen Amerikalılarla görüşmüş olan Sir A. Nicolson tarafından aldığım muhtıranın örneğini size sunmaktan şeref duyarım. Bu vesile ile ilah...

Franc. Clare Ford

İlişik Muhtıra

Gizlidir:

Saygıdeğer Doktor Joseph Green tarafından takdim edilen saygıdeğer Doktor Smith, Dr. Fransworth ve operatör Dodd bu sabah beni görmeye geldiler. Bu şahıslardan birincisi Merzifon'da, Dr. Fransworth ve Mister Dodd Kayseri'de oturmaktadırlar. Bütün bu şahıslar, Ermeniler arasında gizli cemiyetler bulunduğundan, bu cemiyetlerin üyelerinin milliyetçi değil korkunç kimseler olduğundan, silah temin ettiklerinden, para topladıklarından, amaçlarının açık bir şekilde ihtilal çıkarmak olduğundan, emir verilince öldürmekten çekinmediklerinden ve kendi hallerinde sakin bir durumda bulunan vatandaşlarına karşı tedhiş uygulamaya başladıklarından şüphelenmektedirler. Dr. Fransworth ve Mr. Dodd diğer ikisinden daha çok konu üzerinde bilgi sahibi ve açık sözlü görünüyorlar.

Bu şahıslar bana, fesat ve isyan hareketlerinin yalnız Gregoryan Ermeniler arasında kalmayarak, Protestanlar arasında da yayıldığını, komite üyelerinin yazın dağlara çıkacaklarını, eşkıyalık edeceklerini, zaptiyelerin canlarını burunlarından getireceklerini, Ermeni sorunu konusuna yabancı devletlerin ilgilerini çekmek için uğraşacaklarını, amaçlarını, görüşlerini açıktan açığa söylemekte olduklarını, Müslüman halkın telaş ve heyecanı içinde bulunduğunu ve İslamlar, Hıristiyanlar arasında ciddi bir gerginlik olduğunu söylediler.

Dr. Smith, aldığı bilgiye göre Merzifon, Amasya ve diğer yerlerde adlarını unuttuğum bazı Rus ajanlarının da bu hareketleri teşvik ve himaye ettiklerini bana bildirdi.

Mr. Smith, ihtilal cemiyetinin, Ermeni ısrıplarının İngiltere ve diğer memleketlerde kendilerine karşı uyandırdığı alaka ve dostluktan cesaret aldıklarını ve son zamanlarda hareketlerinin daha cesurca ve saldırgan olduğunu da eklemiştir. En sakin vatandaşlara yapmış oldukları vahşice tedhiş, bir kat daha artmış ve kendilerine ilgi göstermeyen, taraftar olmayanları öldürmeleri, sakin ve kendi hallerinde yaşayanlar arasındaki korkuyu daha fazla derinleştirmiştir. Bu sonrakiler çok zaman gizlice para vermeye zorlanmışlardır. Kabul etmemiş olsalar feci akıbetlere uğrayacaklar, boyun eğseler, hükümet tarafından bulunup isyancı olarak suçlanmak tehlikesine uğrayacaklardır. Berbat ve çıkmaz bir yol.

Dr. Fransworth, Ermenilerin çoğunun hareket şekline değilse de isyan hareketlerinin konusuna, gayesine karşı ilgi ve sevgi gösterdikleri düşüncesindedir. Gerek kendisi gerek Mr. Dodd, Ermenilerin, Ermeni olarak özel bir ısrıpları, sıkıntıları bulunmadığı ve hiçbir vaziyette Rum halktan daha kötü durumda olmadıklarını, birçok yönlerden Müslüman tebaa ile eşit sıkıntıda buldukları görüşündedirler.

Bozuk ve adil olmayan bir idarenin kötü sonuçları eşit şekilde Müslüman ve Hıristiyan üzerine yüklenmektedir. Hâlbuki Müslümanların menfaatini savunacak hiçbir yabancı devlet de yoktur.

İhtimal ki, kanun önünde eşitlik mevcut değildir. Bir Hıristiyan'ın tanıklığı belki pek az yerde bir Müslüman'ın tanıklığı kadar değer taşır. Fakat bunlar daima, bir aksaklık olarak görülüp düzeltilebilecek şeylerdir. Son on yıl içerisinde Hıristiyanların durumunda bir düzelme vardır. Dr. Fransworth ve Mister Dodd bütün hal ve durumun Ermeniler arasında çok güçlü olarak bulunan ve ihtimal ki, yakın bir gelecekte çok tehlikeli bir şekil alacak olan isyan hareketlerini haklı göremeyeceği ve bu vaziyetin pek açık şekilde görülmekte olduğu görüşündedirler. Her ikisi de daha yakında Ankara'da Tomayan'ı görmüşler, kendisinin sağlıklı bulunduğunu ve ona iyi davranıldığını anlamışlardır.

Bu kişilerle yaptığımız görüşmelerin bende bıraktığı etki şu oldu:

Memleket hakkında iyi bilgi ve tecrübe sahibi bütün insanlar, özellikle Ermeniler, isyan hareketlerinin bizim sandığımızdan fazla genişlediğine, daha fiili olduğuna, ihtilal fırkası önderlerinin sanıldığından daha müthiş şahsiyetler olduğu, başka bir alanda ve başka bir ölçüde; herhalde savaştan önce Bulgaristan'daki duruma benzer bir idare kurulmasını arzu etmekte olduklarına inanmışlardır.

Hınçak komitesi, Kumkapı gösterisinden sonra hükümet taraftarı olan Ermenilere baskılarını arttırdı, kendilerini desteklemeyen özellikle zengin ve yüksek kesim Ermenilere suikastlara devam ettiler. Avukat Haçik, Armenak adında 18 yaşında bir genç tarafından öldürüldü, (Ermeni Komiteleri 1891-1895, 2001: 4) Gedikpaşa kilisesi vaizi Dacat Vartabet parçalandı.

Ruhani meclise üye seçilen Mampre Vartabet hükümete ajanlık ettiği için suikasta uğradı ve yaralandı. Patrik Aşikyan, Agop adında bir Ermeni genci tarafından 25 Mart 1894 tarihinde kilisede iken suikast düzenlendi, ancak silahın bozuk olmasından dolayı silah ateş almadı ve Ermeni genç tutuklandı (Uras, 1987:469). Bu olaydan sonra Patrik Aşikyan görevinden istifa etti (Gürün, 1985: 146). 10 Mayıs 1894'te Aşikyan'ın arkadaşı kabul edilen Simon Maksut, Galata'da Havyar Hanı önünde suikast yapıldı (Uras, 1987: 469). Aralık 1893'te Yozgat'ta bir Ermeni ayaklaması oldu, asker üzerine ateş açıldı, ancak isyan büyümeden bastırıldı.

Tokat'ta 4 Ağustos 1894 tarihinde bir Ermeni çetesi posta arabasını basıp, tatarını öldürdü ve posta arabasını soydular. Üzerlerine gönderilen müfreze ile çatışmaya giren çete, bir jandarma Çavuşu şehit ettikten sonra yakalandı (Akgündüz vd., 2008:226-227).

5.5.4. Birinci Sason İsyanı (28 Ağustos 1894)

Hınçaklar çıkardıkları Kumkapı, Merzifon, Yozgat ve Tokat olaylarından istedikleri sonucu alamadı ve çok kısa sürede devletin bu isyanları bastırmasından dolayı, hükümetin etkisinden uzak ve serbestçe hareket edebilecekleri bir yerde isyan faaliyetlerine başladılar (Ermeni Komiteleri 1891-1895, 2001: VIII). Bunun için de en iyi yer Muş ve Sason civarındaki Taluri vadisiydi. Bu iki yer arası dağlık olup birçok köyü de içinde bulunduruyordu (Akgündüz vd., 2008: 228).

Dağlık bir yapıya sahip olduğundan dolayı bölgeye ulaşımın zor olduğu Bitlis vilayetine bağlı Sason kazası, Ermeni komitelerinin sembolü haline gelen bir isyan merkezi idi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 39).

Kumkapı gösterisinin organizatörlerinden Mihran Damadyan, gösteriden sonra kaçtığı Atina'daki nümayişin ardından 1891 Temmuz'unda Sason'a gelerek burada bir çete kurmuş ve halkı isyana teşvik etmeye başladı (Gürün, 1985: 147). Çete çeşitli yerlere baskınlar düzenleyerek masum insanları öldürdü. 1893 yılında aşiretlerle çeteler arasında çatışmaların başlaması üzerine ise hükümet bölgeye asker göndererek durumu kontrol altına aldı, yakalanan Damadyan İstanbul'a gönderildi (Küçük, 1984: 110), orada pişmanlığını ifade edip af dileyen Damadyan, Sultan tarafından affedildi. Sultan'ın huzuruna çıkmak isteyen ve affedilen Damadyan'ın Ermeniler fesadeti ile ilgili verdiği malumat önem arz etmektedir. Damadyan'ın Sultan Abdulhamid Han'a dört başlık altında toplayıp yazdığı Ermeni fesadı ile ilgili malumat içeriyordu (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007: 18; BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29).

Mihran Damadyan'ın yakalanmasından sonra bölgeye gelen Murat takma adlı daha sonra Osmanlı Mebusan Meclisinde Kozan Mebusu olan Hamparsum Boyacıyan burada isyan faaliyetlerine devam etti (Karayumak, 2007: 172). Boyacıyan'ın gayesi Ermenileri bölge aşiretlerine saldırtarak çıkan olaylara ordunun müdahalesini sağlayarak Ermeniler katlediliyor diye Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı (Ermeni Komiteleri 1891-1895, 2001: IX).

Kendisinin Avrupa'dan geldiğini ve isyan ettikleri takdirde Avrupa devletlerinin olaylara müdahale ederek bir Ermeni devleti kurulacağını söyleyen Boyacıyan'ın bu telkinleri ile Şirik, Gülgözar, Herenk ve Taluri'de ayaklanmalar başladı (Gürün, 1985: 147).

Fosişe Çaytong gazetesi 11 Teşrinisani 94 tarihli ve beşyüz otuz numaralı nüshasına derc edilen fikranın tercümesinde Bitlis Vilayetine bağlı Sason kazasında çıkan isyan şöyle naklaedilmektedir (BOA, HR. SYS. 29/13):

Bitlis vilayeti dâhilinde yer alan Sason kazası Ermenileri uzun zamandan beri bir takım serkeş Kürtlerin mezalim ve saldırılarından korkuyorlar. Sason Ermenilerinin Kürtler tarafından hayvanları yağmalanmış, koyun sürüleri çalınmış ve buğdayları gasp edildi. Mallarını korumaya çalışan bazı Ermeniler katl edildi. Zaten her şeyden mahrum edilen Ermeniler geçen iki senede olduğu gibi bu sene de kıtlık yüzünden çok zorluk çektiklerinden dolayı artık Sason ve civarında bulunan Ermeniler Kürtlerin yaptığı zulme karşılık vermek ve intikam almak için silah temin ederek bir Kürt karyesine saldırarak yirmibeş Kürdü telef ettiler, diğer köylüler kaçtılar. Köyü yakan Ermenilerin faaliyetlerinden haberdar olan Bitlis Valisi Tahsin Paşa vilayette bulunan Ermenilerin hepsinin isyan etmiş olduklarını telgrafla Babiali'ye bildirdi. Firariler üzerine aceleyle dördüncü Orduyu Hümayun-u Şerif Mehmet Zeki Paşa hazretleri bir mikdar askerle Sason'a gönderildi. Altıyüz kişiden oluşan Ermeniler Anduk dağına çıktılar. Ağustos'un otuzbirinci günü Bitlis kumandanı ve beyleri ile birlikte Asakiri Şahane Ermenilerin etrafını kuşattı ve teslim olmayanların hepsi katl edilerek isyan bastırıldı. Altı Eylül'e kadar isyancılar ile uğraşan Zeki Paşa birkaç gün sonra Sason'da asyışın berkemal olduğunu Dersaadete bildirdi.

1893 Temmuz'unda isyana katılan köylerde yaşayan Ermeniler, köylerini boşaltmış, aile ve eşyalarını emniyetli gördükleri bir yere yerleştirdikten sonra isyancılara katıldılar (Karayumak, 2007: 172). Böylece sayıları 3 bini bulan isyancılar Delikan aşireti üzerine saldırarak birkaç kişiyi öldürdü, mal ve eşyalarını alarak, Bikran ve Badigan aşiretlerinin üzerine saldırdılar. Bikran aşiretinin ileri gelenlerinden Mehmet

Ağa'nın kardeşinin karnını barutla doldurup ateşlediler. Müslüman kadın ve erkeklere işkenceler yaparak, bazılarının gözlerini oymuş, burunlarını kesmiş, onların dinleri ve hükümet aleyhine gösteriler yapan isyancılar, yolları üzerinde karşılaştıkları köyleri yaktılar (Akgündüz vd., 2008: 229). Hükümetin olayları duyması ile bölgeye asker sevk etmesi ile isyancılar Anduk (Antok) dağına çekilmiş ve üzerlerine gelen askerle çatışmaya girdiler. nihayetinde 23 Ağustos 1894 yılında IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa üç taburla bölgeye giderek (Ermeni Komiteleri 1891-1895, 2001: IX) Boyacıyan'ı yakaladı ve isyanı bastırdı (Gürün, 1985: 148). İsyanın geç bastırılmasında Sultan II. Abdülhamit'in Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere'nin olaylara müdahalesinden endişelenmesi etkili idi.

Sultan, Ermenilerin dış devletlerden gördükleri teşvik ve Avrupa devletlerinden ihtilal komitelerinin aldıkları para ve silaha güvendiklerini ve olaylara Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamaya çalıştıklarını bildiğinden telaşlanmış, kısa sürede bastırabilecek isyanı Avrupa'da asker tarafından bir katliam gibi gösterileceğini bildiğinden askerini isyancılar üzerine gitmesini ağırdan aldırdı (İrtem, 2004: 18).

Vergi vermek istemedikleri ve tahsildarların katledilmesi ile başlayan Sason ve Muş isyanı, Rus ve İran'dan gelen fedailerin kendilerine katılması ile Boyacıyan, bir beyanname yayınlarak Ermeni hükümetinin kurulduğunu ilan etti. Babıâli'ye bir telgraf çekerek bağımsız Ermenistan'ın Osmanlı devletinden alakasını kestiğini, daha fazla kan dökülmemesi için Hınçak komitesinin tekliflerinin tamamen kabul edilmesini istedi. Sefaretlere de bu isteklerini ilettiler. Silah kullanmakta askerini tereddüdünü gören Boyacıyan cüretkâr davranarak teslim olmamakla birlikte askere saldırılarını devam ettirdi.

Sultan II. Abdülhamit Ermenilere karşı silah kullanmaları halinde İngiltere'nin donanmasını Boğazlardan geçirmeye kalkışmasından endişelendiğinden Sason bölgesinde bulunan kumandan Ferik Mehmet Ali Paşa'ya ateş emrini vermedi. Boyacıyan'ın saldırıda bulunmasına rağmen harekete geçmeyen askerini durumunu Padişah ile telgraf ile görüşen Mehmet Paşa, asilere ateş iznini alamamış, bu sıkıntı sırasında felce uğramış, götürüldüğü Erzurum hastanesinde vefat etti.

Sultan II. Abdülhamit, isyanı bastırmak için silah kullanmaktan başka çare olmadığını görmüşse de ancak, Avrupa devletlerinin olaylara fiilen müdahale etmeyeceğine kanaat verdikten sonra askeri müdahaleye izin verdi ve isyan bastırıldı (İrtem, 2004: 21).

IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın komutasındaki nizami ordudan 3. tabur Taluri'ye giderek isyancılara teslim olmaları yönünde öğütler vermişse de Ermeni isyancılar buna silahla karşılık verdiler. çıkan çatışmalar bastırılarak Hamparsum yakalandı. Zeki Paşa, teslim olanları yeniden köylerine gönderdi. bölgede asayiş yeniden sağlandı (Akgündüz vd., 2008: 229). Bu isyandan dolayı Avrupa'da Türkler aleyhine büyük bir propaganda kampanyası başladı, isyan sırasında ölen Ermenilerin sayıları oldukça abartılı olarak gösterildi (Gürün, 1985: 148).

Yine Fosişe Çaytong Gazetesinin 12 Teşrinisani 94 tarihli nüshasında yer alan fıkranın tercümesinde Sason isyanı ile ilgili olarak yer alan metin şöyle idi (BOA, HR. SYS. 29/13):

Sason Ermenilerinin Kürtler aleyhinde isyan ettiklerini dünkü nüshamızda yazmıştık. Bugün Londra'dan bir telgrafname aldık. Dersaadetten "Daily News" gazetesine gönderilen telgrafnameye göre Asakir-i Şahane-i Mükerrreme beş Ermeni Karyesi tahrib etmiş ve üç bin kişiyi de itlaf etmişlerdir. Böyle bir katlin meydana gelmesi bazı tüccarlar tarafından onaylanmıştır. Osmanlı memurları adı geçen yerlerde bulunanların hem vergi borçlarını ödemeyip hem de isyan ettiklerini iddia ediyorlar. Erkeklerin olmadığı bir sırada Kürtler birkaç karyeyi yağma etmiş kendilerine korumaya çalışan köylüler üzerine Asakir-i Şahane saldırarak köylüleri itlaf etmişti. Bu işte herkes ihmaldar, bu olay İngiliz sefirinin dikkatini çekmiştir.

Ermeni komite ve patrikhane aracılığı ile her tarafta Ermeniler lehine propaganda faaliyetleri arttı, mitingler düzenlendi ve parlamentolarda açıklamalar

yapıldı. Her tarafta İngiltere'nin Kıbrıs antlaşmasında yüklenmiş olduğu sorumluluktan söz ediyorlardı.

Van İngiliz Konsolosu Holwart, inceleme için Sasun'a gitmek istemiş, ancak hükümet tarafından isyanın tahrikçilerinden olarak görülen bu adamın isteği reddedildi.

Osmanlı devleti olayların araştırılması için bir komisyon kurmuş, Amerika'nın da bir konsolosla komisyona katılmasını istedi, ancak Amerika bunu kabul etmedi. İngiltere askeri ataşesi Albay Chermeside'ı olay yerine göndermek istedi, hükümetin bunu reddetmesi üzerine İngiltere, elçilik tercümanı Mr. Shipley'i Erzurum konsolosluğu yardımcılığına tayin ederek olay yerine gitmesini bildirdi (Uras, 1987: 473).⁶

Ermenilerin istediği olmuş Avrupa devletleri özellikle de İngiltere'nin Osmanlı hükümetine baskısı sonucunda olayların araştırılması için bir komisyon kuruldu (Akgündüz vd., 2008: 229). Yapılan müzakereler sonucunda Erzurum'da konsolosları bulunan devletlerin yani Fransa, İngiltere ve Rusya'nın konsoloslarının Osmanlı Devletinin kurduğu komisyona katılmaları kabul edildi. Ancak bu konsoloslar sadece gözlemci olarak bulunacak ve istedikleri zaman soru sorabileceklerdi (Uras, 1987: 473).

Komisyonunda Osmanlı Devleti adına; Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Reisi Şefik Bey başkanlığında Emniyet Sandığı Müdürü Ömer Bey, İstinaf Cinayet Mahkemesi Reisi Celalettin Bey, İçişleri Bakanlığı Muhaberat Bürosu Başkâtibi Mecid Efendi ve Padişah'ın Yaveri Tuğgeneral Tefvik Paşa katılmıştı. Konsoloslardan İngiltere adına M. Shipley, Fransa adına M. Vilbert, Rusya adına General Prejevsky katılmıştı (Akgündüz vd., 2008: 229-230). Komisyonun 4 Ocak 1895 tarihinden 21 Temmuz 1895 tarihine kadar yaptığı altı aylık araştırma sırasında 108 toplantı yapıldı ve 190 şahit dinlendi (Uras, 1987: 473).

Konsoloslar, Osmanlı temsilcilerinin hazırladığı raporu imzalamayarak kendileri ayrı bir rapor hazırladılar (Akgündüz vd., 2008: 231). Ermeniler lehine bir tutum içinde olmalarına rağmen konsoloslar, Ermenileri masum ve katliama maruz kalmış olarak gösteremeler (Gürün, 1985: 149). Raporun bir kısmında geçen şu sözleri naklettiler : "Murat ve arkadaşlarının Kavar ve Talori'de buldukları ve isyana teşvik ettikleri" (Uras, 1987: 474).

Bu isyanda ölen Ermenilerin isimleri ve sayısı Konsolosların raporunda, 114 Şenik köyünden, 65 Semal'den, 40 Gülligüzar'dan, 22 Ağpi'den, 10 İspagank'tan, 14 de Taluri'den olmak üzere toplam 265 kişiydi. Konsoloslar heyetine katılan İngiliz temsilcisi 12 Ekim tarihli muhtırasında bölgede bulunan ev sayısından hareketle bu bölgede en fazla 10.000 Ermeni'nin yaşadığını, ölenlerin sayısının 900'ü geçemeyeceğini kaydetti (Gürün, 1985: 149). Ancak, İngiltere daha sonra Sosun isyanı sırasında 10.000'e yakın Ermeni'nin öldürüldüğünü savundu ve Avrupa'nın dikkatini Ermenilere yöneltmek istedi (İrtem, 2004: 17).

Avrupa'da yapılan propaganda çok ciddi boyutlar ulaştı. İsyanda ölen Ermenilerin sayısı da iyice abartıldı. A.W. Williams, Sasonlu bir Ermeni'ye dayanarak yazdığı yazısında: "Sasun'da sağ kimse neredeyse kalmamış, çocuk, genç, kadın ve ihtiyarlar kılıçtan geçirilmiştir. Nisan'dan Ağustos başına kadar devam eden askeri muhasara boyunca sebze ve ot kökleri ile yaşadık." Yine Williams'a göre Sasun'da 6.000 Ermeni öldürüldü. Askerin bölgeye gelişini yine aynı kitabında 14 Ağustos olarak yazmaktadır. William'ın sözlerindeki tutarsızlığı olayların abartıldığının çok açık bir göstergesiydi. Varantyan, Sasun isyanından şöyle bahsedmektedir (Uras, 1987: 472-743):

Hıncakların teşkilatı zayıf olduğundan gürültü çıkarmak için acele etmişlerdi. Sasun'lular ilkel silahları ile Kürtlere karşı kahramanca savaşmış, ancak düzenli ordu karşısında başarılı olamamışlardır.(Ağustos 1894) başarılı çatışmalardan sonra Ermeniler Kürtleri yok ederek onların

⁶ Kıbrıs Antlaşmasında maddelerden birinde "Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Hristiyanların bulunduğu yerlerde İngiltere ile aralarında belirlenen ıslahatları uygulayacaktır" yer alan bu ifadeye dayanarak Ermeniler, Kıbrıs Antlaşmasının gereğinin yerine getirilmesini istemişlerdir (Eyicil, Siyasi Tarih 1789-1939, 2005: 199).

koyun sürülerini yağma etmişlerdi ki birdenbire her yanlarını asker sarmıştı. Ölen Ermenilerin sayısını bugüne kadar yaklaşık olarak kimse bilmez. Bazıları 6-7 bin arasında, bazıları da bine yakın olduğunu söylemişlerdir. Gerçek, bu sonuncu tahmine daha yakındır.

V. te R. Des Coursons'un Sason hakkında: "Murat (Hamparsum Boyacıyan), Sason isyanında İngilizlerin desteğinden söz ederek halkı kandırdı. 1895 Martında Fransız gazeteleri Londra'dan gönderilmiş bir sirküler metni yayınlattı. Bu sirküler Adana Murahhası Vehabetyan ile Ermeni ruhani reisliğine gönderildi." Bu sirkülerin özeti Amerika'nın New York Herald gazetesinde yayınlanan şekli ile olayın meydana gelişi şöyle idi (Uras, 1987: 475-477):

Avrupa incelemesi, Ermenilerin yabancı ülkelerden gelen kışkırtıcılarla birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir.

İngiltere'den gelmiş modern silahları kullanan asiler, yağma, adam öldürme, yangından sonra düzenli askere de karşı durmuş ve dağlara çekilmiştir. Soruşturma heyeti, Osmanlı Hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en kanuni hakkını kullandığını belirlemiştir. Askerler kanlı çarpışmalardan sonra asileri yenebilmiştir. Hemen geçilmez dağlara sığınan yaklaşık üç bin kadar tamamen silahlı asinin, inandırıcı sözlerle, gazete yazıları ile hakkından gelinemez.

Ermeni tahrikçileri, Talori dağlarında görünmüş ve daha önce Murat adıyla bölgede karışıklık çıkaran Hamparsum ile birleşmiş, bunun hareketlerine katılarak kuvvetlerini onun emrine vermişlerdi. HamparsumHaçin'de doğmuş, sekiz yıl İstanbul'da tıp öğrenimi yaptıktan sonra Kumkapı hareketine katılmış, Atina'ya kaçmış, oradan da Gèneve' e gelmiş, sonra kılık ve ad değiştirip İskenderun-Diyarbakır yoluyla Bitlis yakınına gitmiş ve ötede beride, diğer beş kişi ile birlikte tahrike başlamıştı. Hamparsum, saf halka kendisinin Türk hâkimiyetini devirmek amacıyla Avrupa devletleri tarafından gönderilmiş olduğunu söyleyerek güven veriyordu. Bu suretle canice projesini uygulamayı başardı.

Siner, Simai, Gülli-Güzat, Ahi, Hedenk, Sinank, Çekind, Effard, Musson, Etek, Akcesser köylerini ve dört küçük köyü olan Talori'yi kazandı. Ermeniler, 1894'te bu erişilmez yerlere, karılarını, çocuklarını, mallarını koyduktan sonra köylerini terk ettiler ve Muş ovasında Silvan ilçelerinden gelmiş öteki silahlı asilerle bağlantı ve ilişki kurarak birleştikten sonra, üç bin kişi oldukları halde Anduk Dağında toplandılar. Aralarından beş-altı yüzü, Muş kasabasını sarmak istediler. Bu amaçla Muş'un güneyindeki Delican aşiretine saldırdılar. Bunlardan bir kısmını öldürdüler, mallarını aldılar. "Ellerine düşen bütün Müslümanların dini inançları aşağılandı ve kendileri korkunç şekillerde öldürüldü." bu asiler Muş yakınındaki düzenli askere karşı da saldırıda bulundular, fakat oradaki askerin çokluğu yüzünden Muş kazasını işgal edemediler.

Asiler, Anduk Dağlarındakilerle birlikte çeteler teşkil ettiler. Bu çeteler de yakındaki aşiretlerde korkunç cinayetler işlediler ve yağmalar yaptılar. Ömer Ağanın yeğenini diri diri yaktılar. Gülli-Güzat köyünden üç dört saat ötede İslam kadınlarının ırzına geçtiler, bunları boğazladılar.

Birçok Müslüman'ın, gözleri oyularak, kulakları kesilerek, en müthiş ve alçakçasına hakarete uğratarak Hıristiyanları kabule ve haçı öpmeye zorlandılar.

Bu asiler Ağustos başlarında Faninar, Bekiran, Bedikan aşiretlerine de saldırarak aynı zulümleri yapmışlardır. Çal ilçesine bağlı Cihan bucağının Yermut ve Ealigernuk köyleri asileri de bu çevredeki Kürtlere ve Kaisser, Çatçat köylerine saldırılarda bulundular.

Ağustos sonuna doğru Ermeniler, Muş yakınında Kürtlere saldırarak Gülli-Güzat ile beraber iki-üç köyü yaktılar. Talori'deki üç bin Ermeni asisine gelince, bunlar, Müslümanlarla diğer Hıristiyanlar arasında yas ve dehşet sağtıktan sonra silahlarını bırakmayı reddederek yağma ve adam

öldürmeye devam ettiler. O zaman, yola getirmek için buralara ordu askeri gönderildi.

Asi Hamparsum, onbir suç ortağı ile yüksek bir dağa kaçtı. Diri olarak yakalandı. Fakat iki eri öldürdü, altısını da yaraladı. Ağustos sonunda bütün asi çeteler dağılmıştı.

Türkler tarafından kadınlara, çocuklara, ihtiyarlara, sakatlara, İslami ve insani hükümlere uygun davranışta bulunulmuştur. Ölen asiler, teslim olmayı kabul etmeyen ve ülkenin kanuni hâkimiyetine karşı savaşmayı tercih edenlerdi.

O zaman Avrupa basınında ender görülen tarafsız yazılan yayınlardan biri olan bu yazı, Sason ve Talori'de Ermenilerin katliama uğradığı yönündeki haberlerin aslının olmadığını önemli bir belgeydi. Yine 1894 Kasımına kadar Muş'ta kalmış M. Ximénès adlı bilgin o sırada orada yaşanan olayları şöyle anlatmaktadır (Uras, 1987: 477):

Bitlis valisinin isteği üzerine asker gönderilerek düzenin sağlanması için Zeki Paşaya emir verildi. Asileri dağıtmak üzere derhal dört tabur toplandı. Bu asker kuvvetli bir dağ yamacında 3.000 kişilik Ermeni asileri ile karşılaştı. Asker aşağılandı. Üzerlerine taşlar atıldı. Sonra da ateş açıldı. Askerler karşılık verdi. Ermeniler bu çarpışmadan sonra kaçtılar. Daha sonra dar bir vadide toplandılar. Askerler oraya da yetiştii. Askeri kumanda eden Türk subayı, asilere öğütler verdi, uzlaşmak istedi, kendilerine dağılmalarını teklif etti. Bazıları bu teklifi kabul ettiler. Birçoğu da inat ve sabırla karşı koydular. Asker iki defa ateş açtı. Toplam 300 asi vuruldu. Bütün bu olaylardan tek ciddi karşılaşma bu oldu. Birçok esir alındığı doğrudur. Fakat bunların hepsi de sonradan serbest bırakıldılar.

Sason isyanının soruşturması sürerken İngiltere, Rusya ve Fransa, Anadolu'nun altı vilayetinde ıslahat yapılması için Osmanlı Hükümetine başvurdu ve Mayıs Islahatı Layihasını hükümete sundular. Devlet hem dışta hem de içte müşkül duruma düştü (İnal, 1982b: 1369). Önerge görüşmeleri devam ederken Hınçaklar tarafından Babiâli gösterisi meydana geldi (Uras, 1987: 477-478).

5.5.5. Babiâli Gösterisi (28 Eylül 1895)

Hınçaklar tarafından yapılan bu gösteride, birkaç ay boyunca devam eden hazırlıklar 28 Eylül'de tamamlandı. Fransızca yazılan bildiri (Gürün, 1985: 150). Patrik İzmirliyan'ın da büyük gayretleri ile altı devlet elçilerine ve Hükümete, "Ermeni ıslahatının uygulanmasını istemek için gürültüsüz bir gösteri yapacaklarını, hükümet tarafından asker, polis, jandarma vasıtası ile bu hareket önlendiği takdirde bundan ağır sonuçlar çıkabileceğinden, bütün sorumluluğu şimdiden hükümete yüklediklerini" belirten bir bildiri yayınladılar (Uras, 1987: 478-479).

Ermenilerin bu bildiri üzerine Sadrazam Said Paşa, vekiller heyetini toplamış, yapılan görüşmeler sonucunda, Ermenilerin kilisede toplanmalarına engel olunmaması fakat kilise dışında toplanıp Babiâli'ye yürümeleri halinde buna kuvvetle engel olunmasına karar verildi (Metin, 1997: 112).

Uzun çalışmalar sonucu oluşturulan gösteri için Muş ve Van'dan cahil, saf kimseler hazırlanmış, silahları törenle verildi. Muş Mutasarrıfına hakaret ettiği için azledilerek İstanbul'a gönderilen Kirkor Aleatciyan, Patrik İzmirliyan tarafından ruhani meclisin reisliğine getirilerek devlete karşı açık bir tutum içine girilmişti. Aleatciyan daha sonra Sis ve Kilikya Katagikosluğuna atandı (İrtem, 2004: 22).

Aleatciyan, Üsküdar'da Surp Haç Kilisesindeki gösteriden önce "Haç, dünyayı yenecektir" konusunda vaaz vermiş ve kilisedeki halkı heyecana getirerek "yaşasın ihtilal, yaşasın Ermenistan" diye bağırıyorlardı (Uras, 1987: 478).

30 Eylül'de Kumkapı kilisesi önünde toplanan üç dört bin kadar Ermeni, Avrupalı genel bir vali, ıslahat ve genel af taleplerinde bulunarak, Patrikten büyük devletlere müracaat etmesini istemişlerdi. Babiâli üzerine yürümeye başlayan kalabalık, bir yandan bağırıp çağırıyor bir yandan da marşlar söyleyerek silahları ile ateş ediyorlardı (Akgündüz vd., 2008: 230). Dağılımları için ilan nameler dağıtılmış ancak jandarma ve Ermeniler arasında çatışmalar arttı (İnal, 1982a: 1024). Onları durdurmak

isteyen Jandarma Binbaşısı Servet Beyi öldürmeleri (Uras, 1987: 481) ile polis ve jandarma olaylara müdahale etmesi ile kaçmaya çalışan Ermeniler, kaçarken sağa sola ateş ederek birçok kişinin ölümüne neden oldu. Olaylar İstanbul'un diğer semtlerinde devam etmiş ve Müslüman Ermeni çatışmasına dönüşmüştü. Hükümet kuvvetlerinin müdahalesi ile olaylar kontrol altına alındı (Akgündüz vd., 2008: 230).

Fransız ve İngiliz sefirlerinin telgraf ve raporlarında olay birbirini tutmaktaydı. Sefaretler, Ermenilerin olaylardan sorumlu olduklarını ve çatışmalara Ermenilerin neden olduklarını belirttiler (Gürün, 1985:151-153).

1890 yılında Zaptiye Nazırlığına getirilen Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım "Ermeni Olaylarının İcyüzü" adlı eserinde, Babıâli baskınını planlayan Hınçak komitesi üyelerinden olan ve hükümetin takipleri sonucu yakalanan Agop Efendinin sorgu esnasında söyledikleri Ermeni komitelerinin amacını, hedefe ulaşma adına kendi halklarından olup da onları desteklemeyenlere yaptıkları suikastları ve Ermenilerin İngiltere'ye olan inançlarını açıkça ortaya koymaktaydı (Paşa H. N., 2007: 18-19):

— Maksudınız nedir?

— Babıâli'ye ve Müslüman mahallelerine hücum edip ihtilal çıkarmak, medeni Avrupa'nın müdahalesini celbetmek ve bu suretle hükümetimize zulüm esaretinden kurtulmak

— Hiç günahı olamayan zavallı ahalinin kanını dökmek zulüm değil midir?

—Biz evvela Müslümanların değil, hükümetimize hala sadakat gösteren bizim pis, mel'un Ermenilerin kanını akıtacağız; beni ve benim gibi daha birçok Ermeni'yi idam etseniz de bu netice husule gelecektir; komitenin kararı katidir. Zaten ihtilal başlar başlamaz İngiliz donanması da İstanbul'u muhasara edecektir.

Babıâli gösterisi, Sason isyanından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ıslahat konusunda başarılı sonuçlar elde ettiler. Sultan II. Abdülhamit ıslahatların yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Bu yüzden Hınçaklar, Hükümetin ıslahatları yapacağını vaat etmesini kendi başarıları olarak gördüler (Akgündüz vd., 2008:231).

5.5.6. Zeytun İsyanı (1895)

Sasun isyanından sonra Hınçak komitesi faaliyetlerini arttırarak Anadolu'nun birçok şehrinde isyan ve olaylar çıkardılar (Gürün, 1985: 154-156). Bugünkü adı Süleymanlı olan Zeytun, Maraş'a bağlı bir kaza olup (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 40) Ermenilerin en eski isyan merkezlerinden biriydi (Akgündüz vd., 2008). Girintili bir yapıya sahip olan Zeytun XVIII. yüzyıldan itibaren yoğun olarak isyanların yaşandığı bir bölge idi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 40). 1878 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Zeytun Ermenileri de isyan ettiler. İsyan çok büyümeden bastırıldı. Berlin muahedelerinden sonra zeytun Ermenileri zulüme ugradıkları hakkında yalan haberler yayınlıyarak Avrupa devletlerinin ilgisini çekmeye çalışıyorlardı. 1878 yılında Zeytun'da büyük bir isyan çıktı. Ermenilerin çıkardığı isyan büyük gayretler sonucunda bastırıldı ve elebaşı Ermeniler yakalandı. (Eyicil, 1999 : 27-28)

1878 isyanından sonra Zeytun Ermeni komitecilerinden Adanalı Murat ve arkadaşları her an isyan çıkarmak için hazır bekliyorlardı. Ermenilerin Zeytun'da isyan hazırlığı yaptıkları Berlin Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 20 Nisan 1895'te haber verildi. Gaz'et Dafrankor ve Ga'zet Dakoloni gibi bazı gazeteler de isyan yapılacağı haberini yayınladılar. Osmanlı devleti ise gazetelerde çıkan bu isyan haberlerini yalanlayarak Ermeniler arasında böyle bir durumun mevcut olmadığı yayınladı. Halep İngiliz konsolos vekili ise gizlice Maraş Ermeni ileri gelenlerine çıkacak isyan için hazırlıklı olmaları ve diğer Ermenilere de haber verilmesini istedi. Halep vilayetinden Maraş mutasarrıfının olası bir Ermeni isyanına meydan vermemesi ve hazırlıklı olması istendi. Teyakkuzda olan Maraş mutasarrıfı Eylül 1894 tarihinde Amerikan mektebinde öğretmenlik yapan bazı Ermenileri isyana teşvik ettikleri gerekçesi ile tutukladı. Ancak daha sonra Amerikan konsolosluğunun ısrarı ile bunlar kefaletle serbest bırakıldılar.

(Eyicil, 2000: 157-161)

Zeytun Naibi Süleyman Efendinin isteği ile 3 Ağustos 1895 tarihinde iki askeri koruma ile hükümet konağına götürülen bir mahkûmun sevki sırasında Zeytun eşkiyası bu askerlere saldırdı. Osman adındaki asker parçalanarak öldürüldü. Eşkiyalar diğer askeri etkisiz hale getirilerek mahkûmu kaçırdılar. Bu tarihten sonra çatışmalar başladı. Zeytun yakınlarında Karanlı Dere denen mevkide toplanan Ermeniler ayaklanma çıkardılar. Zeytun'un çevresi ile iletişimini koparmak için telgraf telleri kesildi. İsyancılar İngiltere'den aldıkları islahlar ile Türk köylerine saldırdılar. İsyancılar Zeytun'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak istiyorlardı. İngiliz konsolosları Ermeni isyancılarına destek veriyorlardı. Avrupa devletlerin tam desteğini sağlamak isteyen Ermeni isyancılar bölgede bulunan bir Latin Papazı ve arkadaşlarını öldürerek olayı Türkler yaptı diye gösterdiler. Ancak devlet yaptığı tahkikat sonucunda bunu Ermenilerin yaptığını ispatladı. 7 Ekim 1895'te Zeytun Kaymakamının evine ateş eden Ermeniler isyan ettiklerini duyurdular. Hükümetin İsyancılar üzerlerine gönderdiği kuvvetler etkili olamayınca Maraş Mutasarrıfı Halep'ten yardım istedi. Ancak yardımın gecikmesi yüzünden isyancılar Zeytun Kışlasını ele geçirdi ve oradaki askerler esir edildi. Hükümet olayları kontrol altına almak için Mustafa Remzi Paşa'yı bölgeye komutan olarak atadı (Eyicil, 2009a: 405; Eyicil, 2009b: 15). Remzi Paşa'nın isyanı bastıramaması üzerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa onun yerine asayişi temin etmesi için atandı

13 Ekim 1895'de Zeytuna eş zamanlı olarak yabancı güçlerin telkini ve komitacıların tahrik mesajları ile Maraş'ta da isyan çıktı. Halka saldıran ve kendilerini durdurmak isteyen askere saldıran isyancıların durmaya niyeti yoktu. Maraşta örfi idare kuruldu. Ancak hükümet bir türlü isyanı durduramıyordu. İsyancılar gün geçtikçe şiddetleniyordu. Asker bir türlü nizamı sağlayamıyordu (Eyicil, 2000: 167-169). 1895 Zeytun isyanı sırasında İsyancılar 13.000 asker, 7.000 sivil toplam 20.000 Türk'ü öldürdü. Ermenilerden ise sadece 125 kişi öldü. Bu rakamlar ortada olmasına rağmen başta İngiltere olmak üzere diğer devletlerin konsolosları olaylarda Zeytun Ermenileri yerine Türkleri suçlu buldular. (Eyicil, 2009b: 15).

1895 yılında Agasi, Hraçya, Abah, Nişan, Melih ve Garabet adlarındaki bazı Hınçak komitacıları Zeytun'a gelerek Avrupalıların kendilerini desteklediklerini söyleyerek Zeytunluları isyana teşvik ettiler (Cengiz, 1983: 30). Zeytun isyanını, isyancı Agasi sonradan yazdığı günlüğünde anlatmış, günlüğünden alınan kısa alıntılardan bazıları şöyledir (Gürün, 1985: 159-160):

30 Eylül'de Ermeniler İstanbul'da büyük bir gösteri yaptılar... 10 Ekim'de hükümet Alabaş köyüne Ermenilerin durumunu belirlemek için iki jandarma yollamıştı. Hırslanan Alabaşlılar bu iki jandarmayı bir ağaca asıp yaktılar.

24 Ekim günü Karanlık Dere Vadisine Kızıl bayrak astık, sabahtan itibaren bütün Ermeni köylerinin ileri gelenleri birkaç savaşçı ile birlikte geldiler. Aralarında Papaz Vartabet Bartholomeos, Papaz Der Mardiros, Prens Nezaret Yeni Dünya vardı... öğleyin müzakereye başladık. Müzakeremiz iki saat sürdü ve savaş planımızı yaptık... Kadınlar balta, tabanca, kama ve sopalarla kaçan Türk esirlerinin arkasından koşup bunların büyük bir kısmını öldürdüler, sadece 56'sı kendini kurtarabildi... İsyanın başından sonuna kadar Türkler 13.000'i asker, gerisi başıbozuk olmak üzere 20.000 kişi kaybettiler. Biz sadece 125 kişiyi kaybettik, bunların 65'i kallesçe mütarekede vuruldu...

Agasi'nin yukarıda geçen bu sözleri Zeytun isyanı hakkında göz ardı edilemeyecek bir öneme sahipti. Avrupa'nın, Zeytun'da Osmanlı Hükümetinin açıkça Ermenileri katlettiği yolundaki yalan haberler Agasi'nin sözleri ile Avrupa'da Osmanlı aleyhine açıkça yapılan propagandayı ortaya koymaktaydı.

24 Ekim'de başlayan Zeytun isyanı 28 Ocak 1896'da sona ermiş, şehirdeki kışlada bulunan 50 Subay ve 600'er Ermenilerce esir alınmış, akıbetlerini Agasi'nin yukarıda geçen cümlesinden anlaşılmaktaydı (Gürün, 1985: 160).

İsyancılar 3 Kasım'da Halep'teki İngiliz Konsolosluğuna müracaat ederek, cephanelerinin azaldığını bildirerek İngiliz Hükümetinin olaylara müdahalesini istediler.

İngiliz Sefiri Babıâli'ye başvurarak isyancıların teslim olması karşılığında onlara merhametle davranılmasını talep etti (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 41).

Modern silahlarla donatılmış olan isyancılar üzerine hareket eden Göksun'daki askerlerin onları sıkıştırması üzerine Zeytun'a sığınan isyancılar üzerinde tam bir başarı sağlanacakken İstanbul'daki yabancı devletlerin araya girmesi ile hareket durdurulmuştu (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 102). Halep'te bulunan Rus, İtalyan (Almanya ve Avusturya'yı da temsilen), Fransız ve İngiliz konsolosları 31 Ocak'ta Zeytun'a geldiler.

Bu konsolosların araya girmesi ile yapılan müzakereler sonucunda asilerin, savaştıkları silahları teslim etmeleri, genel af, beş komitecinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affı ve miri verginin azaltılması şartı ile asiler teslim oldu ve isyan bitti (Eyicil, 2000: 200-210).

İsyancıların dayanma gücünün kırıldığı anda İngiltere diğer devletleri de devreye sokarak sanki bir savaşı bitiriyor gibi suçluların devlet tarafından herhangi bir cezaya çarptırılmasına engel olması (Gürün, 1985: 160) Osmanlı Devletinin, İngiltere'nin diğer devletlerle birleşerek Osmanlı topraklarına çıkarma yapmasına engel olmak için onun her dediğini kabul etmek zorunda kalması zayıflayan devletin ince noktalarından biridir.

Sonuçta ihtilali çıkaran Hınçak komitecileri İngiliz Konsoloslugu himayesinde 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılarak 12 Mart'ta Mersin'den Marsilya'ya hareket etmişlerdi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 41). Zeytun isyanından sonra Hınçak Komitesi arasında iç çatışmalar başladı Hınçak partisi, Asıl Hınçaklar (Nazarbeg taraftarları), İlimli Hınçaklar (ArpiarArpiaryan'a bağlı olanlar) diye iki kola ayrıldı. Bundan sonra hınçaklar Anadolu üzerindeki etkiliklerini çeteler şeklinde devam ettirdiler. İki kola ayrılan ve bir daha birleşmeyen Hınçaklar birbirlerini öldürmekten bile çekinmiyorlardı (Uras, 1987:498-499).

5.5.7. Van İsyanı (Haziran 1896)

Kafkasya ve İran sınırına yakın olması sebebiyle Van'da Ermenilere ait silah ve cephaneye miktarı diğer yerlerden daha çoktu. Ermeni komiteleri bu bölgede hem organize olmuş hem de daha kuvvetliydi (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005:41).

İsyan için uzun süredir hazırlıklar yapan Ermeniler, halktan silah vergisi olarak silah ve cephanelerini arttırmış, isyanı yönetecekler olanlar da İran ve Rusya yoluyla gelerek idareyi ellerine aldılar (Uras, 1987: 499).

3 Haziran'da Ermenilerin oturduğu mahallede gezen askerlere çeteci Ermeniler tarafından ateş açıldı, daha sonra Ermenilerin evlerinden halk üzerine ateş açıldı. Asker olay büyümeden müdahale etmiş, ancak silahlarını bırakmak istemeyen ve ateş eden Ermenilere askerin karşılık vermesi ile asiler geçtikleri yol üzerinde bulunan köylere saldırmışlardı. Asileri takip eden askerler onları etkisiz hale getirmiş, böylece isyan bastırıldı (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 41).

Bu isyanda Van içinde yaşanan çatışmalarda 879 kişi zarar görmüştü. Bunlardan Müslümanlardan 340 ölü, 260 yaralı, Ermenilerden 219 ölü, 59 yaralı vardı. 15-24 Haziran tarihleri arasında devam eden Van isyanında Van ve çevresindeki kaza ve köylerde yaşanan çatışmalar sonucunda toplam 418 Müslüman, 1715 Ermeni hayatını kaybetmiş, 363 Müslüman ve 71 Ermeni de yaralanmıştı(Gürün, 1985: 162-163). Van isyanı konusunda, Van ve Erzurum'da Rusya'nın konsoloslugu yapan General Mayewski şunları yazmaktadır (Uras, 1987: 499-500):

1895 yılında Van ihtilalcileri, Avrupa'nın Ermeni sorununa eğilmesi için çalıştılar. Ermeni zenginlerinden para istediler ve onları ölümle korkuttular. Bu arada Van Ermeni komitesinin emriyle siyasi cinayetler işlendi. Bu cinayetlerin en önemlisi 6 Ocak'ta Ermenilerin büyük bayramında kiliseye giden ruhani reisi Bagoş efendinin öldürülmesidir... 1895-1896 kışında genç Ermeniler Rus elçiliği yakınında büyük bir odada toplanarak askeri eğitim ve bazen de heyecana gelerek atış tecrübeleri yapıyorlardı. Van'da misyonerlerin faaliyeti yayılıyordu... İlkbahar'da ihtilal hareketleri önem kazandı. Hatta şehir yakınında bazı Kürtlerin

öldürüldüğünden söz edildi. İhtilalciler takipten kolayca kurtuldukları için cesaretleri artıyor, Müslümanlarında sabrı tükeniyordu

İngiliz konsolosu William'ın Mavi Kitap'ta yer alan raporunu, Van isyanı konusunda önemli bilgiler içerir, raporun bazı kısımları şöyle idi (Uras, 1987: 499-501):

2-3 Haziran gecesi, Van sokaklarının birinde vazife gören bir askeri devriye, gece yarısı saldırıya uğradı. Subay be bir asker ağır şekilde yaraladılar. Müslümanların sabır ve dayanmaları son dereceye kadar gelmiştir. Bu duruma sersem Ermeniler sebep oluyorlar. Kendilerine çocukça olan bu tahriklerin hiçbir fayda etmeyeceğini kaç defa anlatmıştım. Bu hareketlerinden vazgeçmelerini tavsiye hatta rica ettim. Sanırım şimdi atık hiç ümit kalmadı....Gazetelerde yayınlanan Ermeni sorunu hakkındaki yazılar doğru değildir. Bunlara ait yazıların hepsi yalandır...6 Haziran'da Amerikan misyoneri Doktor Regnault ile birlikte asilerin savunduğu iki yeri gördüm. Koruma usulleri beni şaşırttı. Kendileri, İran'dan yardım gelinceye kadar on gün dayanacaklarını söylediler. Bunlar arasında Amerika, Rus ve Bulgar tabiiyetinde olanları da vardı. Yabancı ülkeden gelenlerin sayısı 12-15 arasındadır. Asilerin toplamı 600'e yakındır...

...Ermeniler, Rus tüfekleri ile silahlanmışlar. Asiler, bu silahların yerli Ermenilerin yardımı ile alınmış olduğunu ve İran yoluyla sokulduğunu söylüyorlar. Çeşitli komite mensupları başka başka uniformalar taşıyorlar. Bütün bunları asilerin "çocuklarını korumak" için değil, özellikle isyan amacıyla silaha sarılmış olduklarını kanıtlamak için anlatıyorum. Tamamen suçsuz olan ve bilmeyerek asilerin üstlendikleri yerlere yaklaşmış olmaları yüzünden öldürülen İslamlara ait elimde belgeler vardır" demiş ve eklemiş, Türkler Anadolu'daki halkaların, yalnız İslamların değil, öteki ırkların da en iyisidirler. Rus ve Avrupa gazetelerinin yaptıklarına asla layık değildirler.

5.5.8. Osmanlı Bankası Baskını (Ağustos 1896)

Anadolu içlerinde çıkardıkları isyan hareketlerinden Avrupa'nın desteğini sağlayamadığını gören komiteler Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak adına (Cengiz, 1983: 25) İstanbul'da büyük bir isyan hareketine hazırlanmaya başladılar. Birçok noktaya saldırı planları yaparak isyan bölgeleri oluşturmuş ve hazırlıklarına devam ettikleri sırada Sultan II. Abdülhamit'in kurmuş olduğu istihbarat teşkilatı sayesinde komitelerin faaliyetleri haber alınınca (Deliorman, 1975: 43) planlarını hemen uygulamaya koymak adına Osmanlı bankasına ve bir iki bölgeye saldırı fırsatı bulmuş, planlarını tam anlamıyla uygulamaya koyamadılar.

İstanbul'da kurulan Şant (Yıldırım) ve Kurban adındaki iki yeni komite Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri ile uzun müzakereler sonucunda Osmanlı bankası başta olmak üzere çeşitli yerlere saldırı kararı aldılar (Basgün, 1973: 58). İsyancıların bazıları Hasköy Karakoluna saldırmış nöbetçi ve birçok neferi öldürmüş, bunlar güçlkle yakalanmışlardı. Bir kısmı Samatya Sulumanastır civarında polise ve halka ateş açmış, humbaralar fırlatmış birçok kişiyi öldürmüşlerdi. Balık Pazarı Ermeni Kilisesinde dinamit ve bombalar ele geçirilmişti (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), 2007: 67-68; BOA, Y. PRK. HR, 22/22).

Ermenilerin Osmanlı bankasını seçmelerinin nedeni, ismi Osmanlı Bankası olmasına rağmen hissedar ve yöneticilerinin İngiliz ve Fransızlardan oluşmasıydı. Böylece komiteler hem yabancılardan daha fazla mali destek (Mazıcı, 2005: 62-63) hem de askerinin karşılık vermesi ile Avrupa'nın kendi milletlerini çıkan olaylar karşında koruma adına müdahalesini sağlamayı amaçlamışlardı.

Osmanlı Devletinde çıkartılması planlanan isyanları yönetmek için dışarıdan komiteciler gelmişti (Gürün, 1985: 163). Komiteciler saldırıları Sultan Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos'ta yapmayı planlamışlardı. Ancak Osmanlı devletinin komitecilerin hazırlığından haberdar olması üzerine (Metin, 1997: 115) Ermeni Komitecileri, 26 Ağustos sabahı Osmanlı Bankasına bombalarla saldırarak

banka görevlilerini esir almış, bankanın etrafında yaşanan çarpışmalarda birçok kişi ölmüştü. Bankanın bombalanması üzerine olay yerine gelen Mabeyn (Padişah) Başkâtibi banka müdürünün odasında komitecilerle konuşmuş, komiteciler şu koşulların sağlanmasını talep etmişlerdi (Belgelerle Ermeni Sorunu , 1983: 121):

- a. Bütün memleket içinde sükûn ve güvenliğin sağlanması,
- b. Ermeni isteklerinin kabul edilmesi ve yabancı devletlerin bu isteklerin uygulanmasını sağlaması,
- c. Bu olaya karışanların serbest bırakılmasıydı.

İsteklerinin reddedilmesi halinde komiteciler, bankayı havaya uçurmakla tehdit etmişlerdi (Kundakçı, 2006: 79). Osmanlı Bankası Genel Müdürü Sir Edgar Vincent ve Rus Sefareti Tercümanı Maksimof Ermenilerin isteklerinin kabul edilmesi için Sultan Abdülhamit ile görüşmüş, (Paşa T. , 1990: 63) yapılan pazarlıklar sonucunda komitecilerin Osmanlı Bankasında başka hadise çıkarmamaları karşılığında canları bağışlanacak ve yurt dışına çıkmalarına izin verilecekti. Çıkardıkları olayı sonuna kadar devam ettirmek isteyen komitecileri Maksimof, bunu devam ettirmeleri halinde Avrupa'nın onlar aleyhine döneceğine ikna ederek isyancıların saldırıya son vermelerini sağlamıştı (Uras, 1987: 513).

Sultan Abdülhamit Ermeni isyancılarının sadece serbest kalmaları dışındaki şartlarını reddetmişti. Maksimof ve Sir Edgar'ın aracılığı ile Bankadan ayrılan komiteciler (Deliorman, 1975: 43) batılı devletlerin konsolosları himayesinde bir İngiliz yatına götürülmüş, oradan da Marsilya'ya geçmişlerdi (Karayumak, 2007: 200). Tahsin Paşa Ermeni olayları sırasında Maksimof'un Ermenileri desteklemek adına yaptıklarını şöyle anlatmıştır (Paşa T. , 1990: 59):

Maksimof'un elinde bir sopa ile Daire- Kitabet odasına girdi, çok öfkeli ve telaşlıydı, elinde getirdiği sopayı masamın üzerine koyarak, Müslümanlar bunlarla Ermenileri katliyor. Avrupa bunu duyarsa aleyhinize tesirleri çok büyük olacaktır diye söyleniyordu. Maksimof'un bu söylediklerini çürütmek kolaydı. Ancak Avrupa'da bir Sefaret Baştercümanının hakaret gördüğü yönünde bir olaya mahal vermemek için bekledim. Daha sonra kendisine Ermenilerin silah, bıçak, dinamit ve bomba kullanmalarının yanında Müslümanlar nefsi müdafaa için bu sopaları kullanmalarının tabii olduğunu ve asıl acınacak kişilerin Müslümanlar olduğunu ve kendisinin ermeni asiler aleyhinde konuşmasını söylediğimde sustu, getirdiği sopayı da alarak gitti.

Maksimof, Türk düşmanı olup Ermeni ihtilalcilerini her zaman korumuş, hatta Rus sefaretinde birçok komite üyesini istihdam ettirmişti (Paşa H. N., 2007: 273). Olaylara katılan Hraç (Hayik Tiryakyan)'ın yaşananları naklettiği sözlerinin bir kısmının özeti şöyleydi (Uras, 1987: 508-510):

26 Ağustos sabah saat 6,30'da çocuklar toplandı. Baskın için altı kişi yetiyordu. Bomba torbaları omuzlarda, tabancalar ellerde çıktık yola. Bankaya yaklaştığımızda bizden önce gidenlerin attığı bomba ve silah seslerini duyduk. Caddelerde karışıklık başlamış, herkes korku içinde öteye beriye kaçıyor.

Bankanın memurları korkmuş, bizi hırsız sanmışlardı. Onlara korkmamalarını söyledim. Dışarıda sivil ve asker kalabalığı vardı. Dışarıya küçük bir bomba attım. Haykırışlar oldu. Kaçıştılar. Yaralıları ve ölenleri kaldırıyor, onların yerini yeni askerler alıyordu. Bir bomba daha attım. Yine feryatlar, kaçışmalar oldu. Bombalar şaşılacak sonuçlar veriyor, dokunduğunu öldürmüyor, etlerini parçalıyor, azap ve ıstırap içinde kıvrandırıyor. Garo ile müdürün odasına gittik ve orda bulunan Hükümetin Baş sekreterine isteklerimizi ilettik. Devletler tarafından isteklerimizin yerine getirilmesi, olaya katılanların serbest kalması aksi takdirde bankayı kendimizle birlikte havaya uçuracağımızı söyledik. Çarpışan 17 kişi kalmıştık. 3 kişi ölmüş, 6 kişi yaralanmıştı. Düşmanlarımızın kayıpları çok büyüktü.

Avrupa'da bu olaylar esnasında Ermenilerin katledildiği şeklinde geniş bir propaganda yapılmıştı. Olayda ölen Ermenilerin sayısı abartılarak 4000-6000 arasında gösterilmişti. Oysa buna dair kanıt olmaması ile birlikte olayların birkaç gün sürmesi ve Müslümanların taş ve sopalarla mücadeleye girdikleri bilindiğinden bu rakamların abartı olduğu aşikârdı. Ölen Müslümanların sayısı hakkında ise Sadrazam'ın 120 kişinin öldüğü ve 25 kişinin de yaralandığını söylediği İngiliz kaynaklarından anlaşılmaktaydı

(Gürün, 1985: 165-166). Osmanlı Bankası baskını ile Ermeniler ilk defa bombalı bir saldırıda bulunmuştu (Mazıcı, 2005: 62).

Birçok kişinin ölümüne neden olan bu komitecilerin hiç ceza almadan ülkeden ayrılmaları Osmanlı Devleti üzerinde yer alan Avrupa baskısının açık bir göstergesi olup devletin zayıfladığının ve iç işlerine dahi yabancıların ayan beyan bir şekilde müdahalesini çok net olarak ortaya koymuştu. Bundan sonra hem komiteciler bu olaydan cesaret alacak hem de yerel halkın devlete olan güveni sarsılacaktı.

Osmanlı Bankası olayının en önemli sonuçlarından biri: İstanbul Patrikliğine atandığı andan itibaren dini vazifelerini yapmak yerine Ermeni komite ve terör eylemlerinin uygulayıcısı ve koruyucusu olan Osmanlı düşmanı Patrik İzmirliyan istifa etmek zorunda kalmıştı (Karayumak, 2007: 201).

Bu olaydan birkaç gün sonra saraya giden yabancı devletlerin sefirleri Sultan ile görüşmek istemiş ve Sultan II. Abdülhamit'i yemekten kalkmak zorunda bırakmışlardı. Soğukkanlılığını koruyan Sultan Sefirleri bir salona götürerek yerde duran ve Ermenilerden alınan silah ve tabancaları göstererek: "Ermeniler Müslümanlara bu silahlarla saldırmışlardır. Ancak bunların fabrikası bizim memlekette yoktur." Daha sonra Sefirleri başka bir odaya götüren Sultan yerde duran sopaları göstererek: "bunlar bizim Müslümanların kendilerini müdafaa ettikleri şeylerdir. Bunlar bizim ormanlarımızdan tedarik edilmiştir" (Dabağyan, 2006: 475).

Ermenilerin dışarıdan silah ve destek temin ettikleri belliydi. Ancak Avrupa devletleri tebaalarının zarara uğradığını ileri sürerek Osmanlı devletinden tazminat talep etmişlerdi. Avrupa devletleri kendilerinin destekledikleri Ermenilerin suçlarını Osmanlı'ya ödetirmeye çalışmıştı. Ancak Osmanlı devleti bunu reddetmekle birlikte Amerika'nın isteklerinin yerine getirilmesi için Osmanlı sularına bir savaş gemisi göndereceği yayılınca meselenin büyütülmemesi ve diğer devletlerle aramızın açılmasına engel olmak için İngiltere, Fransa ve Amerika'ya bazı gemi siparişi verilmişti. Gemilerin fiyatları hesaplarken o devletlerin zararları da hesaba katılmıştı (Paşa T. , 1990: 63). Neticede Ermenilerin Osmanlı'ya karşı kıyam ve karışıklıkları yetmezmiş gibi yaptıklarının bedelini zaten Osmanlı çekmezmiş gibi bir de Avrupa devletlerine tazminat verilmişti.

5.5.9. İkinci Sason İsyanı (Nisan 1904)

Osmanlı Bankası baskınından istedikleri sonucu alamayan Ermeni komiteleri isyan için bir kez daha Sason ve Taluri bölgelerini seçmişlerdi (Metin, 1997: 116). Silahlanma ve çete faaliyetlerini arttıran Taşnaksutyun komitesinin, Osmanlı topraklarına kolay yoldan silah sokabilmesi İran yoluyla mümkün olup bölgenin devletin kontrolünden de uzak olması hasebiyle Sasun ve Taluri yeniden isyan merkezi olarak seçmişlerdi. İsyan hareketini faaliyete geçirmek için bölgeye 400 kadar Ermeni çete üyesi toplanmıştı (Uras, 1987: 519-520).

Ancak İran sınırı üzerinde yer alan Hanasor bölgesinde Devletin sahip olduğu Mazrik Kürt aşiretinin kuvveti bölgeye silah sevkiyatına büyük bir engel teşkil ettiğinden komite üyeleri bu aşirete saldırma planları yapmıştı. Aşiretin güçten düşürülmesi ile komiteciler, bölgeye silah yığmaya başlamıştı. 1897 yılında hazırlıklarını tamamlayan isyancılar Mazrik aşiretini yok etmek için harekete geçmiş ve aşiretin güçlerini kırmışlardı (Uras, 1987: 519-520). Ancak askerin yetişmesi ile aşiret yok olmaktan kurtulmuş (Metin, 1997: 117) isyancılar ise askerin gelmesi ile İran topraklarına çekilmek zorunda kalmışlardı. Kısa süre sonra tekrar bölgeye gelip isyan hazırlıklarına devam eden Ermeni çetelerine Kafkasya ve İran'dan Antranik, Hrayr ve Serop gibi ünlü çetecilerin yönetimindeki çetecilerin de katılması ile bölgede çatışmalar olamaya başlamıştı (Uras, 1987: 520).

Ermeni çetelerinin bölgeyi devamlı tecavüzlerde bulunması üzerine Hükümet 1901 yılında Taluri ve Şenik tepelerine kışla yapmaya karar vermişti. Ancak Ermeni çeteleri buna karşı çıkararak kadınları çalışan işçiler üzerine saldırtarak işçilerin dağılmasını sağlamışlardı. Antranik yönetimindeki çetelerle mücadele bu tarihte fiilen başlamıştı (Akgündüz vd., 2008: 234). Muş yakınında bir manastıra sığınan Antranik ve adamları üzerine asker gönderilerek yakalanmaları istenmiş ancak, askerin çete

üyelerine saldırmalarına izin verilmemişti. Bu yüzden de birçok asker soğuk ve hastalıktan ölmüştü (Uras, 1987: 521).

Antranik'in idaresindeki isyan devam etmiş 1903 yılında ise isyan bölgenin birçok yerine yayılmış (Akgündüz vd., 2008: 234) ve asıl isyan Nisan 1904'te başlamıştı. 13 Nisan'da Devletin bölgeye askeri harekât düzenlemesi ile çatışmalar artmıştı (Karayumak, 2007: 181).

Çatışmalar aralıklarla devam etmiş iki taraf da kayıplar vermişti. Asker karşısında tutunamayan çeteler geri çekilmek zorunda kalmış, çete liderleri Antranik de Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmıştı (Akgündüz vd., 2008: 234).

5.5.10. Yıldız Suikastı (21 Temmuz 1905)

Taşnaksutyun komitesinin Osmanlı topraklarındaki son teşebbüsü Sultan II. Abdülhamit Han'a yapılan suikasttır. Taşnak komitesinin Anadolu topraklarında ihtilal adına yapılan son denemedir (Asılsız Ermeni İddiaları, 2005: 42).

Rusya'da Türk-Ermeni çatışmaları devam ederken 1904 Ocak ayında Sofya'da toplanan Taşnaksutyun kongresi İstanbul ve İzmir'de harekete geçmeye karar vermişlerdi (Uras, 1987: 524).

İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit Han'ı öldürmek adına planlar yapmış, son olarak yaptıkları hesaplamalar sonrasında Cuma Selamlığı sırasında Sultan'ın merdivenlerden inip arabaya gitmesi bir dakika 42 saniye sürdüğü tespit edilmiş ve bu süre içinde Sultan'a saatli bomba ile bir suikast yapmaya karar vermişlerdi (Fırat, 2004:115).

21 Temmuz 1905 tarihinde Sultan Cuma selamlığından sonra camiden çıkarken Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin soruları üzerine konuşmaya dalmış (Metin, 1997: 119), işte tam bu sırada saatli bomba patlamış ve çevrede bulunanlardan 23 kişi ölmüş ve 58 kişi yaralanmıştı (Paşa T. , 1990: 153).

Bomba'nın patlamasından herhangi bir yara almadan kurtulan Sultan II. Abdülhamit, başka bir bombanın daha patlamasından dahi telaşa kapılmadan bizzat kullandığı araba ile saraya dönmüş (İnal, 1982b: 1268) ve olayın araştırılması için bir komisyon kurdurmuştu. Bu komisyonun hazırladığı rapordan anlaşıldığı üzere Ermenilerin amacı şu idi:

Yıldız'da Sultan II. Abdülhamit Han'ı öldürmek, bunu başardıktan sonra oluşacak karışıklıktan ve hükümetin içine gireceği şaşkınlıktan faydalanarak yerli ve yabancı işletme ellerinde olan banka, klüp, köprü v.s. yerlere saldırarak memlekette asayiş ve emniyetin olmadığı göstererek Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlayarak kurdukları bağımsızlık hayaline kavuşmaktı (Paşa T. , 1990: 153-154).

Olaydan sonra pasaportları hazır olan komite üyelerinin çoğu yurt dışına kaçmıştı. Yapılan araştırmalar sonucunda olayın gerçekleşmesinde parmağı olan Avens'li Edovard Jorris adlı biri yakalanmıştı. Bu adam daha sonra yapılan duruşmasında suçunu itiraf etmiş ve idama mahkûm edilmişti (Metin, 1997: 119).

Ancak daha sonra Sultan II. Abdülhamit Edovard Jorris'i affetmişti (Osmanoğlu, 2008: 62). Jorris para mukabilinde Ermeni komiteleri aleyhine çalışmak üzere Sultan II. Abdülhamit'in hizmetine girmişti. Kendisine beş yüz altın verilerek Sirkeci garından Avrupa'ya hareket eden EdovardJorris, Sultan'a birçok hizmette bulunmuştu (Paşa T. , 1990: 160).

Ermeniler, II. Abdülhamit Hanı öldürme emellerinde başarısız olmuştu. Ancak Avrupa Devletlerinin bölgeye dikkatlerini çekmede başarılı olmuş ve Ermeniler lehine islahat isteklerinin artmasına zemin hazırlamışlardı (Oğuz, 2008: 169).

5.6. İngiltere'nin Islahat Mevzusunda Yaptığı Baskıya Karşı Sultan II. Abdülhamit Han'ın Tutumu

İngiltere Osmanlı devletinin islahatlar konusunda çabaladığını ancak bunun sadece onları yanılmak için yapıldığını düşündüğünden bulduğu her fırsatta Osmanlıyı sıkıştırmaya devam etmişti. Disraeli yönetimdeki muhafazakar İngiliz hükümetinin Hariciye Nazırı Lord Salisbury Osmanlı devletine Islahat konusunda baskıda

bulunmuştu (Küçük, 1984: 17). Doğu Anadolu bölgesinde Ermeni nüfus yoğunluğunun Müslümanlara göre çok az olduğunun farkında olan Lord Salisbury (Şaşmaz, 2000: 34-35), Ermenilerin bağımsızlık kazanmalarına karşı olmakla birlikte Osmanlı devleti üzerinde söz sahibi olabilmek adına ıslahat ile ilgili baskılarını devam etmişti.

Ermenilerin Ruslar ile anlaşmasından endişelenen İngiltere buna engel olmak ve Ermenileri kendi çıkarlarını korumak adına ıslahatları destekleme kararı almıştı. Buna dayanarak Lord Salisbury Berlin Anlaşmasından bir ay sonra 8 Ağustos 1878'de İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Layard'a Anadolu Islahatı ile ilgili olarak gönderdiği yönergenin bir kısmında yer alan maddeler şöyle idi (Şimşir, 1989: XXI-XXIII, 190-195):

Berlin Antlaşması ile öngörülen reformların yapılması amacıyla bir komisyonun kurulacak. Reformlar şu esaslara dayanacak:

- 1) Avrupa devletlerinde organize edilecek bir jandarma teşkilatının kurulması ve komutasının bir Avrupalı elinde olması,
- 2) Osmanlı devletinin İzmir, Diyarbakır, Şam, Halep ve Bağdat gibi şehirlerinde merkezi mahkemelerin kurulması ve bunların kendi sorumlulukları altında olmasına binaen kurulda bir Avrupalı denetçinin yer alması ya da uygulanacak kararların İngiliz Yargıcının onayından geçmesi,
- 3) Her vilayete bir Avrupalı vergi toplayıcısının atanması ve toprakların 10 yıllığına kiralanması, aşar vergisinin kaldırılması, İngilizlerin kendilerine göre bir vergi sistemi kurmaları,
- 4) Yapılacak reformların uygulanması için valinin önemli olmasından dolayı Doğu Anadolu'ya atanacak valilerin seçilmesi hususunda İngiliz Büyükelçisinin fikirlerine danışılması,

Bu esaslara göre yapılacak reformların Sultan tarafından imzalanacak. Avrupa devletleri bu yapılanları gözlemleyecek...

İngiltere'nin yukarıda yer alan bu şartlarının Osmanlı devletince kabulü demek Osmanlı devletinin egemenlik haklarının elinden alınması demekti. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit İngilizlerin isteklerinin hemen kabul edilemeyeceği konuyu vekiller heyeti ile görüşmesi gerektiği ayrıca halkın yabancı memurların rahatsız olacağını söyleyerek anlaşmayı imzalamıştı. Bunun üzerine Osmanlı devletine bir 18 Ağustos'ta bir nota veren İngiltere Kıbrıs Anlaşmasına dayanarak Islahat meselesinin hemen halledilemesi için çalışmalarına başlanması, Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesine dayanarak da yapılacak Islahatlar da Avrupa devletlerinin gözetiminde yapılmasının kabul edilmiş olmasına atıfta bulunarak, asayişin temini için jandarma teşkilatının kurulması ile adli idarede ıslahat yapılmasını istemişti. Türk hakimlerine güven duyulmadığı belirtilen notada Anadolu'nun 5 büyük şehrine (İzmir, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Bağdat) Avrupalı hakimlerin atanmasının onaylanması istenmişti. Ayrıca Islahat Fermanı ve sonrasında İstanbul Konferansında kaldırılması kabul edilen Aşar vergisinin bir an evvel kaldırılması ve yerine yeni bir vergi sisteminin kurulması istenmişti. Ayrıca İngiliz Baker Paşa'nın da Jandarma Komutanlığına getirilmesi de istenmişti. İngiltere bu nota ile Osmanlı devletini kendi hâkimiyeti altına almayı amaçlamıştı (Küçük, 1984: 23-24). Sadrazam Sefvet Paşa Layard'a Avrupalı hakimlerin halk tarafından iyi karşılanmayacağını, jandarma için mali desteğe ihtiyaç duyulduğunu, Aşar vergisini kaldırmanın hemen mümkün olmadığını bildirmişti. İngiltere de isteklerinin hemen onaylanmayacağını bildiği halde Osmanlı devletinin sonunda isteklerini onaylayacağını düşünüyordu. Ancak Sultan II. Abdülhamit mecliste görüşülen İngiliz isteklerini değerlendirirken İngiltere'ye her hangi bir taahhüt verilmemesi gerektiğini belirtmişti. Bunun üzerine Meclis'te yapılan yeni görüşmeler sırasında İngiltere'nin isteklerinin kendilerinin verdiği teklife göre düzenlenmesini istemişlerdi. Teklifte İngiliz istekleri şöyle değiştirilmişti (Küçük, 1984: 24-28):

1. Jandarma teşkilatı kurulacağı sırada yabancı subaylardan danışman olarak yararlanılacak,
2. Mahkemeleri kontrol için kurulacak olan müfettiş heyetine kabul edilecek Avrupalı uzmanlar Osmanlı memuru kabul edilecek,
3. Aşar vergisi yavaş yavaş kaldırılarak yeni vergi usulü bir kaç denemden sonra hayata geçirilecek ve yabancı uzmanlar bunda görev alacak,

4. Valilerin sık sık değiştirilmemesi husunda ise devlet zaten kanuni bir gerekçe olamdıkça hiçbir memurun yerini değiştirmemektedir. Her memur kanun ile devletin koruması altındadır.

II. Abdülhamit 24 Ekim'de İngiliz notasına karşılık vererek istediklerinin belirtilen şekilde kabul edileceğini belirtmişti (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890), 2004: 21-22; BOA, Y. PRK. HR, 3/79). Sultan İslahatlar ile ilgili olarak görevlendirilecek Avrupalı uzmanların bir Osmanlı memuru gibi Padişah'a bağlı olmaları şartını da belirtmişti (İnal, 1982a: 892-894). Sultan II. Abdülhamit böyle yaparak İngilizlerin Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurmasına engel olmaya çalışmıştı. Ancak kimi zaman İngiltere'nin isteklerini kabul etmek kalmak zorunda kalmıştı. Layard'ın baskıları sonucunda jandarma teşkilatının denetimcisi olarak Baker Paşa göreve başlamıştı. İngiltere Baker Paşanın yeni göreviyle jandarma teşkilatını istedikleri gibi düzenlemeler yapmayı amaçlamıştı. Ancak Sultan Abdülhamit Baker Paşaya idare yetkisini vermemiş sadece jandarma teşkilatını düzenlemesi ve teşkilatta reform yapmasına izin vermişti. Bu yüzden İngiltere Baker Paşa'nın atanması ve idari görevde etkili olma isteğine ulaşamamıştı (Şaşmaz, 2000:71-73).

İngiltere Osmanlı devletine azınlıklar konusunda baskı yapmakla kalmamış, bazen devletin önemli mevkilerinde bulunan devlet adamlarının buldukları görevden alınmalarını istemiş ve kendisini destekleyen devlet adamlarının göreve atanmalarını istemişti.⁷ 1878'de Hariciye Server Paşa'nın Daily News gazetesinin muhbirine 66söylediği şu sözler: "Osmanlı devletinin savaşa girmesine ve bu hale gelmesinin sorumlusu İngiltere'dir" İngiltere'nin onun görevden alınmasını istemesine sebep olmuş, devlet İngiliz filusunun boğaza girmiş olmasından dolayı İngiltere'nin bu isteğini kabul etmişti (İnal, 1982a: 895). İngiltere'nin Osmanlı Devlet adamlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanması ile ilgili olarak Girid Meselesi ile ilgili Paris Sefiri Münir Bey'e gönderilen (16 Eylül 1314) telgraf namenin bir kısmında şu sözler yer almıştı: "...İngilizlerin öteden beri Bab-ı Ali ve Sadrı Azam Cevad Paşa gibi birçok devlet adamını kazanıp onlara istediğini yaptırdığı görülmektedir" (İnal, 1982b: 1501-1502).

1880 yılı Nisan ayında İngiltere'de yapılan seçimleri muhafazakârların kaybetmesi ile yerine Türk düşmanlığı ile tanınan Gladstone yönetiminde Liberal parti başa geçmişti. Bu yeni hükümetin amacı boğazları ve Hindistan yolunu korumak adına Osmanlı devletinde yer alan Hıristiyan milliyetleri desteklemek özellikle de Ermeni milletinin bağımsızlıklarını kazanmalarına yardım etmek ve bu devleti Rusya'ya karşı bir tampon olarak kullanmaktı. Bu yüzden ıslahat konusunda Gladstone döneminde Osmanlı devletine yapılan baskılar artmış hatta diğer devletleri ıslahatları yapması hususunda Osmanlı devletine müdahale için ikna etmeye gayret göstermişti (Şaşmaz, 2000: 82). Gladstone'un seçimleri kazanmasından sonra Elçi Layard, Babıâli'den Berlin anlaşması maddelerini bir an önce yapması yönündeki İngiliz isteklerini Osmanlı devletinden talep etmeye devam etmişti. Gladstone ıslahat yapmaya yanaşmayan Osmanlı devleti üzerinde baskı politikasını arttırmayı planlamıştı. 4 Mayıs 1880'de Berlin, Viyana, Petersburg ve Roma'da bulunan İngiliz Elçilerine haber göndererek bu devletlerin Berlin anlaşması hükümlerinin uygulanması hususunda uyarılmalarını ve bu konuda birlikte hareket etmeyi önermişti. Gladstone daha sonra Parlamento üyesi Goschen'i İstanbul'a göndermiş ve İngiliz isteklerini Sultan'a iletmesi istenmişti. İstanbul'a gelir gelmez Sultan ile görüşme talep eden elçi Goschen Sultan'ın huzuruna kabul edildiğinde konuşmasını yazılı olarak şifahi olarak uzun uzun yapmış, onu sabırla

⁷ İngiltere'nin Erzurum konsolos yardımcısı Everett, Beyazıt Mutasarrıfının görevden alınması için Erzurum valisine başvurmuş, ancak valinin bunu kabul etmemesi üzerine vali üzerinde baskılarını arttıran Everett, Beyazıt halkının özellikle de Ermeni halkını mutasarrıfı şikayet etmelerini hususunda teşvik etmesi ile vali üzerindeki baskılarını arttırmıştı. Vali baskılara dayanmayarak mutasarrıfın görevden alınmasını talep etmişse de daha sonra mutasarrıfın aslında iyi biri olduğu hususunda bir dilekçe daha göndermiştir. Vali Mustafa paşa ve vilayet idare meclis üyelerinin ortaklaşa kaleme aldığı mazbataya göre Beyazıt Mutasarrıfının yapılan suçlamalar karşısında masum olduğu ancak bir iki konuda hatalı olmasından dolayı ceza olarak bir yıllığına görevden uzaklaştırılmasının uygun olduğu belirtilmişti. (Şaşmaz, 2013: 38-39, 47)

dinleyen Sultan isteklerini bir yazıya dökmesini istemişti. Sultan Abdülhamit Goschen'in taleplerini değerlendirmiş ve buna cevap vermişti. (Küçük, 1984: 64-70)

Elçi Goschen ıslahatlar ile ilgili Babıali'ye baskısını devam ederken diğer devletler ile görüşülüp onlar ile birlikte onların da desteği ile bir Osmanlıyı sıkıştırmaya çalışmıştı. Bunu öğrenen Sultan Abdülhamit diğer devletlerin müdahalesine engel olabilmek için Babıali'ye bir İslahat programı hazırlamaları konusunda emir vermiş, toplanacak vekiller heyetine Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'nın⁸ da katılmasını uygun görmüştü. Sultan II. Abdülhamit yapılacak programın uygulamaya hemen konmasını istemiş, bunun ile özellikle dâhili ıslahat ile ilgili devamlı müdahale ve baskı da bulunan İngiltere ve diğer devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmalarına mani olmayı amaçlamıştı. Ancak Sultan II. Abdülhamit'in bu çabaları sürerken Avrupa devletleri 11 Haziran'da İngiliz elçiliğinde hazırladıkları notaları ayrı ayrı Osmanlı devletine vermişlerdi. Babıali elçilerin notalarını değerlendirmeye almıştı. Vekiller heyeti ıslahatların sadece belirli bir bölgeye özgü olmasının yanlış olduğunu yapılacak kanun ile bütün Osmanlı idaresinde düzeltmeler yapılması gerektiğini savunmuşlardı. Padişah onların hazırladığı taslak üzerinde Askeri komisyonun incelemelerde bulunmasını istemişti. Komisyonun karşı çıktığı önemli bir nokta doğu bölgesinin” Ermenistan” olarak tabir edilmesiydi. Oysa Doğuda bulunan hiçbir şehirde Ermeni nüfus oranı Müslüman nüfusundan fazla değidi. Komisyon bu tabirin düzeltilmesini istemişti. Komisyonun söylediği şeyleri tekrar görüşen vekiller heyetinin kararı Padişah tarafından onaylandıktan sonra 5 Temmuz'da Hariciye Nazırı Abidin Paşa tarafından Elçiliklere gönderilmişti. Avrupa elçiliklerine cevap olarak gönderilen notada savaştan çıkmış ve bir sürü sorun ile uğraşan Osmanlı devletinin Berlin antlaşmasınının 61. Maddesinin hükümlerini unutmadığını, Ermenilerin iskan ettiği bölgelerde araştırmalar yapıldığı ve oralara bir çok memurun gönderildiği, Avrupalı birçok uzmandan yararlanıldığı, aşar vergisi ve diğer vergi toplama yöntemlerinde değişiklikler yapıldığı, jandarma ve polis teşkilatının kurulmaya çalışıldığı belirtilmişti. Bunun yanı sıra yapılacak en önemli ıslahatın Nahiye teşkilatının kurulması gerektiği, buna bağlı olarak halkın surumu göz önüne alınarak oluşturulacak bir Nahiye teşkilatı ve seyyar mahkelerin kurulacağı belirtilmişti. Bununla kazalar nahileyere taksim edilecek, nahiyeler köylerden oluşacaktı. Nahiye halk tarafından seçilmiş olan Nahiye meclis üyelerinden ve yerli olan bir müdür tarafından yönetilecek, müdür Kaymakama bağlı olacaktı. Müdür Nahiye'de hangi mezhep nüfusu fazla ise onden seçilecek, müdür yardımcısı azınlık gruptan seçilecek 4-6 kişiden oluşan Nahiye meclisi de yönetimde müdüre yardım edecekti. Müdüre kaza merkezinden gelen iki zaptiye ve nahiden 4 olamk üzere toplam 6 Zaptiye memuru verilecekti. Nahiye Teşkilatıyla hem asayiş hem halkın eğitim ile refah seviyesinde gelişme olması bekleniyordu. Seyyar mahkelerle can ve mal kaybının önüne geçilerek huzur ve sukunetin sağlanması adaletin geçikmeden yerini bulması amaçlanmıştı. Abidin Paşa cevabi notanın sonuna ilave olarak Ermeniler meselesi ile ilgili şu sözleri nakletmişti: “dünyanın her yerinde Ermenilerin olduğu bölgelerde cinayetler meydana gelmektedir. Bu cinayetlere hayali cinayetlerde ilave edilerek Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak için art niyetliler tarafından uydurulmuştur. Ermenilerin oturdukları bölgelerde Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum vilayetlerindeki Ermeni nüfusun toplamı Babıali tarafından belirlendiği gibi %17, diğer gayri Müslim nüfusun %4, geri kalan nüfusun %79'u Müslümanlardan oluşmaktadır” (Şaşmaz, 2000: 85-86). Abidin Paşa'nın cevabı notasını set bir dille eleştiren ve bunun Ermeniler için bir ıslahat olmadığını belirten elçiler İngiliz Elçisinin hazırladığı bir Nota diğer elçiler tarafından imzalanarak 7 Eylül 1880 tarihinde ortak nota ile Osmanlı'nın ıslahat önerisine cevap verildi. Elçiler 5 Temmuz'da kendilerine gönderilen Osmanlı önerisini redderek devletin Ermeni bölgelerinde yapacağı ıslahatın

⁸ Rum asıllı Kostaki Musurus Paşa 1851 yılından 1885 yılına kadar 35 yıl Osmanlı'nın Londra Büyükelçiliği görevinde bulunmuştu. Ancak İngiliz siyasetine yön verecek bir dereceye hiç ulaşamamış hatta Osmanlı devleti ile olan ilişkilerde karışıklıklara sebep olmuştu. Lord Salisbury Musurus Paşa ile ilgili olarak şu sözleri sarfetmişti: “ Onun ile siyasi meseleleri görüşmek zaman İngiltere için zaman kaybı idi. Osmanlı ile ilgili hayati önem taşıyan konularda Osmanlı devletine ingiltere'nin tutumu ile ilgili sağlıklı bilgi vermeyen Paşa karışıklıa neden oluyordu” (Küçük, 1984: 70)

Berlin'in 61. Maddesiyle Avrupa devletlerinin gözetim ve denetiminde olması gerektiğini belirtmişlerdi. Osmanlının notaya vereceği cevabı beklemeyen devletler donanmalarını Ülgün Karadağ) sahillerine göndermişlerdi. Devletler böyle yaparak isteklerini Osmanlı devletine zorla kabul ettirmeyi amaçlamışlardı. ((Küçük, 1984: 81-83)

İngiliz elçisi Goschen Osmanlı devletine Ermeniler için yapılacak ıslahatları uygulamak için yalnız İngiliz baskısının yetmediğini diğer devletlerin de desteğinin sağlanması ve reform konusunda birlikte hareket etmenin iyi olacağını savunmuştu. 7 Eylül'de diğer devletlerin de katılımıyla hazırlanan ortak notada Osmanlı topraklarında yapılacak tüm ıslahatlardan ziyade Berlin anlaşması hükümlerinin yerine getirilmesini istemişlerdi. İngiltere, Osmanlının reformları bütün Anadolu'ya yayarak hem doğuda Ermenilerin avantajlı duruma gelmesini hem de Ermenilerin Rus ve İngiltere arasındaki rekabette yer almasını önlemeyi amaçladığını bildiğinden Ermenilerin iskân ettiği bölgelerde ıslahatların bir an önce yapılması için baskılarını arttırmıştı. Goschen yarı göçebe olan Kürtlerin yerleşik olan Ermeniler ile aynı şekilde ıslahat muamelesinin yapılmasını istemiyordu. Ayrıca Ermenileri memnun etmek için Hıristiyan bir valinin atanmasını istiyordu. Goschen'in bu istekleri Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetini azaltacak bu da Ermenilerin daha rahat hareket etmesine yardımcı olacaktı. İngiliz elçi Goschen'in diğer devlet elçileri ile ortak verdiği notaya Babıâli 3 Ekim 1880'de cevap vermişti. Babıâli yapılması gereken reformlar konusunda tamamen bir başarı elde edilmediğini ancak yapılan araştırma ve İngiliz Baker Paşa ve diğer uzmanların görüşlerine dayanılarak yeni bir ıslahat programı hazırlamıştı. Buna göre şu kararlar belirlenmişti:

1. Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır eyaletlerinde bulunan mahkemelerin daha iyi bir hale getirilerek ahalinin huzur ve güveninin sağlanması mahkemelerin de bir müşir tarafından denetlenmesi,
2. Polis ve jandarma teşkilatlarının yeniden organize edilmesi,
3. Vergilerin düzenlenmesi,
4. Yerel yönetimde seçimler yapılmasıydı.

Babıâli kurulacak jandarma ve polis teşkilatlarını belirlenen tarihten itibaren üç ay içinde tamamlaması için gerekli düzenlemelerin yapıldığı, polis kuvvetlerinin yerel yöneticiye bağlı ve gizli görevler ile pasaport kontrol görevlerinde bulunacakları, jandarma kuvvetleri ile devamlı iletişimde bulunacakları, taşrada sayılarının 60 ila 70 sancak ve kaza merkezinde ise 5 ila 10 arasında olacağı belirlenmişti. Jandarmaların ödemeleri ise atsızlar 150 kuruş atlıların 200 kuruş almaları ödemelerinin ise bağlı oldukları yönetim tarafından sağlanması kararlaştırılmıştı. Babıâli Goschen'in Ermeni yöneticilerin atanması ile ilgili isteğinin halk için zararlı olacağı yönünde karar aldığından bu istek reddedilmişti. Yerel yöneticiler tarafından seçilen müdürün halk ve bölge için daha iyi olacağı savunulmuştu. Yönetimde nüfus yoğunluğuna sahip toplulardan birinin seçilmesi ile ilgili tartışmalar uzun süre devam etmişse de bölgede Müslüman nüfusun yoğunluğu tartışmaların gereksizliğini göstermiş isede İngiltere Hıristiyanların yönetime getirilmeleri konusunda ısrarlarını sürdürmüştü (Şaşmaz, 2000: 92-98).

İngiltere Babıâli'nin 3 Ekim'de vermiş olduğu önerinin onların isteklerinden farklı olduğunu belirtmişti. Bir yandan Ermenileri de destekleyen Elçi Babıâliye ıslahatların gerçekleştirilmemesi durumunda Ermenilerin sabrının taşıdığını büyük bir isyanın çıkacağını da belirtmişti. Elçi diğer taraftan diğer Elçiler ile birleşerek Babıâli'ye yeni ortak bir nota verilmesini istemişti. Ancak Yunan sınır sorunu ve Balkanlar ile ilgili sorunlar ile ilgilenen devletler İngiliz isteğine cevap vermemişti. 1881'de Rus Çarı II. Alexander'ın bir Nihilist tarafından öldürülmesi Rusya'nın Ruslaştırma politikasını yoğunlaştırmasına neden olmuştu. İç işleri ile ilgilenen Rusya Anadolu Ermeni ıslahatı ile ilgili İngiltere'yi yalnız bırakmıştı (Küçük, 1984: 88-89).

Elçi Goschen'in ıslahat konusunda başarılı olamaması üzerine Goschen'i görevden alan Dışişleri Bakanı Granville onun yerine İstanbul'a Dufferin'i elçi olarak atamıştı. Haziran ayında göreve gelen Dufferin Ermeniler ile ilgili yalnız İngiliz baskısının yeterli olmadığını diğer devletler ile ortak hareket etmek gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden İngiltere diğer devletler ile anlaşmaya çalışmıştı. Rusya ve

Almanya ile anlaşarak Sultan II. Abdülhamit'e zorla ıslahatları yaptırmak isteyen İngiltere'nin hayalleri yıkılmıştı. Çünkü Almanya Rusya ile işbirliği yapmayacağını bildirmiş Avusturya'da Almanya gibi davranarak işbirliğine yanaşmamıştı. Fransa ise ıslahat konusuna ilgisiz davranmıştı (Şaşmaz, 2000: 100-101).

İngiltere çabalarının başarısız olduğunu görünce Osmanlı devletine tek başına müdahale kararı almış, ıslahatlar ile ilgili Doğuya genel bir valinin atanmasını istemişti. 10 Mayıs 1883'te İngiliz Eîçi Dufferin Sultan'ı ziyaret edip çok sert bir üslub ile Kıbrıs Anşmasını öne sürerek ıslahatları yapmasını istemişti. Sultan İngilizlerin bu sert tavrı karşısında metanetini koruyarak hale neden Kıbrıs'da olduklarını sormuştu. Sultan II. Abdülhamit'e isteklerini yaptıramayan İngiltere yeniden diğere devletler ile anlaşmaya çalışmış ise de diğere devletler İngiltere ile Osmanlıya ıslahatlar konusunda yardım etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Almanya yeni geştirdiğı Osmanlı ilişkilerini bozmak istemediğinden İngiliz isteğini reddetmişti. Sultan Abdülhamit de İngiltere'nin gittikçe sertleşen tavrına karşı yeni yükselen güç Almanya ile ilişkilerini geliştirerek İngiliz ilişkilerini dengelemeye çalışıyordu. Sultan ayrıca kendi topraklarında Ermeni sorunu yaşayan Rusya ile de anlaşmaya çalışmıştı. Sultan'ın bu politikası İngiltereyi yalnız bırakmıştı (Küçük, 1984: 91-93).

1885'te liberaller iktidarı kaybetmiş, muhafazakar Lord Salisbury hükümeti kurmuştu. Ancak 1886'da yapılan seçimleri Liberaller kazanmış ve Gladstone yeniden hükümeti kurmuştu. Gladstone hükümetinin Hariciye Nazırlığına getirdiğı Rosebery Ermeni ıslahatı ile ilgili İstanbul Elçisi Sir E. Thornton'a 6 Temmuz 1886'da gönderdiği mektupta Osmanlı devletine Berlin Anlaşmasının 61. Maddesinin hükümlerini yeri getirmesi için girişimde bulunmasını istemişti (Şaşmaz, 2000: 108). İngiliz Elçisi Sir E. Thornton Hariciye Nazırı Said Paşa ile görüşüp İngiliz isteklerini birdirmişti. Osmanlı devleti bu girişe tepki göstermiş Sadrazam Kamil Paşa elçinin isteklerini geri çekmesini istemişti. Ayrıca Almanya ve Avusturya da İngiltere'nin bu tavrına tepki göstermişti. Hariciye nazırı görevinden alınan Rosebery yerine Lord Iddesleigh'i göreve getiren İngiltere ortamı yumuşatmak istemiş ve diğere devletleri karşısına almaktan çekinmişti. Lord Iddesleigh göreve başlar başlamaz diğere devlet elçilerine haber göndererek ıslahat ile ilgili girişimin kendisinden önceki Nazırın işi olduğunu söyleyerek olayı örtbas etmişti (Küçük, 1984: 93).

İngiltere'nin diğere devletleri yanına alarak "Anadolu ıslahatı" konusunda bir şeyler yapma çabası sonuçsuz kalmıştı. Bunda Avrupa'da yaşanan bloklaşmanın etkisi büyüktü. Anadolu ıslahat meselesi 1884 yılında Ermenilerin Sason'da çıkardıkları isyana kadar sakin kalmıştı. Babıali bu dönemde Osmanlı nüfus sayımının yapılması için çalışmaları başlatmış (5 Temmuz 1881) ise de ulaşım zorluğu, personel eksikliği gibi sebepler ile sayım ancak 1893 yılında tamamlanabilmişti (Küçük, 1984: 94). İngiltere ıslahatların yapılması husunda geri kalmış ise de Ermeni isyan hareketlerini desteklemekten de geri durmamıştı. İsyancıları desteklemekle kalmamış, yakalanan çete üyelerinin masum oldukları serbest bırakılmaları için elin geleni yapmış Osmanlı devletine isyancıları bırakması tönünde baskılarda bulunmuştu. Buna örnek olarak Van İngiliz Konsolosu Derey Rusya ve İran üzerinden Osmanlı topraklarına giren çete üyelerine karşı alınan önlemlere karşı çıkarak yakalan çete üyelerinin kimliklerini gördüğü halde onların masum olduğu yönünde raporlar yazarak hem kendi ülkesini hem de Avrupa kamuoyunun Osmanlı devletine karşı cephe alması için çalışmıştı (Küçük, 1984: 107).

Sason isyanında Ermeniler katlediliyor diye raporlar yayınlayan İngiltere ıslahat konusunda Avrupa devletlerinin desteğini sağlamaya çalışmıştı. Sultan II. Abdülhamit Sason'da çıkan olayları incelemesi için kurduğı (27 Kasım 1894) komisyona İngiltere'de katılmak istemiş ancak Sultan buna müsaade etmemişti. Sultan II. Abdülhamit'in Avrupa devletlerinin olaylara müdahalesini engellemek için gösterdiği gayret bir işe yaramamıştı. Çünkü İngiltere Erzurum'da konsoloslukları bulunan Fransa ve Rusya'ya başvurarak Ermeni meselesinde birlikte hareket etmeyi teklif etmiş, İngiltere'nin baskıları sonucunda Sultan II. Abdülhamit bu konsoloslarında komisyona gözlemci olarak katılmalarına izin vermişti. Yapılan araştırmalar sonucunu Newyork Heralt Amerikan Gazetesi dünyaya şöyle duyurmuştu (Küçük, 1984: 114-115):

Avrupa tahkikatı Ermeni isyancılarının yabancı devletlerden gelen destek ve takriklerle isyan ettiklerini ortaya çıkarmıştır. Ermeni isyancılar İngiltere'den gelen modern silahların yardımıyla ayaklanmış, adam öldürmüş ve aynı silahlar ile düzenli orduya karşılık vermişlerdir. Komisyon Osmanlı devletinin isyancılar üzerine asker sevketmesi onun en doğal hakkıdır.

Ermenilerin yaptığı zulüm ve Avrupalı devletlerin onları savunarak Avrupa kamu oyunu yanıltmaya çalışması ve Ermeni isyanlarına hem madden hem manen destek veren İngiltere ve Rusya olayların iç yüzünün gün yüzüne çıkmasından endişelenmişlerdi. Bu yüzden İstanbul'da bulunan İngiliz elçisine hemen bir ıslahat tasarısı hazırlanmasını emreden İngiliz Hariciye Nazırı Kimberly, böylece Avrupa kamuoyunun dikkatlerini değiştirmeyi amaçlamıştı. İngiliz Elçisi Currie, Fransız ve Rus elçileri ile birlikte hazırladığı ıslahat projesini bir muhtıra ile 11 Mayıs 1895 yılında Osmanlı devletine vermiş, ıslahat proje ile ilgili istekler Almanya, İtalya ve Avusturya elçilerine de gönderilmişti. Sultan Abdülhamit Almanya devletine başvurarak muhtıraya engel olmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. İngiltere, Osmanlının Ermeni olaylarını bastırmasını bir zulüm ve katliam olarak Avrupa devletlerine yansıtıyordu. Osmanlı devletine verilen ıslahat notasında ıslahatların Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamurat'ül Aziz ve Diyarbakır olmak üzere 6 vilayette yapılması istenmişti. Bu istek ile "Vilayet-i Sitte meselesi" ortaya çıkmış, adı geçen şehirler kurulması amaçlanan Ermenistan toprakları olarak addedilmişti Memorandumda Osmanlı devletinden istenenler şöyle sıranmıştı (Küçük, 1984: 116-117):

- 1) 6 vilayette yeni düzenlemeler yapılarak etnik gruplara göre ayrılmalıdır.
- 2) Bölgeye atanacak valiler atanırken büyükelçilerden onay alınmalıdır.
- 3) Siyasi olaylara katıldıkları için hüküm giyen ve adi bir suç kabul edilen cinayetten tutuklu Ermeniler için genel af ilen edilmelidir.
- 4) Osmanlı devleti işlediği cinayetlerden dolayı yurtdışına kaçan veya sürülen Ermenilerle birlikte daha önce korkarak göç edenlerin geri dönmesini sağlamalıdır.
- 5) Vilayetlerde devam eden adi suç ve cinayetler ile ilgili mahkemelerin bir an önce görülmesi için her vilayete birer encümen görevlendirilmeli, encümen bir Müslüman bir Hıristiyan iki üye ile sorgu hâkimi birde müdde-i umuden oluşacaktır.
- 6) Hapiste bulunanların durumunu belirlemek üzere İstanbul'dan memurların görevlendirilmesi, bu memurlardan Müslüman olana Hıristiyan Hıristiyan olana ise bir Müslüman danışman verilecektir.
- 7) Vilayetlerde yapılacak ıslahatları gözlemek için bölgeye büyük devletlerin belirleyeceği bir komiser atanacak, bu komiserin Müslüman ise bir Hıristiyan Hıristiyan ise Müslüman bir yardımcısı olacaktır.
- 8) ıslahatları denetlemek için Osmanlının daimi bir "muayene komisyonu" kurması ve bu komisyonun askeri ve mülki yüksek rütbeli 3 müslüman ve 3 hıristiyandan oluşacaktır.
- 9) Sason ve Talori bölgesinde zarar gören Ermenilere tazminat verilecektir.
- 10) Mezhep değiştirmek isteyenlerin 21 yaşını doldurması gerekecektir.
- 11) Eski padişahlar tarafından Ermenilere verilen imtiyazlar devam edecek ve devlet bunları koruyacaktır.
- 12) Altı vilayet dışında kalan bölgelerde yaşayan Ermenilerin haklarını gözetmek adına o bölgelerin valilerinin yanına birer Hıristiyan memur atanacak. Bu memur bölgenin durumunu ve Ermenilerin isteklerini hem valiye hem de muayene komisyonuna bildirecektir.

Memorandumda ıslahat projesi ile ilgili istekler 1880 yılında belirlenen ıslahat programının yanı sıra başlıca konular polis ve jandarma teşkilatının düzenlenmesi müdür, mutaarrıf ve kaymakam gibi yüksek rütbeli idarecilerin hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden oluşması, bölgeye atanacak valilerin 5 yıl süre ile değiştirilmemesi, vilayetlerde kurulacak meclislerin iki Müslüman ve iki Hıristiyan üyenin yer alması, Ermenilerin Kürtlere karşı korunması yer almıştı (Şaşmaz, 2000: 133-134).

Padişah güvendiği devlet adamlarına danışarak verilen nota ile görüşlerini aldığı ısrada İngiliz elçiliği 23 Mayıs'ta Rus ve Fransız elçilerine haber göndererek Padişahın ıslahat projesini sürümce mede bıraktığını Avrupalı yüksek bir komiserin ıslahatları uygulaması için görevlendirmeyi istemişti. Ancak bu devletler bu tutumu takınmada çekingen davranmışlardı. Bunun üzerine İngiltere ıslahat projesini Osmanlı devletine zorla kabul ettirmek için İskenderiyedeki donanmasını Boğazlara doğru hareket ettirmişti. İngiliz donanmasının Boğaza hareket ettiği sırada devlet adamlarından aldığı önerileri dikkate alan -Kamil Paşa ve Küçük Said Paşa- Padişahın onayı ile 3 Haziran 1895 tarihinde Sefirlere ıslahat projesi ile ilgili bir cevap Hariciye mektupçusu Münir Bey aracılığı ile bildirilmişti (Küçük, 1984: 120-125). Vilayetlerle ilgili istenen ıslahatlara ilişkin verilen cevaplar ise şöyle idi (Şaşmaz, 2000: 151): Yapılacak ıslahatların tüm Osmanlı topraklarında uygulamaya koyulacak, vilayetler ile ilgili istenen ıslahatların vilayet kanunlarında yer aldığı olmayanların ise uygulamaya konacağı bildirilmişti. Sultan Abdülhamit merkezi yönetim ve genel meclis dışında kalan diğer ıslahatları yapmayı kabul etmişti. Sultan ayrıca valilerin 5 yıl görevde kalması, vali, kaymakam ve mutasarrıfların idaresi altındaki kalıcı meclislerin durumu ile ilgili bilginin kanunlarda yer almadığından bunları reddetmişti (Şaşmaz, 2000: 151).

Sultan Abdülhamit'in reformalara cevabını beğenmeyen Avrupa devletleri 9 Haziran'da 11 Mayıs'ta Osmanlıya verilen ıslahat projesine daha net cevaplar verilmesini istemiş ve Cidde Limanından karaya asker çıkaracakları tehdidinde bulunmuşlardı. Sultan, olayların bu raddeye gelmesinden sorumlu tuttuğu Sadrazam Cevad Paşayı azlederek yerine Said Paşayı atamış, Hariciye nezaretine de Turhan Paşayı atamıştı (Küçük, 1984: 125-126). Said Paşa hazırladığı yeni ıslahat projesini 17 Haziran 1895 tarihinde Padişah'ın onayı ile şifahi olarak İngiltere, Fransa ve Rus elçilerine iletilmişti. Cevapta ıslahat ile ilgili büyük devletlerin bölgeye yüksek bir komiser göndermelerinin kabul edilemeyeceği ancak bunun yerine Osmanlı devletinin bir ıslahat teftiş memuru görevlendireceği bildirilmişti (Karaca, T.N. "19. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları" : 254). Babalı bir komisyon kurarak 11 Mayıs'ta verilen ıslahat maddelerini tek tek değerlendirmişti (Küçük, 1984: 134-140). Komisyon çalışmaları devam ederken Sultan 27 Haziran 1895 tarihinde Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşayı Doğu vilayetleri müfettişliğine atadı (Karaca, T.N. "19. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları" : 254). Osmanlı reform görüşmelerinin devam ettiği sırada İngiltere'de Liberal Rosebery hükümeti istifa etmiş, yerine Muhafazakâr Salisbury yeni hükümeti kurmuştu. Ancak Osmanlı devletinin beklediğinin aksine Salisbury politika değişikliği yaparak Osmanlı devletini Ermeni meselesinde daha fazla sıkma ve karışıklık içinde olan devletten daha fazla yararlanma ve çıkar sağlamaya çalışmış, diğer devletler ile anlaşmaya çalışarak Osmanlı devletini parçalama planları yapmaya başlamıştı (Küçük, 1984: 145-147).

Lord Salisbury Osmanlı devletinin ıslahat isteklerinin kabul etmekte direnmesi halinde "muhataraya" düşürüleceğini bildirmesi ile endişelenen Sultan Abdülhamit İngiltere'nin diğer devletler ile anlaşarak Osmanlı devletinin paylaşıldığını düşünmüş ve diğer devletlerin fikirlerini öğrenmek için Hariciye Nazırlığını harekete geçirmişti. Yapılan müzakereler sonucunda diğer devletlerin Salisbury ile aynı fikirde olmadıkları anlaşılınca Osmanlı devleti biraz da olsa rahatlamıştı. Ancak ıslahat maddeleri ile ilgili itirazları devam eden İngiltere'nin sert tutumundan endişelenen Osmanlı devleti İngiltere'nin istediği maddelerde değişiklik yapmış, meclisi vükelede görüşülen maddeler 3 Eylül'de Padişaha arz edilmişti. Bu 6 madde şöyle belirlenmişti (Küçük, 1984: 149-159):

- 1) Tercümanlar tarafından ıslahat komisyonuna yapılacak istek ve şikayetler, 6 vilayette uygulanması devletin belirlediği ıslahatlar için geçerli olacak onun dışında bir talepte bulunulmayacaktır.
- 2) Vali ve mutasarrıfların Müslüman, bunun dışındaki görevlerde ahalinin nüfus oranı nispetinde memurlar görevlendirilecektir.
- 3) Her nahiyede köy bekçileri olacak bunların sayısı 5'i geçmeyecek şekilde vali tarafından belirlenecek, ahali karışık yerlerde karışık olarak seçilecek bekçilerin seçimini Nahiye meclisi yapacak, üniforma ve silahlarını askeriye belirleyecektir.

- 4) Hapishaneler hakkında mevcut kanunlar uygulanacaktır.
- 5) Polis ve jandarmada Hıristiyan zabıtlar görev alacaktır.
- 6) Nahiye müdürleri Nahiye meclisleri tarafından seçilecektir.

Padişah uzun tartışmalardan sonra 4 Eylül 1895 tarihinde bu kararları onaylamıştı. Ancak bu kararların uygulanmasında bazı şartlarda bulunmuştu. Padişah, sadakati olmayan Hıristiyanların jandarmaya zabıt olarak alınmamasını, polis, jandarma ve köy bekçilerinin Ermeni komitelerine sempati duymamalarına dikkat edilmesi, bu kimselerin görevlere atanmış olmaları durumunda bunlar hakkında yasal işlem başlatılmasını istemişti. Sultan II. Abdülhamit'in ılımlı yaklaşımı ıslahatları onaylaması bile İngiltere'yi memnun etmemişti. Lord Salisbury Osmanlı devletinden daha fazla talaplerde bulunarak ya Osmanlının tüm ıslahat şartlarını kabul etmesini ya da Osmanlı idaresinin bir Avrupalı komisyonun gözlemi altında alınmasını talep etmişti. Sultan II. Abdülhamit Salisbury'e zaten ıslahatların yapıldığını bildirmişse de Salisbury ıslahat görüşmelerine devam istanbul'da devam edeceklerini bildirmişti. İngiltere Osmanlıyı daha fazla sıkıştırarak isteklerini yaptırmaya çalışıyor Osmanlı üstünde hakim güç olmaya çalışıyordu. Bu devam ederken Ermeniler Babıali baskını (30 Eylül 1895) gerçekleştirmişlerdi. Said Paşa çıkan olayları bastırmak için askeri kullanmak istemiş ancak Sultan bunun Avrupa devletlerini daha fazla galeyana getireceğinden endişelendiğinden olaylarda jandarmadan faydalanılması tavsiye etmişti. Jandar ve halkın yardımı ile olay bastırılmıştı. Osmanlı devletinin olayları bastırırken set davranıp Ermenileri öldürdüğünü idda eden Avrupa devletleri 3 Ekim 1895 tarihinde Osmanlı devletini protesto etmişlerdi. Ermeni olaylarının bu denli yayılmasında Said Paşayı sorumlu tutan Sultan onu azlederek yerine Kamil Paşayı getirmişti. 3 Ekim protestosuna Osmanlı devletinin 5 Ekimde verdiği cevabı yeterli Avrupa devletleri konuyu görüşmel üzere Said Paşayı sefarete çağırılmışlardı. Yapılan müzakereler sonucunda belirlenen tekliflerin kabul edileceği 20 Ekim 1895 tarihinde Padişahın onayı ile diğer devlet elçilerine şifahi olarak iletilmiş, bu karar hem gazetelerde basılmış hem de altı vilayet valisi ile Müfettiş Şakir Paşaya bildirilmişti. Toplam 32 maddeden oluşan kararın bazı maddeleri şöyle idi (Küçük, 158-163):

- 1) İslahat genel müfettişinin Hıristiyan bir danışmanı olacak.
- 2) 25 Temmuzda Ermeniler için belirlenen genel affın kapsamı genişletilecek, kaçmış ve sürgün edilemiş olanların geri dönmelerine izin verilecek.
- 3) Her valinin Hıristiyan bir yardımcısı olacak, Hıristiyanlar kaymakam ve mutasarrıf olabilecek.
- 4) İdare, polis ve jandarmada görev yapan Hıristiyan sayısı arttırılacak.
- 5) Her köyde bir muhtar ancak farklı milletlerin varlığı durumunda her milletin kendi muhtarı olacak.
- 6) Aşiretler yerleşik hayata geçirilerek silah taşımalarında sınırlama yapılacak.
- 7) İslahatların teftişi için Babıali'de yarısı Müslüman diğer yarısı Hıristiyanlardan oluşan "daimi murakabe komisyonu" kurşacak. Elçiler ıslahatlar ile ilgili müracatta bulunabilecek, elçiler bu komisyonun görevini tamamladığını düşündükleri zaman komisyonu dağıtacaklar.

Osmanlı devletinin hakimiyet haklarından verdiği ödünlerle ile kabul edilen ıslahat maddeleri 24 Ekim 1895'te elçiler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Ancak elçiler bütün bunların dışında 6 vilayet dışında Ermenilerin yoğun olduğu diğer yerler de ıslahatların uygulanmasını ve uygun görmedikleri memurların istekleri dahilinde değiştirilmesini kabul etmesini de Sultan'dan talep etmişlerdi. Ancak bütün bu isteklerin onaylanması bile Ermeni isyanlarını durdurmamıştı. İngiltere başta olmak üzere diğer devletler Sultan'ın 20 Ekim'de kabul ettiği kararları resmen ilan etmesini istemişlerdi. Sultan II. Abdülhamit ise kararın Düstur'da geçtiği ve daha fazlası ile Müslüman halkını rencide etmek istemediğini söyleyerek onları oyalamaya çalışmıştı (Küçük, 1984: 164). Sultan Abdülhamit diğer devletlerin ittifak ederek yaptıkları baskıya kadar devleti koruma adına onların isteklerine boyun eymemişti. Ancak Sultan'ın ıslahatları Türklerin hisiyatına dokunacağı yönünde ertelemeye çalışması Avrupa devletlerinin yeni yapılacak ıslahat projesinde daha sert davramasına neden olacağı Dayly News

gazetesinde yer almıştı. Gazete devletin tekrar ıslahatları uygulamada geri durması ile doğacak sorunlarından devletin sorumlu olacağı Şark vilayetlerinde yaşananların yarım bırakılması durumunda Şark meselesinin yeniden gündeme geleceği belirtilmişti (BOA, HR. SYS. 31/33).

Haziran 1896 Van ve Ağustos 1896 Osmanlı bankası olaylarının patlak vermesi İngiltere'nin harekete geçmesine neden olmuştu. Diğer devletlerin de desteği ile (20 Ekim 1896) - Almanya, Avusturya, Rusya, Fransa - Osmanlı devletine yaptıkları baskı sonucunda Sultan II. Abdülhamit 25 Ekim 1896'da ıslahat çalışmalarının tamamlandığını Avrupa devletlerine bildirmişti. 11 Kasım'da reformların bütün vilayetlerde yapılacağı ve siyasi suçluların affedileceği gazetelerde yayınlanmıştı. Ancak hamidiye alayları ve adalet müfettişliği gibi konulara değinilmediğinden İngiltere bunu yetersiz bulmuştu. Sultan II. Abdülhamit 23 Aralık 1896 tarihinde yayınladığı af kararı ile idam mahkumu dışındaki mahkumları affetmişti. İdam mahkumları da bir süre sonra serbest bırakılmışlardı. İngiltere Anadolu ıslahatı için tüm gayreti ile çalışmalarına devam etmiş ancak, 18 Nisan 1897 yılında Türk-Yunan savaşının patlak vermesi ile ıslahat meselesi Balkan harbinin sonuna kadar bir kenara bırakılmıştı (Küçük, 1984: 163-165).

5.7. Sultan II. Abdülhamit'in Ermeni İsyanlarına Karşı Aldığı Tedbirler

Sultan Abdülhamit'in en çok endişelendiği iki devlet Rusya ve İngiltere idi. Sultan özellikle de İngiltere'nin faaliyetlerinden daha fazla çekinirdi (Paşa T. , 1990: 69). Bu yüzden de Sultan II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı Devletinin izlediği denge politikasıyla batılı güçlere karşı Osmanlı toprak bütünlüğünün korumayı amaçlamıştı.

Sultan II. Abdülhamit ortaya çıkan Ermeni Sorunun iyice yayılmasından endişelenerek bir yandan Ermeni Islahatı konusunda İngiltere'yi oyalamaya çalışırken diğer yandan Ermenilerin faaliyetlerine engel olabilmek için yerel güçler kullanmaya başlamıştı. Bu yerel kuvvetler "Hamidiye Alayları" olarak tarihi geçmiştir. Ermeni faaliyetlerine engel olmak ve Doğu'da düzenin korunmasına yönelik kullanılan bu kuvvetler bazı sorunların da oluşmasına neden olmuştu.

Sultan II. Abdülhamit Han, ayrıca Ermenilerin oturduğu bölgelerde kurulan İngiliz konsoloslarının Ermenileri himaye etme profilini ve onlarla kurulan yakınlığı engellemek için konsolosların bölgeye müdahalelerini kısıtlamaya çalışmıştı. Buna örnek olarak 2 Eylül 1879 yılında Erzurum'a gelen Konsolos yardımcısı Everett'in beratında yer alan bir madde gösterilebilir. Buna göre: "bölgeye atanan konsolosun Osmanlı tebaasından olan tüccar ya da gayrisinden herhangi birini himaye veya sahiplenmesine izin verilmemesi" (Şaşmaz, 2013: 31-32)

Osmanlı Devleti ıslahat yapılacak yerlerde Valilerin denetlenmesi hususunda müfettiş veya komiser namıyla bir memur görevlendirme lüzumu görmüştü. Bu görevliler gerektiğinde kanun ve nizamnamelerde değişiklik yapabileceklerdi. Valilerin denetlenmesi ihtiyacı şu sebeplere dayanıyordu (Çetin, 2011a: 76-77; Çetin, 2011b: 168-169):

1) Birçok yerde tapusu olmayan Müslüman ve gayr-i Müslim olduğunu ancak çoğu yerde azınlıkta olan Ermenilerin yabancıların himayelerinde olmalarından dolayı yalancı şahitler ve çeşitli yollarla Müslüman mülklerinin Hıristiyanlarca gasp edilebilirdi.

2) Müslümanların ellerinden silahlarını alıp, Ermenilerin ellerinde yeni model silahlarla durması millet için çok büyük zararlara neden olabilirdi.

3) Kurulacak mahkemelerin çoğunluğunun Hıristiyanların eline geçmesine tehlikeli olabilirdi

Sultan II. Abdülhamit İngiltere'deki Ermeni faaliyetlerini takip etmek ve gerektiğinde önlem alabilmek için gayret göstermiş ve bunun için Londra'da bulunan Türk Büyükelçilerini görevlendirmişti. Osmanlı devleti ayrıca basın yoluyla İngiltere'de çıkan düşmanca yayınları büyükelçilik yoluyla düzeltmeye çalışmıştı. Türk düşmanı fikirleri yazan gazetelerin yurda girmesini yasaklamış ve olayların gerçek yüzünü gösteren belgeler de yayınlanmıştı (Akgündüz vd., 2008: 214-215). Sultan II.

Abdülhamit Han'ın aldığı basın tedbirlerine rağmen 1900'lerin başında Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı devletinde posta teşkilatları bulunan devletler Ermeni ve Rum milliyetçilik fikirleri yayımlandığı yayınları günü gününe İstanbul'a ulaştırıyordu. Osmanlı postalarını kurduğu Sansür Heyeti ile denetleyen ve gerektiğinde bazı evraklara el koyma yetkisi veren Sultan Abdülhamit, Osmanlı topraklarında taşımacılıkla uğraşan ve Osmanlı sularında rahatlıkla hareket eden Avrupa devletlerinin postaları ülkenin her yerine kolaylıkla ulaşıyor ve buna engel olamıyordu. Avrupa posta teşkilatlarını kapatamayan Sultan Abdülhamit bu yüzden başka yollara başvurmuştu. Avrupa posta teşkilatlarının önüne hafiyeler yerleştirmiş, Osmanlı tebaasından olub da buralarda çalışanları tutuklatmış veya sürgüne göndermişti. Ancak Sultan'ın bütün çabalarına rağmen Ermeni mektupları bu defa da Avrupalılar aracılığı ile ülkeye sokulmuştu (Selvi, 2011: 18). Sultan Abdülhamit yerli ve yabancı vapurların Osmanlı postahanelerinden başka yerlere mektup taşımalarına engel olabilmek için bir nizamname yayınlamış, ancak buna rağmen yerli ve yabancı vapurların mektup taşımacılığına engel olamamıştı (Selvi, 2011: 19).

Sultan II. Abdülhamit Avrupa kamuoyuna Ermenilerin yaptıklarını gösterebilmek için onların yaptıklarını her yönüyle anlatacak kitapçık şeklinde bir fezleke hazırlanmasını istemişti. Bununla 1891-1895 yılları arasında Ermenilerin kurduğu komiteler faaliyetleri, işledikleri cinayetler, Müslüman kılığına girip yaptıkları eylemler ve yabancılardan aldıkları desteği ortaya çıkacaktı. Fezlekeyi hazırlamakla görevli Zaptiye Nazırı Nazım Paşa ve ona bağlı kurulan karma komisyon hazırladığı raporu 4 Şubat 1895'te Sultan II. Abdülhamit'e sunmuştu (Cengiz, 1983: IX).

Ermeni meselesinin yayıldığı zamanda Sultan II. Abdülhamit Ermenilere devletin onlara güvenini göstermek adına o zamana kadar devletin onlara verdiği imtiyazların, devlet memurluklarında bulunanların sayı ve unvanlarını ve yaşadıkları bölgelerde yerel nüfusa oranlarının hesaplanmasını istemişti (Cengiz, 1983: IX-X). Zaptiye Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesine yazılmış olan bir belgede Ermeni isyanlarının sebepleri olarak komiteler Ermeni mekteplerinin faaliyetleri ve Rusya ile İngiltere'nin Ermeni desteklemesi olarak sıralarken önlem olarak da şunları tavsiye etmişti (BEO, MKT. MHM. 501/13): Bir hadisenin meydana gelmesine mahal vermemek için Ermenilerin oturdukları bölgelerde asayiş sağlama adına zaptiye memurlarınca takibinin yapılması ve gerektiğinde şüphelilerin suçları kesin olanların tutuklanması ve Rusya'nın teşviki ile İngiltere'nin Ermeni fesadını tahrik ve himaye etmesine Babialice bir önlem alınmasıdır.

Osmanlı hükümeti Rusya'da istedikleri yerden birer pasaport temin edebilen ve Rus hududundan geçerek Anadolu'ya gelen Ermeni nihilistelere karşı önlem almaya çalışmıştı. Hududtaki memurların çoğunun sadece Türkçe bilmesinden dolayı Rus tüccarı gibi davranmalarından dolayı hürmetle karşılanarak ülkeye giren Ermeni komitecileri sınırdan geçtikten sonra Ermeni tedhiş faaliyetlerine başlamış ve Ermeni gazetelerine yalan ve aslı olmayan sayısız ihbaratta bulunmuşlardı. Bunun için de hudud kapılarının korunması ile gerekli görülen yerlerde yeni kapıların inşası ve bu kapılarda çalışan memurların okur yazar olması en az bir lisan bilen birilerinin görevlendirilmesine karar verilmişti. Ayrıca Trabzon vilayeti başta olmak üzere diğer sınır bölgelerine ikisi İslam biri Rum olmak üzere Türkçe ve Fransızca bilen memurların yerleştirilmesi ve bunların yetersiz görülmesi üzerine hudud kapılarına Rusçaya aşına kişilerin yerleştirilmesinin yanı sıra hudud kapılarında beybaşı veya kolağası rütbesinde birer zabitanın çalıştırılması gibi önlemlerle hududtan geçip karışıklık çıkarmaya çalışan Ermenilerin faaliyetlerine engel olunmak istenmişti. Özellikle Erzurum, Trabzon ve Kars yörelerinde bulunan geçitlerle ilgili düzenlemeler yapılmış, bu geçitlerde görev yapmak üzere dördüncü orduyu hümayun dairesinden farklı lisanlara aşına memurların alınmasının yanında kapılarda görev yapacak memurların asker kökenli olmaları istenmişti. Gerek duyulan yerlerde inşa edilecek kapıların belirlenmesi için bir komisyon oluşturulmuştu. Kars ve Erzurum arasında bulunan Kal'alboğazı ve Bayezid ile Revan arasında bulunan Muson (yada Moson) gediği adlarındaki sınır kapıları dışında bulunan bu bölgede yer alan diğer kapıların kapatılmasına karar verilmişti. Yukarıda değinildiği gibi bu kapılarda yabancı dil bilen

özellikle Rusça bilen memurlar ve asayişin temin için zabıtalara bulundurulmasına karar verilmişti(BEO, MKT. MHM. 533/44).

Osmanlı devleti içinde memuriyette bulunan bazı Ermenilerin Ermeni isyancılarına destek vermelerinden dolayı Sultan II. Abdülhamit tedbir için bu Ermeni memurların bazılarını görevden almış, bazılarının da görev yerini değiştirmişti. Sultan II. Abdülhamit, Ermeni isyancıları ile mücadele edebilmek için Ermeni mezhepleri arasındaki mücadeleyi de kullanmıştı (Dabağyan, 2006: 516).

İngiltere'nin her fırsatta Berlin ve Kıbrıs muahedelerini bahane ederek İslahatları yapma konusunda Osmanlı devletine baskıda bulunmasından endişelenen Sultan Osmanlı'nın iç meselesi olan İslahat meselesini çözmeye çalışmış ise de devletin içinde bulunduğu durum -savaştan yeni çıkan bir millet üstelik ıslahatlar işgale maruz kalan bölgelerde yapılmak isteniyor- buna pek imkan vermiyordu. Ancak Sultan Layard'ın sürekli sıkıştırması üzerine diğer devletlerin de müdahale etmesini önlemek adına doğuda bir takı tedbirler almıştı. Erzurum'da örfi idare kurulmuş, bölgeye iki tabur gönderilerek asayişin temin edilmesi amaçlanmıştı. İngiliz elçisi Trotter Salisbury'e gönderdiği raporunda Sultan'ın Erzurum'da aldığı tedbirlerden övgü ile söz etmişti. Ancak savaştan çıkan bölgenin çok yoksul olduğunu ayrıca savaş esnasında Rusların dışında Ermenilerin de zulmüne maruz kalan halkın durumunun kötü olduğunu ve Ermenilere karşı nefret duyulmasına neden olmasının normal olduğunu belirtmişti. Trotter ayrıca bu bölgede Ermeniler göçe zorlanıyor diye çıkarılan haberlerin asılsız olduğunu hatta Ermeniler tarafından göçe zorlanan Ermenilerin Müslüman halk tarafından korunduğunu da beyan etmişti. Bunun yanı sıra Osmanlı hükümeti tarafından bölgede kurulan Harp Divan'ın Ferik Musa Paşa başkanlığında Liva Münir ve Liva Mustafa Paşalar ile İstanbul'dan gönderilen Ermeni asıllı Askeri doktorlardan Mihram Efendi ve Krikor Efendi'den oluştuğunu ve halkın Musa Paşa'dan memnun olduğunu yazmıştı (Küçük, 1984: 33-36).

Sultan II. Abdülhamit, Ermeni isyanlarına ve Ermenilerin doğuda bağımsızlık kazanmasına engel olabilmek bunu yaparken diğer devletlerin özellikle de İngiltere'nin müdahalesine engel olabilmek için Doğuya bir komisyon gönderilmesini (Şubat 1879) uygun görmüştü. Komisyon ile Ermeni sorununun çözülmesi ve doğuda barış ortamının yeniden sağlanması amaçlanmıştı. Yusuf Paşa ve Serkis Efendi Erzurum ve Van eyaletleri, Abidin Paşa ve Manas Efendi Diyarbakır eyaletine görevlendirilmiş, görevleri sırasında hem Müslüman hem de Ermenilerden oluşan komisyon üyelerine eşit haklar verilmişti.

Komisyon üyelerine ıslahat yapılacak bölgelerde araştırma yapmaları yönetimle ilgili sorunları belirlemeleri ve bölgenin içinde bulunduğu duruma göre bir ıslahat programı hazırlamaları, jandarma ve polis teşkilatlarını düzenlemeleri, bölge halkının şikayetleri değerlendirmeleri, ayrıca mahkemelerde yaşanan usulsüzlüklerin önlenmesi adına bunu yapan mahkeme ve yönetimde bulunan üyeleri değiştirme yetkisi verilmişti. Komisyon üyelerinden ayrıca yerel yönetimdeki vergilerin nasıl arttırılacağı konusunda da araştırma yapmaları istenmişti (Şaşmaz, 2000: 35-38).

Komisyon üyeleri Yusuf Paşa ve Serkis Efendi görevlendirildikleri Erzurum ve Van bölgesine vardıkdan sonra reformları düzenlemek için hem Müslim hem de gayrimüslimlerden oluşan birer alt komiston kurmuşlardı. Alt Komisyon üyeleri 38 kişiden oluşacak bunların 10'u Hıristiyan bu 10 hıristiyandan 7 Gregoryan Ermeni, 1 katolik Ermeni, 1 yunan ve 1 Protestandan oluşuyordu. Geri kalan 28 üye Müslümanlardan oluşuyordu. Alt komisyon kurulurken üyelerin seçiminde bir tartışma yaşanmış ise de Babıali'nin müdahalesiyle olay çözülmüştü. Komisyonun bölgede yapmak istediği reformlar gerekli mali desteğin olamamasından dolayı pek de başarıya ulaşmamıştı. Bunun yanı sıra Diyarbakır ve Harput bölgesine gönderilen Abidin Paşa ve Manas Efendi başkanlığındaki komisyon da Erzuruma giden komisyon gibi mahalli alt komisyonlar kurmuş, Müslümanlara karşı katı bir politika uygulamıştı. Abidin Paşa 131 aşiret reisini cezalandırarak sürgün ettirmiş, bölgede Müslümanlar aleyhine reform çalışmaları başlatması İngiltere'yi memnun etmişti (Şaşmaz, 2000: 44-65).

İngiltere'nin ıslahat konusunda devamlı baskıları e kendilerinin bölgeye yüksek bir komiser göndermeye çalışması üzerine Sultan II. Abdülhamit, Şakir Paşayı Doğu vilayetlerine müfettiş olarak atamıştı (27 Haziran 1895). Şakir Paşa reformları

uygulamaya koyma konusunda elindne geleni yapmıştı. Şakir Paşa, kontrol komisyonun kurulması, ve uygulanacak reformların denetlenmesi, vilayetlerde nahiye teşkilatının düzenlenmesi ve şehirlerde yeni nahiler kurulması ve bunların organizasyonu, polis ve jandarmada yeniden yapılandırılması bu kurumlarda Hıristiyan görevlilerin sayılarının artırılması arttırma işlemi yapılırken yörenin nüfus oranlarının dikkate alınması, adliye ve vergilerde yeni düzenleme Kürtlerin sürekli denetlenmesi gibi konularda doğu vilayetlerinde başarılar elde etmiş ise de hem İngiltere hem de komiteci Ermeniler yapılan ıslahatlardan hiç memnun olmamışlardı. İngiltere Osmanlı devleti üstünde söz sahibi olmak istiyor, komiteciler ise Ermeni milletinin yapılan düzenleme ile Osmanlı devleti ile olan bağlarının güçlenmesini istemiyorlardı. Bu yüzden de reform çalışmalarının sekteye uğraması için komiteciler ellerinden geleni yapmış ve Anadolu'nun bir çok yerinde isyan çıkarmaya devam etmişlerdi (Şaşmaz, 2000: 268, 278).

5.7.1. Denge Politikası

Sultan II. Abdülhamit Han, Şark Meselesi adı altında Avrupa devletlerince Osmanlı topraklarında çıkarılan karışıklığı önlemek için Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere'nin doğuda yapılacak ıslahatların yapılması hususunda Osmanlı Devletine yaptığı baskıyı azaltmaya çalışmış ve ıslahatların yapılması hususunda İngiltere ve diğer devletleri olabildiğince oyalamıştı.

İngiltere'nin ıslahatları konusunda yaptığı baskıya direnen II. Abdülhamit'in bu konudaki kararlılığını İngiliz Casusu Prof. Wamberye 1896'da şöyle anlatmıştı: "Avrupa Balkanları bizden almakla kolumuzu kesmiş olabilir ancak Ermeni meselesi ile bağrımızı deşmeye çalışıyorsunuz buna izin vermeyiz" (Burak, 2008: 19) II. Abdülhamit Ermeni meselesini ciddiye almış ve Osmanlı topraklarını korumaya çalışmıştı.

5.7.2. Panislamizm Politikası

Tanzimat devrinde başlatılan reformların temelinde Osmanlılık fikri yatmaktaydı. Bununla tüm toplumu bir çatı altında toplamak amaçlanmıştı. Ancak hızla yayılan Milliyetçilik akımının etkisiyle gayr-i Müslimlere bir takım ayrıcalıkların verilmesi ve Avrupa Devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale ederek gayr-i Müslimlerin haklarının savunucusu olmaları, Osmanlılık fikrinin neticesiz kalmasına neden olmuştu (Kodaman, 1987: 23).

Osmanlılık fikri sonuçsuz kalmakla ikinci plana düşmüş, onun yerini de "İslam Birliği" fikri yani "Panislamizm" ideolojisi almıştı. Bu fikrin kabul görmesi Osmanlıcılığa göre daha iyi görünüyordu. Çünkü devletin büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu. Bunun yanı sıra halifelik Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlı devletine geçmişti.

Sultan II. Abdülhamit Han merkezîyetçilik sisteminin sağlamlaşması ve hem kendisine bağlı Sünnilerin hem de İslam âleminin desteğini sağlayarak devletin bekasının sağlanması ve Avrupa devletlerinin milliyetçi söylemlerine engel olabilmek adına İslamcılık fikrini yürürlüğe koymuştu. O zaman Osmanlı devletini oluşturan nüfus durumu şöyle idi (Kodaman, 1983: 122):

Tablo. 5.1. II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Topraklarında Yaşayan Milletlerin Nüfusu(Kodaman, 1983: 122)

Türk	12.500.000
Arap	6.000.000
Arnavud	700.000
Kürt	1.250.000
Sırp	700.000
Rum	2.000.000
Ermeni	1.250.000
Bulgar	700.000

Toplam	25.000.000
--------	------------

Osmanlı Devletinin o zaman toprakları üzerinde yaşayan milletlerin %90 Müslümanlardan oluşuyordu. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit Osmanlı devleti üzerinde yaşayan Müslüman millet üzerinde hâkimiyet tesis edebilmek için hilafet makamını kullanarak Panislamizm politikasını takip etmişti.

Ayşe Osmanoğlu kitabında babası II. Abdülhamit'in Halifelik ile ilgili sözlerini şöyle nakleder (Osmanoğlu, 2008: 56): "İngiltere ve Fransa'nın gözleri devamlı Şark'ta idi. Özellikle Müslümanlar ile aramızda anlaşmazlık çıkararak, kuvvetimizi kırmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden Halifelik politikası ile buna engel olmaya çalışıyordum"

Sultan II. Abdülhamit Han farklı yapılaraya sahip olan milletleri sahip oldukları ortak inançla İslamcılık politikası ile birbirine bağlamak istemişti. Sultan II. Abdülhamit bu siyasetiyle siyasi etkinliğini yitirmiş olan Hilafet, tekrar uluslar arası bir konuma sahip oldu (Sırma, 2000: 50). Panislamizm politikası ile II. Abdülhamit hem içte hemde dışta itibarını arttırmayı amaçlıyordu. Bunun yanı sıra Müslüman olan diğer devletlerin kendisine karşı bir harekete girişmesine hilafet makamı ile engel olmak istiyordu (Graves, 1999:40). Sultan'ın Hilafet makamını kullanması Müslüman sömürgelere sahip devletleri özellikle en fazla Müslüman sömürgeye sahip İngiltere'yi çok endişlendirdi. Sultan hilafeti kullanarak İslam aleminde güç sahibi olduğunu Avrupa devletlerine göstermek istiyordu (Özcan, 1995:88-89).

Sultan II. Abdülhamit Han Panislamizm politikasında başarılı olmuş dünya Müslümanları nazarında Halife Sultan olarak şöhretini yaymıştı. Yine bu politikayı kullanarak devlete bağlılığı zayıf olan Doğu Anadolu Aşiretlerini Hamidiye Alayları ile birlikte kısmen de olsa devlete bağlamayı başarmıştı (Kodaman, 1983: 18). Onun bu başarısı ileriki dönemlerde de faydalı olmuş, Doğu Anadolu halkı devlete bağlılığını devam ettirmiş ve bölgenin Ermeniler eline geçmesine engel olunmuştu.⁹

Panislamizm politikasının yapacağı tesirden korkan Avrupa devletleri Osmanlı devleti üzerindeki baskılarını arttırmışlardı (Sırma, 2000: 50). Ancak Sultan II. Abdülhamit'in İslam birliği politikasından en çok İngiltere devleti rahatsız olmuştu. Çünkü İngiltere Asya'daki sömürgelerinde yüz elli milyon Müslüman yaşıyordu. Sultan II. Abdülhamit'in Hilafeti kullanması İngiltere'nin sömürgelerini kaybetmesine neden olabilirdi. Bunun için de İngiltere, Osmanlı Devletinin yıkılması ve paylaşılması konusunda diğer devletler ile anlaşmıştı (Dabağyan, 2006: 568-569).

İngiltere, II. Abdülhamit'in Hilafeti kullanmasından endişelenmiş ve Müslüman dünyasını karıştırmışlardı. İngiliz Casusunun İtirafları adlı kitapta casus, Müslümanlar arasındaki kardeşliğin bozulması adına yetiştirilen casusların Müslümanlar arasına gönderilmesi ve Vahhabilik gibi bozuk fikirlerle İslam dünyasının arasına nasıl nifak sokulduğunu anlatmıştı (M. Sıddık Gümüş, 2004: 10,68).

5.7.3. Hamidiye Alayları

Ermeni örgütleri, Avrupa devletlerinden tedarik ederek Anadolu'ya getirdikleri silahları, istihdam ettikleri Ermeni ruhban okulları, kiliseleri ve depolardan köylere göndererek halk arasında karışıklıklar çıkartmayı amaçlıyorlardı (Kundakçı, 2006: 69) ve birçok isyan hareketinde bulundular. Bundan dolayı olaylar sırasında Ermeniler hem devlet görevlileri hem de bölgenin Müslüman halkı ile çatışmaya girdiler. Bunun yanı sıra Ermenilerin bağımsız olma hareketleri Müslümanları rahatsız diyordu. Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere ve Rusya'nın (Şaşmaz 2013: 48) Doğu Anadolu bölgesinde azınlıkta bulunan Ermeniler için ıslahat isteklerinde bulunmaları ve devleti bunu yapmaya zorlamaları bölge halkını ve Kürt aşiretlerinin arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bölgede halk arasında istenen karışıklık ortaya çıktı. Bölgede meydana gelen karışıkların artmasında Hamidiye Alaylarının kurulmasının etkisi de vardı. Çünkü Ermeniler, Alaylar tarafından hareketlerinin kısıtlanmasından rahatsız oluyorlardı (Oğuz, 2008: 175-176).

⁹ Hakkari buna örnek verilebilir: nitekim önce Kazım Karabekir, sonrasında da Mustafa Kemal etrafında toplanan Hakkari halkı bölgeye Ermeni ve Nasturilerin hakim olmasına engel olmuştu (Kodaman, 1983: 160).

Ermeniler, nüfus oranlarının biraz fazla olduğu bölgelerde Sason (1894), Zeyton (1895), Van (1896) gibi yerlerde ayaklanmalar çıkardılar. İngiliz büyükelçisi yaşanan bu olaylara dayanarak Ermenilerin çoğunlukta olduğu bölgeye (Doğu Anadolu bölgesi) genel bir valinin atanması ve ıslahatların biran önce gerçekleştirilmesi konusunda ısrar etti. Sultan II. Abdülhamit ise Ermenilere verilecek muhtariyetin devleti içine düşüreceği zararları bildiğinden İngiltere'nin bu ısrarlarına kaçamak cevaplar verdi (Arslan, 2008: 494) ve ıslahatları olabildiğince ertelemeye çalıştı. Ayrıca belirtilmesi gereken Ermeni nüfusunun en yoğun bulunduğu Van'da bile Ermeniler halkın ancak %20'sini oluşturuyordu. 1898 yılında 669.000 nüfusa sahip olan Erzurum'da nüfusun 538.442 kişisi Müslüman'dı (Başar, 1982b: 28). Diğer yerlerde ise Ermenilerin nüfus oranları halkın %5 yâda %10 miktarındaydı (Kodaman, 1983: 174-175).

Bölgede çıkan ayaklanmalar sırasında tutuklanan Ermeni komite üyelerinin İngiltere ve Rusya'nın yaptığı baskılar sonucu serbest bırakılmaları¹⁰ Ermeni milliyetçilerini cesaretlerini arttırıyordu, buda onların faaliyetlerinin çoğalmasına neden oldu. Sultan II. Abdülhamit İngiltere ve Rusya'nın baskıları sonucu birkaç defa genel af ilan etmek zorunda kaldı. Sultan'ın Ermenileri affetmesi ie bu bölge halkını rahatsız etti (Arslan, 2008: 494).

Doğu Anadolu'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu aşiretlerden mütekkildi. Bu aşiretlerden bazılarının yarı göçebe olması bununla birlikte bölgenin dağlık yapısı devletin doğu Anadolu'da asayişini teminine engel oluyordu. Ermenilerin kıyımı ve çıkardıkları karışıklıklar sırasında devletin bölgede asayişini temin edecek kolluk güçlerinin de olmaması devletin doğu üzerinde hâkimiyetini iyice zayıflatıyor ve bu durum için acilen önlem alınması gerekiyordu.. Aksi takdirde doğu Avrupa devletlerinin de etkisinde kalabilir ve devletten ayrılmak için isyan edebilirdi. Hamidiye Alaylarının hiçbir şey olmasa da bedevi hayatı bırakıp medeni hayata adım atmaları bile bölgenin daha güvenli bir yer olmasını ve iktisadi alanda gelişmesine yardım edeceği düşünülüyordu (Sırrı, 2007: 89).

1890 yılında Müşir Zeki Paşa doğu vilayetlerinde asayişin sağlanabilmesi için Padişah Sultan II. Abdülhamit Han'a bir layiha sundu. Rusların Kazak teşkilatları örnek alınarak hazırlanan (Kocadağ, 1992: 156) bu layihaya göre problem yaşanan bölgelerde aşiretlerden oluşan özel birlikler kurulacak, bunlar sorunlu bölgelerde jandarma gibi görev yapacak ve düzeni sağlayacaklardı. Bu fikir Sultan Abdülhamit'in takip ettiği Panislamizm'e de uyduğundan kabul görmüştü. Böylece 20 Ekim 1890 yılında çıkarılan 233 sayılı kanun ile aşiretlerden oluşturulacak özel atlı birliklerin adı resmen Hamidiye Hafif Süvari Alayları adını aldı (Dabağyan, 2006: 488-489). Elli üç madde ve bir hatimeden oluşan kanunnameye göre; her alay 500 ya da 1000 kişiden oluşacaktı. Bölük sayısı en az 4 en fazla 6 olacak (Bilgin, 2013b: 18), her bölüğün sayısı 32 ile 48 neferden çok olmayacak ve bunlar 4 takımdan meydana gelecekti (Dabağyan, 2006: 489). Aşiretler büyüklük ve küçüklüklerine göre alay kurabilecekti. Hayderani Aşireti alay kumandanı Mehmet Sıddık Beyin oğlu Van eski Milletvekili Hasan Sıddık Hayderani aşiretlere verilen alay sayılarının bazılarını şöyle nakletti (Kocadağ, 1992: 157): "İran'ın Culfâ'sından Bitlis'e Karaköse'den Erzuruma kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan bizim Hayderani aşiret Reisi benim babam Mehmet Sıddık Bey ve amcam Hüseyin Paşaya 7 alay verdiler. Malazgirt'teki Hasenanlı ve Diyarbakır'daki Milan aşiretine iki alay verdiler..."

Her alayın kendine özgü bir damgası vardı (Kocadağ, 1992: 157). Böylece alaylar birbirine karışmamış olacaktı. Alayların subay kadrosu Süvari mektebine alınan aşiret çocuklarından karşılanacak, bunlar yeterli olmaz ise aşiret reislerinden karşılanacaktı (Bilgin, 2013b: 18).

¹⁰ 1882 yılında Ermeni İhtilalci Hareketi üye ve sempatizanlarını yakalamak için harekete geçen hükümet Erzurum'dan 36 kişi, Erzurum dışından da 38 kişi olmak üzere toplam 74 kişiyi hapsedmişti. Soruşturmanın devam ettiği sırada Erzurum Rus Genel Konsolosu ve İngilizlerin Erzurum Konsolosu Eyres yakalanan Ermenilerin ota sınıf Ermeniler oldukları, bunların ihtilalci bir amaç gütmediklerini beyan ederek bunların serbest kalması için defalarca vali ile görüşmüşlerdi (Şaşmaz 2013: 47).

Aşiretin bütün alayları süvari olup bunlar kendi at ve malzemelerini kendileri temin ediyor, maaşları, silahları ve iaşeleri devlet tarafından karşılanıyordu (Kocadağ, 1992: 157). Alaylarda neferlik süresi 23 yıl olup aşirette bulunan 17 ila 40 yaşlarındaki erkekler asker sayılıyordu (Dabağyan, 2006: 489). Doğuda Urfa, Mardin, Diyarbakır, Hakkâri, Van, Cizre, Ağrı, Sivas, Bitlis ve Bingöl gibi birçok bölgede Milli, Haydaranlı, Cibranlı, Hasenanlı, Karakeçili, Miran, Kay ve Milan gibi altmış aşiretten oluşan alaylar kuruldu (Bilgin, 2013b: 18).

Aşiretler hem İslam'ın kardeşlik hasseleri hem de Sultan Halife Hazretlerinin ismini taşıyacaklarından Kürtler Hamidiye Alaylarına katıldılar. Böylece Sultan'ın hem ismini taşıyacaklar hem şan ve şerefe sahip olacaklardı (Dabağyan, 2006: 488-489). Alayların sağladığı itibar ve mevki için doğudaki aşiretler birbirleri ile kıyasıya yarışarak alaylara dâhil olabilmek için talepte bulundular. Sultan II. Abdülhamit'i şükranlarının bir nişanesi olarak da "Bave Kurdan" Kürtlerin Babası diye hitap ediyorlardı (Bilgin, 2013b: 18).

Sultan II. Abdülhamit Han, devlete karşı isyan eden ve Anadolu'da karışıklığa sebep olan Ermeni ve Kürt aşiretlerin teskini için Kürtleri devlete bağlamak ve Rusya ve İngiltere'nin bölgeye hâkimiyetine engel olmak adına Hamidiye Alaylarını kurdu.

Sultan II. Abdülhamit, Hamidiye Alaylarının kurulması ile aşiret reisleri ile olan ilişkilerini arttırmayı amaçlıyordu. Böylece bölge aşiretlerin zararlarından muhafaza olacak ve Ermeni isyanlarına karşı korunabilecekti. İngiltere ve Rusya'nın da bölgeye hâkimiyetine engel olunmuş olunacaktı. Bu yüzden de Alaylar ilk olara Rus ve İngiliz nüfuzunun yayılmasının müsait olduğu yerlerde Erzurum-Van, Urfa-Mardin dolaylarında kuruldu (Kodaman, 1983:).

Sultan II. Abdülhamit Han Avrupa devletleri arasındaki emperyalist rekabetten yararlanarak bir devleti diğerine karşı kullanarak bir yandan uluslararası politikalarda denge kurmaya çalışırken, diğer yandan Hamidiye Alayları gibi bir güç oluşturarak Ermeni isyancılarının somut kazanımlar elde etmesini engellemeye çalıştı (Yetişgin, 2008: 92).

Sultan II. Abdülhamit Han'ın Doğu'da uyguladığı bu politika gerçekten de bölgenin Osmanlı Devletine olan bağlılığını korudu. Alaylar Ermeni isyanları karşısında başarılar elde etti. Nitekim 22 Ekim 1893 Sason olaylarını Müşir Zeki Paşa komutasındaki 4. Ordu bastırdı. Bu hem alayların hem de Paşanın itibarını arttırdı. Hamidiye alaylarının kurulma sebepleri şunlardı (Kodaman, 1983: 49-50):

1. Devlet ile bağı zayıf olan doğu üzerinde Merkezi otoriteyi tesis etmek,
2. Doğu Anadolu'da devletin etkin güç olacağı yeni bir düzen kurmak,
3. Aşiretlerden askeri güç olarak yararlanmak,
4. Ermenilerin çıkardıkları isyan ve olaylara müdahale ederek Müslümanlar ve Ermeniler arasında denge oluşturmak,
5. Rusya'nın doğuya saldırısını engellemek, İngiltere'nin politikalarından Doğu Anadolu'yu korumak,
6. Panislamizm politikasını yürütmekti.

Sultan II. Abdülhamit Han Hamidiye Alaylarını kurarak bu amaçlarına kısmen de olsa ulaştı. Sultan'ın doğuda kullandığı bu siyaset onun denge kurmadaki başarısını bir kez daha gözler önüne serdi. Hamidiye Alaylarının kurulması sonuçları şöyle idi (Kodaman, 1983: 133):

1. Devlet otoritesi Doğu Anadolu'nun hemen her yerine az da olsa ulaştı.
2. Doğu'daki aşiretler ve reisler itaate alıştırdı.
3. Doğu'da söz sahibi olan Şehir eşrafının karşısına silahlı alaylar çıkarılarak kurmuş oldukları nüfuz kırıldı ve Doğu'da yeni bir düzen kuruldu.
4. Silahlı Ermeni çete örgütlerine karşı aşiretler korundu ve devletin himayesinde oldukları hissi verildi.
5. Ordu ve halk arasında işbirliği sağlandı.
6. Aşiretler arası kavgalar büyük ölçüde engellendi.

Alaylardan sağlanan bu faydalara rağmen alaylar ile ilgili bazı sorunlar da yaşandı. Hamidiye Alayları bütün çabalara rağmen düzenli bir askeri teşkilat olamadılar. Alaylar, genellikle aşiret reisleri ve ağaların hâkimiyetinde kaldılar. Bu yüzden de askerliğin gerekliliklerini istendiği gibi yerine getirmediler. Bunun bir sonucu olarak modern harp tekniklerini öğrenemediler. Alaylar bir türlü istenen düzene sokulamıyorlardı. Alaylar hakkındaki şikâyetlere rağmen Sultan II. Abdülhamit Alayları korumaya ve sayılarını arttırmaya devam etti. Abdülhamit'in alayları korumasına alması bu teşkilatta yer alanların polis ve jandarmaya dahi kafa tutmalarına neden oldu (Graves, 1999: 25).

Sultan II. Abdülhamit, tam kontrol altına alınamayan Alayları koruma politikasıyla Alayların devlete bağlılığını arttırma ve bölgede devlete destek olmalarını sağlamak büyük önem arz ediyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devletinin Doğuda toprak bütünlüğünün korunmasını amaçlanıyordu (Kodaman, 2010: 137). Sultan II. Abdülhamit, kurulan alaylar ile doğu topraklarını koruyarak Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurmalarına engel oldu. Hamidiye alayları politikası ile aşiretler ve Müslüman halk uyarılarak silahlandırıldı. Böylece yerel halk hem varlıklarını hem de Doğu Anadolu'yu müdafaa edeceklerdi (Kodaman, 1983: 86-87). Ermenilerin çıkardıkları karışıklıklarda Hamidiye Alaylarının faydaları görüldü (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007:74-76; BOA, Y. PRK. ASK, 176/1).

Avrupa devletleri, Hamidiye alaylarının kurulmasını eleştirdiler ve Sultan II. Abdülhamit'i kendinden önce yapılan yenilikleri ortadan kaldıran baskıcı bir yönetim kurmakla suçladılar (Yetişgin, 2008: 88). Sultan II. Abdülhamit'in Ermeni faaliyetlerine engel olmasından dolayı hem Ermeniler hem de Avrupa devletlerince Sultan Abdülhamit "Kızıl Sultan" lakabı takıldı (Sırma, 2000: 51). Sultan II. Abdülhamit Avrupa gazetelerinde Alayları eleştirmesi ile ilgili olarak şu sözleri söylemektedir (Siyasi Hatıratım Sultan Abdülhamit, 2010: 50): Kürt alaylarını kurduğum için Avrupa gazeteleri tenkitlerde bulunuyorlar. Hamidiye teşkilatının kurulması ile Kürtlerin, Şark vilayetlerindeki Ermenilere daha vahşice davrandıklarını iddia ediyorlar. Onlara göre alaylar ile eline silah alan Kürtler Osmanlı devletine karşı isyan etmeleri muhtemeldir. Bunun için duydukları endişeleri dile getiriyorlar. Anlaşılan gazeteler mevzu arıyorlar, bu sebeple de yalan yanlış duydukları her şeyi yazıyorlar. Muhabirler, Kürdistan'daki vaziyeti, Beyoğlu'nda oturdukları rahat köşelerinde oturarak, ancak Ermenilerin görüşlerine göre mütalaa ediyorlar. Bazı paşalar Kürt Kazakları ile oluşturulan alaylara itiraz etmiş ise de fikir Erzurum eski IV. Ordu Kumandanı Zeki Paşaya ait olduğundan meslektaşları onu kıskanmış da olabilirler. Rusya ile olası bir savaşta disiplinli bir şekilde yetiştirilen bu Kürt alayları, bize çok büyük hizmetlerde bulunabilirler. Zabıt unvanı verdiğimiz Kürt ağaları yeni mevkiileriyle övünecekler ve bir miktar zapt u rapt altına girmeye gayret edeceklerdir. Çıraklık devirlerini bu şekilde tamamlayacak olan Hamidiye alayları sonunda kıymetli bir ordu haline geleceklerdir.

Bugün Hamidiye Alaylarının kurulma amacıyla ilgili farklı görüşler olsa da söz konusu dönemde Ermeni olaylarını bastırmada önemli bir rol oynadılar. Ermeniler ve onları destekleyen Avrupa devletlerinin Alayların kaldırılması konusundaki ısrarları Alayların başarılı olduğunun bir göstergesidir (Arslan, 2008: 494). Ayrıca Sultan II. Abdülhamit'den sonra Aşiret Alayları olarak yeniden düzenlenen Hamidiye Alayları Birinci Dünya Harbinde ve Milli Mücadele döneminde –bunlardan tam anlamıyla yararlanmak düşülmemesine rağmen (Sırrı, 2007: 89)- Doğu Anadolu'nun savunmasında önemli katkıda buldular. (Bilgin, 2013b: 19).

5.7.4. Aşiret Mektepleri

19.yy'dan itibaren Avrupa devletlerinin Osmanlı devletini parçalama faaliyetleri çerçevesinde Balkanlarda gayri Müslimlerden sonra Türk olmayan Müslüman unsurları da tahrik ederek devletten koparmak ve bunlar üzerinde siyasi ve iktisadi hâkimiyetler kurmak istediler. Özellikle Araplar üzerinde yoğunlaştırılan bu faaliyetlere karşı Sultan II. Abdülhamit, aşiret yapısının hâkim olduğu bölgelerde aşiret reisleriyle saray arasında

bir bağ kurma ihtiyacı duydu, bu bağın da Aşiret Mektepleri ile sağlanması amaçlanıyordu.

Balkan krizi ve sonrasında 1878 Berlin Muahedesiyle azınlıkların büyük kısmının yabancı hâkimiyetine girmesi üzerine Sultan'ın Müslüman tebaasını koruma ihtiyacından dolayı aşiret mekteplerine ihtiyaç duyuldu (Kodaman, 1991: 9; Rogan, 2009; Rogan, 2008).

Osmanlı devleti içinde yer alan okullardan farklı olarak kurulan Aşiret mektepleriyle (21 Eylül 1308(1892)) (Kodaman, 1983: 108) Sultan II. Abdülhamit Panislamizm, Osmanlılık ve merkezîyetçilik politikalarını Arap aşiretlerine benimseterek devletin gücünü arttırmayı hedefliyordu.

Geniş kapsamlı politikasının bir devamı olan Aşiret mektepleri ile Sultan Abdülhamit Arap illeri ile merkezi devletin yakınlaşmasını umuyordu (Rogan, "Abdülhamit II's Schools For Tribes" 2008).

Bu mekteplerle Arap Aşiretlerinin çocuklarını Osmanlı kültürü ile yetiştiren devlet bunları Osmanlı yaparak Arapları devletle bütünleştirmeyi ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Arapları etkisi altına alma tehlikesine engel olmayı amaçlıyordu. (Kodaman, 1983: 97-100).

Aşiret mektebine yaşları 16 ile 20 arasında değişen öğrenciler kabul ediliyor ve bu çocukların eğitimi beş yıl sürüyordu (Rogan, "Abdülhamit II's Schools For Tribes"2008). Devletin ücretsiz yatılı olarak okuttuğu bu çocuklara ayrıca harçlık da verirdi. İki yılda bir devlet parası memurlar nezaretinde memleketlerine gönderilip geri getirilirdi (Kodaman, 1983: 115-118). Osmanlı eğitimi ile yetiştirilen bu çocukların mezun olduktan sonra geldikleri bölgelere idareci olarak gönderilmesi ve bunların devlet ile bağı arttırılmak isteniyordu (Somel, 1996: 6).

Aşiret mekteplerinin kurulmasından bir süre sonra bazı Hamidiye Alayı mensupları çocuklarını bu okullara kayıt ettirmek istediler. Bu talepten sonra hicri 1310'da Hamidiye Alayları mensuplarının da çocukları mekteplere kabul edildi. Her alaydan birer olmak üzere dokuz çocuk mektebe alındı. Birkaç yıl sonra talep üzerine diğer aşiretlerin de çocukları mekteplere kabul edildi.

Yatılı ve ücretsiz Aşiret mekteplerinde okuyan öğrencilerin verilen yemeği beğenmeyerek yönetime karşı isyan etmeleri üzerine Şubat 1907 yılında bu okullar katıldı. Ancak kapatılmalarındaki asıl sebep okullardan istenen faydanın sağlanamaması ve o günün siyasi fikirlerinin etkilerinde kalmalarıdır (Kodaman, 1991: 9)

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Ermeni meselesi Osmanlı Devleti'ni içten parçalamayı amaçlayan ve Avrupa devletlerinin dünyaya hâkim olmak için uyguladıkları böl, parçala ve yönet stratejisinin temel dayanak noktalarındandır. Dünya üzerinde kendilerine ait bir hâkimiyet tesis etmek isteyen Avrupalılar bu ideallerini her zaman uygulamak istediler. Bu yüzden de günümüzde bile Ermeni meselesi çeşitli dönemlerde özellikle de batılı devletlerin kullandığı bir konudur. Levon Panos Dabağyan (2001: 82) eserinde Ermeni meselesi ile ilgili olarak şu sözleri Büyük güçlerin Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını kanıtlar niteliktedir: “Ermeni meselesi, Ermenilerin meselesi olmayıp batılı devletlerin, kendi çıkarları doğrultusunda Ermenileri kullanmasıdır”.

Berlin Antlaşmasıyla Anadolu Islahatı adı altında Avrupa Devletleri özellikle de İngiltere, Gayrimüslimlere tanınan hakların korucusu olarak kendilerini gördüklerinden Osmanlı Devletine ıslahatları yapma konusunda baskı yapmakla kalmayıp, Ermeni isyancılarını her şekilde koruyup yardımlarda bulundular. Bununla da yetinmeyerek kimi zaman isyancılara silah temin ettiler, kimi zaman da isyancıları kendileri yönettiler.

İngiltere “Anadolu Islahatı” bahanesiyle korumaya çalıştığı ve bağımsızlıklarını kazanmaya çalışan milletlerin bağımsız olacak kadar bir nüfus ve dayanak noktaları olmadığını bildiği halde bunu görmezden geliyor, çıkarlarını her zaman olduğu gibi her şeyin üstünde tutuyordu. İngiltere, Anadolu'ya gönderdiği konsoloslar, elçiler ve araştırmacıların Ermeniler hakkında yazdığı raporlar ve belgeleri görmezden gelerek kendisine yarar sağlayacağını düşündüğü için Ermeni isyanlarını destekliyordu.

Avrupa devletlerinin Osmanlı toprakları üzerinde yürüttükleri siyaset sebebi ile XI. yüzyıldan beri dostluk barış içinde yaşayan Ermeni ve Osmanlı halkı arasına ekilen nifak tohumları sonucunda Osmanlı-Ermeni ilişkileri bir daha tamir edilemeyecek bir hal aldı.

İngilizlerin sürekli ıslahatlar ile ilgili istek ve baskılarını önlemeye çalışan Sultan II. Abdülhamit çıkacak olan büyük bir harbin kendi devrinde çıkmasını meydan vermedi. Ayrıca Osmanlı devletinin kendi saltanatı sırasında tamamen dağılıp parçalanmasına da önledi. Sultan II. Abdülhamit, Emperyalist devletlerin kendi çıkarları için Osmanlı Devletini parçalaması adına başlattıkları Şark meselesine karşı gerek kullandığı diplomasi gerek Panislamist politikası, reformları -eğitim, askeri, ekonomi gibi v.s.- ile Anadolu'yu hem korumuş hem de devletin gelişmesini sağladı.

Sultan II. Abdülhamit Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma adına yabancı güçlere karşı devletlerarası denge politikası uyguladı. Osmanlı Devleti toprakları içinde Ermenilerin çıkardığı isyanları bastırabilmek ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasına engel olabilmek için Hamidiye Alaylarını kurdu. Sultan bu amaçlarında kısmen başarılı oldu. Devletin başında bulunduğu süre boyunca kullandığı diplomasi politikasıyla Osmanlı devletinin parçalanmasına mani oldu. Kurmuş olduğu Hamidiye alayları ile Ermenilerin doğuda bağımsız bir devlet kurmalarına engelledi. Yine Hamidiye Alayları ile devletin bağının zayıf olduğu Doğu Anadolu ile ilişkilerini arttırdı. Hamidiye Teşkilatı ile devletin Aşiretlerle ilişkilerini geliştirerek onların devlete bağlılığını sağladı.

Anadolu Islahatı ile ilgili olarak Osmanlı devleti, Doğuda düzenin yeniden sağlanması ve Ermeni isyancılarına engel olabilmek adına bir komisyonun kurulmasını onayladı. Kurulan komisyon ile bir nevi Anadolu ıslahatı adı altında diğer devletlerin Osmanlı iç işlerine karışması önlemek istendi. Komisyonun başarılı çalışmalar yürütmesi bile İngiltere'nin Osmanlı iç işlerine karışmasına engel olamadı. Çünkü İngiltere güçsüz bir durumda olan Osmanlı devletinin yeniden eski gücüne sahip olamayacağını düşünüyordu. Bu yüzden de yıkılacağını düşündüğü Osmanlı devleti içinde kendi çıkarlarını korumak için Hıristiyan ulusları destekleme ihtiyacı duydu. Özellikle Gladstone yönetiminde İngiliz hükümeti Osmanlı devletine baskı politikası uygulayarak ıslahatları yaptırmaya çalıştı. Ancak Sultan II. Abdülhamit, İngiliz baskılarına temkinli ve soğukkanlılıkla yaklaşarak İngilizlerin Osmanlıyı parçalama planlarına engel olmaya çalıştı. Sultan Abdülhamit Anadolu ıslahatı ile ilgili tedbirler alarak Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı amaçlıyordu. İngiltere Anadolu'da isteği

ıslahatlar ile Osmanlı idari yargı ve yönetimine müdahale etmeyi amaçlıyordu. Ancak Uzak doğu ve Balkanlarda yaşanan gelişmeler İngiltere'nin Osmanlı devleti üzerinde Islahat ile elde ettiği hakimiyeti kullanmasına mani oldu.

Sultan II. Abdülhamit Han Ermeni isyanları karşısında her devlet başkanının yapması gerektiği gibi her devletin bekasını temin adına bir takım önlemler aldı. Bu önlemleri alırken bazen aşırıya kaçmış olması onun Ermeni milletini yok etmek istediği gibi söylemlerin ortaya atılmasına neden oldu. Ancak devlette bozgunculuk çıkarıp huzuru bozanlara karşı Sultan Abdülhamit'in aldığı önlemler, Avrupa devletleri özellikle İngiltere devletinin Osmanlı topraklarında meydana gelen hemen hemen her olaya karışması sebebiyle tam anlamıyla başarıya ulaşamadı. Sultan II. Abdülhamit Han'ın tahttan indirilmesinden sonra yeni yönetimin yanlış kararları yüzünden -1908 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi ile posta, telgrafta sansür olayının kaldırılması gibi (Selvi, 2011):19- Osmanlı devletinde Ermeni isyan faaliyetleri arttı ve sonrasında çıkan dünya harbinde Ermeniler hem güney hem de doğuda Osmanlı devletine karşı savaştılar.

KAYNAKLAR**ARŞİV BELGELERİ**

BOA, HR. SYS. 29/13.
 BOA, HR. SYS. 29/78.
 BOA, Y. EE, Dosya 40/39.
 BOA, Y. PRK. AZJ, 18/13.
 BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29.
 BOA, Y. PRK. HR, 22/22.
 BOA, Y. PRK. UM. 40/95.
 BOA,HR. SYS. 2751/53.
 BEO, MKT. MHM. 501/13.
 BEO, MKT. MHM. 533/44.
 BOA, HR. SYS, 2823/60.
 BOA, Y. PRK. ASK, 176/1.
 BEO, MKT.MHM. 535/9.
 BOA, Y. PRK. UM, 1/66.
 BOA, Y. PRK. HR, 3/79.
 BOA, HR. SYS, 2799/3.
 BOA, HR. SYS, 31/33.
 BOA, HR.SYS, 2801/01

KİTAPLAR VE MAKALELER

AĞIRTAŞ, Ü. 2004, Ekim. Ermeni Meselesi 1918-1923. Hatay: M.K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
 AKBIYIK, Y. 2002. "Milli Mücadele'de Doğu Cephesi". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. Türkler Ansiklopedisi Cilt 16. Ankara, ss.151-156.
 AKÇAM, T. 2001. Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu. Su Yayınları. İstanbul, 264s.
 AKGÜNDÜZ, A. KARA. R. ÖZTÜRK. S. (Ed) 2008. Sorularla Ermeni Meselesi, OSAV. İstanbul. 471s.
 AKSUN, Z. N. 2010. II. Abdülhamit Han. Düz.: E. Kılınç, Ötüken Yayınları. İstanbul, 623s.
 AKŞİN, S., M. KUNT., YURDAYDIN. H.G., ÖDEKAN. A. FAROQHİ, S., TOPRAK, Z. (Ed) 2005. Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908. Cem Yayınevi. İstanbul, 479s.
 ARIĞ, A. S. 2008. "Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, Hoşgöründen Yol Ayrımına Cilt: 1. Erciyes Üniversitesi Yayını-163. Nevşehir, ss.251-169.
 ARMAOĞLU, F. 1991. Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri. TTK Yayınları. Ankara, 376s.
 ARSLAN, D. S. 2008. "Rusya'ya Göçen Ermeniler Sorunu Ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt: 1. Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi EUSAS II Erciyes Üniversitesi Yayını-163. ss.487-500.
 Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim. 2005.: Ankara Ticaret Odası Yayını. Ankara, 224s.
 AYDIN, N. Z. 2007, Eylül. Maraş'ta Gayrimüslimler ve Kurumları. Maraş'ta Gayrimüslimler ve Kurumları . Kahramanmaraş: Tezsiz Yüksek Lisans Projesi.
 AYVERDİ, S. 2005. Türkiye'nin Ermeni Meselesi. Kubbealtı Neşriyat. İstanbul, 344s..
 BASGÜN, N. 1973. Türk Ermeni Münasebetleri. Töre Devlet Yayınevi. İstanbul, 180s.
 BASMACIYAN, G. 2011. Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri 1375-1916. Çev: M. Baytimur, Peri Yayınları. İstanbul, 192s.
 BAŞAK, T. 2008. İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923). IQ Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul, 672s.
 BAŞAR, Z. 1982a. "Geçmişteki Davraşlarıyla Türkler Ermeniler". Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler.: DSİ Basım. Ankara, 207s.

- 1982b. "Öncesi ve Sonrasıyla Erzurum'un Kurtuluşu". Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler. DSİ Basım. Ankara, 207s.
- Belgelerle Ermeni Sorunu . 1983. Genelkurmay Basımevi. Ankara, 491s.
- BİLGİN, M. S. 09.11.2002, "Amerika Ermeni Lobi Faaliyetleri: Sözde Soykırım Tasarısı Sonbaharda Tekrar Kongre Gündemine Gelecek mi?", <http://www.2023.gen.tr/ekim03/8mustafasitki.htm> (19.07.2014)
- 2003a. "Attitudes of the Great Powers towards the Ottoman Armenians up to the Outbreak of the First War", Review of Armenian Studies, Number 4, volume 4. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=118&Lisan=en> (19.07.2014)
- 2003b. "Soviet-Armenians Collaboration Against Turkey in the Post Second World War Period (1945-1947), Review of Armenian Studies, Number 5, volume 2. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=125&Lisan=en> (19.07.2014)
2005. "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti". Belleten Dergisi , LXIX 254.
2008. "Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı İngiliz Diplomatik Mücadelesi 1878-1894". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgöründen Yol Ayrımına Cilt: 3. Nevşehir: Erciyes Üniversitesi Yayını-163.
- 2013a, Nisan 26. "Ermeniler Maşa Olarak Kullanılıyor"
http://www.milligazete.com.tr/haber/Ermeniler_masa_olarak_kullaniliyor/279266#.U9GW2fl_vab (19.07.2014)
- 2013b. "Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Politikası". İlkadım Dergisi. 297-1 Özel Sayı.
- 2014, Şubat 6. "Ermenilerin 2015 Yılına Yönelik Stratejileri ve Türkiye"
<http://www.kasem.org/ermenilerin-2015-yilina-yonelik-stratejileri-ve-turkiye-3917799-haberi> (19.07.2014)
- BROCKELMANN, C. 2002. İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi. Çev.: N. Çağatay, Türk Tarih Kurumu. Ankara, 511s.
- BURAK, D. M. 2008. "Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1893)". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 2. Ksyseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-163. ss. 9-28.
- CENGİZ, E. (Dü.). 1983. Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi. Başbakanlık Basımevi. Ankara, 432s.
- ÇALIK, R. 2000. Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları. Türk Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, XIII+226s.
- ÇARK, Y. G. 1953. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953. Yeni Matbaa. İstanbul, 302s.
- ÇETİN, A. (Dü.). 2011a. Sultan İkinci Abdülhamit Han Devlet Ve Memleket Görüşlerim 1. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- 2011b. Sultan İkinci Abdülhamit Han Devlet Ve Memleket Görüşlerim 2. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- ÇİÇEK, K. 2006. "Türk- Ermeni İlişkileri ve Tehcir". Der.: M. Çalık Ermeni Soykırımı İddiaları. Cedit Neşriyat. Ankara, 334s.
- DABAĞYAN, L. P. 2001. Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi. Kum Saati Yayınları. İstanbul, 266+6s.
2006. Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamit Han. IQ Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul, 640s.
- DELİORMAN, A. 1975. Türklere karşı Ermeni Komiteleri 2. Baskı, Boğaziçi Basım ve Yayınevi. İstanbul, 335s.
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu. 1989. Dış Politika Enstitü Yayınları Ankara,42s.
- DÖNER, Y. 2007. II. Abdülhamit'e Yıldız Suikastı. G.O.P.S.B.E. Yüksek Lisans Tezi. Tokat.
- ENGİN, V. 2011. II. Abdülhamid ve Dış Politika. Yeditepe Yayınevi. İstanbul, 323s.

- ERASLAN, C. 2001. "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler". Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler. İstanbul.
- Ermeni Komiteleri 1891-1895. 2001. B.D.A.G.M Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:48. Ankara, 120s.
- ERHAN, Ç. 2001. Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri. İmge Kitabevi. Ankara, 430s.
- ERSAN, M. 2010. "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları". Tarih İnceleme Dergisi , XXV (1), 147-154.
- EYİCİL, A. 1999 "1878 Zeytun İsyanı" OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)Sayı: 10 (01.11.2014) ss.27-58 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1248/14261.pdf>
- _____ 2000 "1895 Zeytun İsyanı" OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 10 ss. 157-210 (01.11.2014) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14571.pdf>.
- _____ 2005. Siyasi Tarih 1789-1939. Ankara: Gün Yayınları.
- _____ 2008. Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri 3.Baskı. Ankara: Gün Yayınları.
- _____ 04.02.2009a "Göksun'un Tarihi" ss. 397-430 (01.11.2014) <http://kahramanmaras.gov.tr/Dosyalar/makaleler.pdf>.
- _____ 04.02.2009b "Kahramanmaraş'ın Tarihi" ss.3-36 (01.11.2014) <http://kahramanmaras.gov.tr/Dosyalar/makaleler.pdf>.
- ARMAOĞLU, F., 1991. Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri. T.T.K. Yayınları. Ankara, 376s.
- FIRAT, F. 2004. Sultan II. Abdülhamit Han Döneminde Ermeni Meselesi. Zerafet Yayınları. İstanbul, 174s.
- GAZİGİRAY, A. A. 1982. Osmanlıdan Günümüze Kadar Ermeni Terörünün Kaynakları. Hereke Yayınları. İstanbul, 672s.
- GENCER, A. İ. 2001. "Ermeni sorununda Dış Etkenlerin Rolü". Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler. İstanbul, 558s.
- GÖYÜNÇ, N. 1983. Osmanlı İdaresinde Ermeniler. İstanbul: Gültepe Yayınları.
- _____ 2002. "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi Cilt: 10. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, ss.233-250
- _____ 2005. Türkler ve Ermeniler. Yeni Türkiye Yayınları . Ankara, 160s.
- GRAVES, P.P., İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri, Çev.: Y. Tezcan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999,190s.
- GÜLER, A. ve AKGÜL, S. 2007. Sorun Olan Ermeniler. Ankara, 425s.
- GÜNAY, B. 2006. Ermeni Meselesi ve Tehcir. Kocaeli Büyükşehir Kültür Yayınları . İzmit, 144s.
- GÜRÜN, K. 1985. Ermeni Dosyası. TTK Yayınları. Ankara, 320s.
- HALAÇOĞLU, A. 2008. "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar Ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgörüden Yol Ayrımına Cilt: 1. Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi EUSAS-II Erciyes Üniversitesi Yayını-163. ss.129-152.
- HALAÇOĞLU, Y. 2008. "Açılış ve Protokol Konuşmaları" Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler. Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi EUSAS-II, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, ss.XLIII-LVI.
- İLTER, E. 1996. Ermeni Kilisesi ve Terör. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulamam Merkezi Yayınları. Ankara, 175s.
- _____ 2006, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konsunda Tespitler", Türk-Ermeni İlişkileri, Ed.: İ. Bal, Mustafa Çufalı, Lalezar Kitabevi, Ankara, 734s.
- İNAL, İ. M. 1982a. Son Sadrazamlar Cilt: II. Dergah Yayınları. İstanbul, ss.561-1136.

- 1982b. Son Sadrazamlar Cilt: III. Dergâh Yayınları. İstanbul, ss.1137-1712.
- İNALCIK, H. 2003. "Mehmed II". Türkiye Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi Cilt: VII, Türkiye Diyanet Vakfı. Ankara, ss. 395-407.
- İngiliz Casusunun İtirafı ve İngilizlerin İslam Düşmanlığı. 2004 Çev.: M. Sıddık Gümüş,. Hakikat Kitabevi Yayınları: No:9. İstanbul.
- İPEK, N. 1995. "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü". OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 6. ss.257-280.
2002. "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 13.. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, ss.15-24.
- İRTEM, S. K. 2004. Ermeni Meselesinin İçyüzü. Düz.: O. S. Kocahanoğlu, Temel Yayınları. İstanbul, 349s.
- KAFALI, M. 2002. "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. Türkler Ansiklopedisi Cilt: 6. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, ss. 177-193.
- KANTARCI, Ş., KASIM K., KAY İ., 2002. Ermeni Sorunu El Kitabı. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara, XII+141s.
- KANTARCI, Ş. 2004. Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi. Aktüel Yayınları. İstanbul, 427s.
2005. Ermeni Sorununa Pencereden Bakmak Ya Da Manzaranın Büyüğünü Görmek. Isparta, 257s.
- KARABEKİR, K. 2000. Ermeni Dosyası 5. Baskı . Düz.: F. Özerengin, Emre Yayınları. İstanbul, 218s.
- KARACA, T. N. "19. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları". Türk-Ermeni İlişkileri Külliyyatı. Cilt:X. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. <http://ermenimeselesi.ttk.gov.tr/tr/turk-ermeni-kulliyati/x-cilt-ermeni-meselesinin-ortaya-cikisi-ve-yabanci-devletler/>
- KARACAKAYA, R. 2007. Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça . İstanbul: Bilimevi Basım Yayın.
- KARAL, E. Z. 1976. Osmanlı Tarihi Cilt: VI. Islahat Fermanı Devri (1856-1861) TTK Basımevi. Ankara, 321s.
2011. Osmanlı Tarihi Cilt: VIII.Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907 TTK. Basımevi Ankara, 631s.
- KARAYUMAK, Ö. 2007. Ermeniler Ermeni İsyancıları Ermeni Katliamları. Vadi Yayınları. Ankara, 421s.
- KAZICI, Z. 2002a. "Osmanlılarda Hoşgörü". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. Türkler Ansiklopedisi Cilt: 10. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara
- 2002b. "Osmanlılarda Hoşgörü". Ed.: H. C. Güzel, A. Birinci. Genel Türk Tarihi. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- KILIÇ, D. 2007. "Hınçak ve Taşnak Komitecilerin İstanbul Ermeni Patrikhanesine Nüfuzu". Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bldirileri. II. ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- KOCABAŞ, S. 2007. Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir? Vatan Yayınları. İstanbul, 184ş.
- KOCADAĞ, B. 1992. Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler. 2. Basım. Can Yayınları. İstanbul, 236s.
- KOÇAŞ, S.1967. Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri. Altıok Matbaası. Ankara, 326s.
- KOÇSOY, Ş. 2002. "Türk Tarih Kronolojisi". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi Cilt: 1. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- KODAMAN, B. 1983. Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası. İstanbul: Orkun Yayınevi.
1987. Sultan Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara Üniversitesi Basımevi,Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları:67. Ankara.
1991. "Aşiret Mekteb-i Hümayunu". Diyanet İslam Ansiklopedisi Cilt: 4. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
2001. Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme) 1. Baskı. SDÜ Basımevi Yayın No:12. Isparta.

2010. "II. Abdülhamit Kürtler-Ermeniler". SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (21).
- KUNDAKÇI, H. 2001. Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler 2 Baskı. Türk Gaziler Vakfı Yayınları. Ankara, 170s.
2006. Emperyalizmin Maşası Ermeniler. Alfa Yayınları. İstanbul, 310s.
- KURAT, A. N. 2011. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919). Türk Tarih Kurumu. Ankara, 754s.
- KÜÇÜK, C. 1984. Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897. Güryay Matbaacılık İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul, 200s.
- KÜRKÇÜOĞLU, E. 2003. "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri". Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri Cilt: 1, ASAM-EREN. Ankara: ss. 335-341.
- MATEOS, U. 2000. Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). Çev.: H. D. Andreasyan, TTK. Ankara, 411s.
- MAZICI, N. 2005. Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920. Pozitif Yayınları. İstanbul, 303s.
- MCCARTHY, J. 1995. Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi). Çev.: İ. Gürsoy, Genelkurmay Basımevi. Ankara, VIII+232s.
- MCCARTHY, J. 1998. Müslümanlar ve Azınlıklar, Çev.: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi. İstanbul, 253s.
- MEMİŞ, E. 2002. "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Türkler Ansiklopedisi Cilt: 1. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
2005. "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri". Afyon Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 7 (1).
- METİN, H. 1997. Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları. MEB Yayınları. İstanbul, 192s.
- OFLAZ, M. 2008. "Fransız Yazar P.B. Daloh'un "Ermenistan Hakkında Hakikatler" Adlı Eserine Göre Müslümanlar ve Ermeniler". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 3. Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi EUSAS-II. ss.289-308.
- OĞUZ, A. 2008. "Meşrutiyet'in Ermeni Milliyetçiliğinin Doğmasına Etkisi ve Bu Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Basına Yansıması". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan,, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 1. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-163. ss.165-178.
- ORTAYLI, İ. 2000. Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880). T.T.K. Ankara, 265s.
- ORTAYLI, İ. 2002. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi". Ed.: H. C. Güzel, A. Birinci. Genel Türk Tarihi Cilt: 6. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890). 2004. B.D.A.G.M, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:67. Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920. 1995. B.D.A.G.M Yayın Nu:14. Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920). 2007. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara,
- OSMANOĞLU, A. 2008. Babam Sultan Abdülhamit. Selis Kitaplar. İstanbul, 320s.
- ÖKE, M. K. 2000, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu. İrfan Yayınları. İstanbul, 384s.
- 2001, The Armenian Question, TTK, Ankara, 297s.
- ÖZCAN, A. 1995, Abdülhamid ve Hilafet, Yeni Şafak, İstanbul, 95s.
- ÖZDAL, B. 2008. "Doğu Sorunu Kapsamında Almanya'nın Ermenilere Yönelik İzlediği Politikalar-Tessa Hofmann'ın İddialarının Analizi ve Kitiği". Hoşgöründen Yol Ayrımına Cilt: 1.Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-63. ss.295-334.
- ÖZDEMİR, H., ÇİÇEK K., TURAN Ö., ÇALIK R., HALAÇOĞLU Y., 2010 Ermeniler: Sürgün ve Göç, TTK, Ankara, 235s.
- PAŞA, C.1982. "Ermeni Sorunu". Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler. Yay. Haz.: Z. Başar. DSİ Basım. Ankara, 208s.
- PAŞA, H. N. 2007. Hatıralarım "Ermeni Olaylarının İçyüzü". Düz.: T. Yıldırım, Selis Kitaplar. İstanbul, 320s.

- PAŞA, T. 1990. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit. Boğaziçi Yayınları. İstanbul, 514s.
- ROGAN, E. L. 2008, Ekim 26. "Abdülhamit II's Schools For Tribes": Documents in English. (28.04.2014) II. Abdülhamit Han: <http://www.ikinciabdulhamid.com/iaforum/abdulhamid-ii-s-schools-for-tribes-t42.html>
- ROGAN, E. L. 2009, nisan 23. Cambridge Journals Online. (28.04.2014) Cambridge Journals Online Aşiret Mektebi: "Abdülhamit II's School For Tribes (1892-1907)": <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=5200668>
- SARAY, M. 2005. Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara, 259s.
- SAYDAM, A. 2002. "Tanzimat Devri Reformları". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi Cilt: 12. Yeni Türkiye Yayınları Ankara, ss.782-804.
- _____ 2008. "Osmanlı Düzeninin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi - Ermeni Milleti Örneği-". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 1. Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi EUSAS-II Erciyes Üniversitesi Yayını-163, ss.59-98.
- SELVİ, H. 2005 "Ermeni Soykırımı Tarih Yazımı" www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ermtaryazimi.pdf. (04.04. 2014)
- _____ 2011a. "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları". Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi , 2 (1).
- _____ 2011b. Millet-i Sadıkada İsyan. İstanbul: Timaş Yayınları.
- SEVGİ, A. 2002. "Anadolu Selçuklularında Hoşgörü Ortamı". Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi Cilt: 7. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ss. 439-449.
- SEVİM, A. 2002. Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri. TTK. Ankara, 46s.
- _____ 2014. Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi. TTK. Ankara, 266s.
- SEYİTHANOĞLU, E. K. 1992. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Cilt: 8. Yay. Haz.: H. D. Yıldız. Çağ Yayınları. İstanbul, 638s.
- SHAW, S. J. 2004. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt: 1. Çev.: M. Harmancı, E Yayınları. İstanbul, 408s.
- SHAW, S. J., SHAW, E. K. 2006. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt: 2. Çev.: M. Harmancı, E Yayınları. İstanbul, 582s.
- SIRMA, İ. S. 2000. II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti 10. Baskı, Beyan Yayınları. İstanbul, 151s.
- SIRRI, Ö. H. 2007. Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi. Dergah Yayınları. İstanbul, 260s.
- _____ Siyasi Hatıratım Sultan Abdülhamit. (2010). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- SONYEL, S. R. 1990. "Türk-Ermeni İlişkileri ve Musevi Soykırımı". Belleten , LIV.
- _____ 2001, The Great War And Tragedy Of Anatolia (Turks And Armenians In The Maelstrom Of MAjor Power), TTK, Ankara, 221s.
- _____ 2009. Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları Çev.: A. Bireldinç, Remzi Kitabevi. İstanbul, 472s.
- SOMEL, S. A. 1996. "Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi , C.18 (Sayı: 29).
- SÜSLÜ, A., KIRZIOĞLU F. YİNANÇ R., 2001. Türk Tarihinde Ermeniler. Sistem Ofset. Ankara, 344s.
- SÜSLÜ, A. 1990. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü yayın No:5. Ankara, 244s.
- ŞAHİN, H. 2002. Kaynarca'dan (1774) Paris Barışı'na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış. Ed.: H. C. Güzel,

- K. Çiçek, S. Koca., Türkler Ansiklopedisi Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, ss. 531-544.
- ŞAHİN, R. 1988. Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları. Ötüken Yayınları. İstanbul, 272s.
- ŞAŞMAZ, M. 2013. İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914). Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara, 613s.
- ŞAŞMAZ, M. 2004. Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890). Kitabevi Yayınları İstanbul, XIV+458s.
- ŞAŞMAZ, M. 2000. British Policy And The Application of Reforms For The Armenians In Eastern Anatolia 1877-1897. TTK. Ankara, 306s.
- ŞEKER, M. 2000. Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi. DİB Yayınları. Ankara, 191s.
- ŞENOL, K. S. 2006. Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Ermeni Tehciri. Berikan Yayınları, Ankara, 128s.
- ŞİMŞEK, F. 2003. İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri (1876–1909). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Antalya.
- ŞİMŞİR, B. N. 1989. British Documents on Ottoman Armenians Volume I (1856-1880). Türk Tarih Kurumu. Ankara, 767s.
- _____. 2003. The Genesis Of Armenian Question. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 36s.
- ŞİŞMAN, A., ÇAKMAK, B. 2001. "Sözde Ermeni Soykırım İddiaları ve Tarihi Gerçekler". Afyon Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 2 (2).
- TANSEL, S. 1991. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt: I. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, 320s.
- TURAN, O. 2005a. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 540s.
- _____. 2005b. Selçuklular Zamanında Türkiye. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 762s.
- _____. 2006. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 559s.
- UÇAROL, R. 2000. Siyasi Tarih. Filiz Kitapevi. İstanbul, 1496s.
- URAS, E. 1987. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Belge Yayınları. İstanbul, 791s.
- UZUN, T. 2000. "Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri". Türk Dünyası İnceleme Dergisi (IV).
- UZUNDERE, A. E. 2002. İnsanlık Suçu, Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 432s.
- YAMAN, A. 1973. Ermeni Meselesi ve Türkiye. Otağ Yayınları. İstanbul, 568s.
- YAŞARBAŞ, E. 1984. Ermeni Terörünün Tarihçesi Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. Petek Yayınları. İstanbul, 287s.
- YETİŞGİN, M. 2008. "Ermeni Meselesi Ve İngilizlerin Ermeni Politikası". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan., Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 3. Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi EUSAS-II, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, ss.65-94.
- _____. 2012. "Batı Basınından Osmanlı Devleti'ne Yaklaşımlar ve Osmanlıların Bu Yaklaşımına Tepkileri". OTAM (28).
- YİNANÇ, R. 1983. "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Döneminde Ermeniler". Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu. İzmir: Şafak Basım ve Yayınevi.
- YUVALI, A. 2008. "Ermeni Meselesinin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü". Yay. Haz.: M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan., Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Cilt: 1. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-163. ss.99-112.
- ZÜRCHER, E. J. TUNCAY, M., 2011. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Miliyetçilik (1876-1923). İletişim Yayınları. İstanbul, 280s.
- http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/iliskiler/gorevli_ermeniler.html (17.6 2014)
- <http://ermenimeselesi.ttk.gov.tr/tr/gorsel-isitsel/resimler/galeri-1-99.html> (01.11.2014)
- <http://ermenimeselesi.ttk.gov.tr/tr/gorsel-isitsel/resimler/galeri-2-100.html> (01.11.2014)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Vehbiye EVİZ
Doğum Yeri ve Tarihi : SİİRT 17/12/1986

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Tezli
Yüksek Lisans
Doktora Öğrenimi :
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Siirt Üniversitesi

İletişim

E-Posta Adresi : vehbiye.eviz@gmail.com
Tel. : (0)5543618575
Tarih :

EKLER

EK I

HR. SYS, 2799/3

VAN'DA KOBANS KİLİSESİ İLE EVLERDE YAPILAN ARAMALARDA ÇOK SAYIDA HARP ALETİNİN ORTAYA ÇIKARILMASI¹¹

Van'da Kobans Kilisesi ile evlerde yapılan aramalarda 208.786 fişek, 290 tüfek, 10 kg. dinamit ve 30 kg. barut ele geçirildiği

4 Mart 1908

Van Vilâyeti'nden 20 Şubat sene [1]323 tarihinde gelen şifrenin suretidir.

Kobans Kilisesi'yle şehir dâhilindeki hânelerden zâhire çıkarılan eşya-yı memnû'iyenin yüz bin dokuz yüz otuz aded memlû ve yüz yedi bin sekiz yüz elli altı aded fabrika malı ve kapsüllü ve kapsülsüz koğan ki cem'an iki yüzsekiz bin yedi yüz seksen altı aded fişenk, elli sekiz mavzer ve otuz beş sürmeli ve bir martini ve bir manliher ve beğlik mavzer ve yüz yetmiş iki maamekanizma mavzer, yirmi iki maamekanizma sürmeli namlıları ki cem'an iki yüz doksan tüfenk ve ikisi muhtelifu'n-nev' olmak üzere on yedi aded on ateşli mavzer revolveri ve on aded muhtelif sistemde dürbün ve bir torba kalpazan edevatı ve üç tenekede on kilo dinamit ve altmış aded muhtelifu'n-nev' tüfenk mekanizmaları ve otuz kilo barut ve bir aded Taşnak Komitesi'ne mahsus bayrak, iki torba evrak-ı muzırza birçok hazele resimleri ve tüfenk aksâm-ı muhtelifesinden ibaret idüğü icra kılınan muayeneden anlaşılırmışdır ve yekûnda esna-yı müsâdemede zıyâ'a uğrayan kısım dahil olmadığı gibi fişenklerin hîn-i ta'dâdında bir takım sandıklar veznen ve kıyasen hesap edilmiş olduğundan ikinci bir muayene ve devirde daha fazla zuhuru me'mûl bulunduğu ma'rûzdur.

EK II

BOA, Y. PRK. UM, 1/66

Numara: 576

Halep Vilayeti'ne¹²

Devletlü efendim,

Zeytun eşkıyasından on beş kişinin imzasıyla Halep İngiliz konsolosuna hitaben yazılıp her nasılsa ele geçirilen bir adet tahriratın tercüme edilmiş bir kopyası Maraş İdare Meclisi mührüyle onaylanarak ekte takdim edilmiştir. İçeriğine göre gereğinin yapılması arz olunur.

12 Mart 1879

Maraş Mutassarrıf Vekili

Mirliva

Mehmed Mazhar

Zeytun'da eşkıya reisi Babek ve yandaşları tarafından Halep İngiliz konsolosuna yazılıp Maraş Mutassarrıflığı Vekâleti'nde bulunan Fırka-i Islâhiye Kumandanı Mirliva Mazhar Pasa tarafından ele geçirilen Ermenice mektubun tercümesidir. Söz konusu mektup Dahiliye Nezâreti'ne sunulmuştur.

Halep'te İngiliz konsolosuna

Zeytun'a keşfe gelen konsolos bey

Efendim,

Ayağımızın toprağına yüzlerimizi sürüp buradan oraya kadar ayaklarını öperiz. Bizim tutuklularımız için çalıştığımızı işittik, son derece memnun olduk. Mektubu aldık, manasını biliyor ve bekliyoruz. Sizinle beraber yaptığımız görüşmeyi gökte Allah yerde

¹¹ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), 2007: 80-81.

¹² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890), 2004: 27-28.

biz biliriz. Serkis Piskopos'un tekkedeki odasında size verdiğimiz mazbatadan bir fayda göremedik, hâlâ gözlüyoruz. Bize emrettiğiniz gibi hareket ettik. Hem siz de biliyorsunuz ki emrinizden çıkmadık. Siz bize: "Ben buradan gittikten sonra eşkıyalar gelip tekkede rahatça otursun, dağlarda perişan olmasınlar. Bundan sonra hükümetten adam gelip eşkıyaları yakalamaya cesaret ederse karşı koyun ve bana bildirin ki ben de başka yerlere ne şekilde karşı koyduğunuzu bildireyim" diye tenbih ettin. Ancak Zeytun'dan dışarı çıkan adamımızı öldürüyorlar. Bu mazbatanın cevabını acele bildiriniz. Ne şekilde hareket edelim? Furnus murahhasası ile Çolak Varcebet Efendi'nin yola çıktığını işittik. Eğer doğruysa bize bilgi veriniz ki, sevinelim. Mektubunuzda bizlere Hıristiyan kaymakam geleceğini ve hükümet memurlarının bizden olacağını okuduk. Ancak yeni duyduğumuza göre Müslüman memurlar gelecekmiş. Eğer bu doğruysa biz de ona göre hazırlıklarımızı yapalım. Daha önce olduğu gibi "kör" durumuna düşmeyelim ve sizin emriniz üzere yasayalım, siz de çok yasayınız. Tutuklularımızı derhal çıkarmanın bir çaresine bakınız. Ne masraf ederseniz kabulümüzdür. Biz hepimiz çevre köylerimizle beraber sizin milletinizdeniz. İnşallah sizin sayenizde bir iyilik görürüz ve siz buraya geldiğinizde sâd oluruz. Biz de size duacıyız. Emretmiş olduğunuz gibi vekâleten gönderdiğiniz Patvili Efendi'ye hükümetten aldığımız silahları teslim ettik. Ancak bundan sonra Bertizli Müslümanlar Alabaşlı'da bir adamımıza saldırıp malını yağmaladılar. "Malını vereceğiz" diye tekrar mal sahibini çağırdılar. Mal sahibi malını almaya gittiğinde az bir mal verip yolladılar. Köprüde önüne çıkıp malı tekrar alıp kendisini öldürdüler. Kendilerine saldırmamız için de köprüyü yaktılar. Yine Elbistan ve Maras Köprüsü'nde bir adamımızı daha öldürdüler. Bizler önceki gibi mi hareket edelim, yoksa rahat mı duralım? Bize acele haber bildiriniz.

Biz bütün çevre köylerle beraber bu mazbatayı gönderdik.

Bostan oğlu	Merken oğlu	Balcı oğlu	İshak oğlu	Bedros oğlu
Agop Ağa	Avedik Ağa	Nisan Ağa	Artin Ağa	Serkis Ağa

Selom oğlu	Antorez oğlu	Marik Paşa	Köylü oğlu	Musa oğlu
Yanoş ağa	Astor Ağa		Asador Ağa	Ağa

Anarid oğlu	Anarid oğlu	Lozem oğlu	Kızıl Artin Ağa	Surp oğlu
Kirkor ağa	Panos Ağa	Artin Çavuş		Agop Ağa

Aslına uygun olduğu onaylandı.

Maras Sancağı
İdare Meclisi

تاریخ تصدیق در روز	ص	ط	ل	طفه والای سرحدی	تاریخ صدور	تاریخ ورود	نوع و مقدار
<p>مملکت گهانه عودندی مجموع اولاً پسند رسیدن هائیکه کله محله بر سیاه پور و اصفهان و حدوده کی سیاه پور و معانی موری سانه سنا اوله قدری جیره و غیره رسیدن بجای نظر باحققت اوله قدری در کیم سیاه پور و موری تعیین اجاب ایچ کجیلده خوریلیمه بشه لایزیده در درجوع اوله درره زره لایه خواتماد ایس لازم کله حقیقت از مردم و طبر زده و لایزیم و طفه والای سرحدی ایچ جیره ایچ کجرات و اصیحات حدودیه معانی سوانت مجایز لطیفه اجاب اوله موری سانه کجیلیمه معانی روستا و اول ایس و خواتماد اوله محله حدوده لایزیم و لایزیم اوله قدری حقیقتا در زره نقیمه اوله و کجرات بزم خوریلیمه خوریلیمه نقل بولیمه ایچ ایچ کجیلیمه معانی اوله قدری سنا کجیلیمه بر عهده کجیلیمه خواتماد ایس حقیقت بقدرت جیلیمه در میان اوله معانی اوله سوا ایچ بلیمه و اصیحات جویا ایچ اصیحات اوله قدری و لایزیم معانی اوله حدود اوله قدری خوریلیمه استا سیاه پور و موری اوله قدری ایچ اصیحات و اصیحات اوله قدری و لایزیم ایچ خوریلیمه اوله قدری خوریلیمه در درج اوله قدری سانه استا موری اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری خوریلیمه ایچ اصیحات معانی اوله قدری و لایزیم اوله قدری در میان اوله قدری ایچ اصیحات علاوه سی و لایزیم خوریلیمه معانی اوله قدری و اصیحات حدودیه معانی سوانت روستا و خواتماد ایچ کجیلیمه معانی اوله قدری ایچ اصیحات حدودیه کجیلیمه بر خواتماد ایچ کجیلیمه در معانی اوله قدری ایچ اصیحات حدودیه ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات اوله قدری ایچ اصیحات</p>							<p>۲۱۰۵۵ معانی اوله قدری</p>

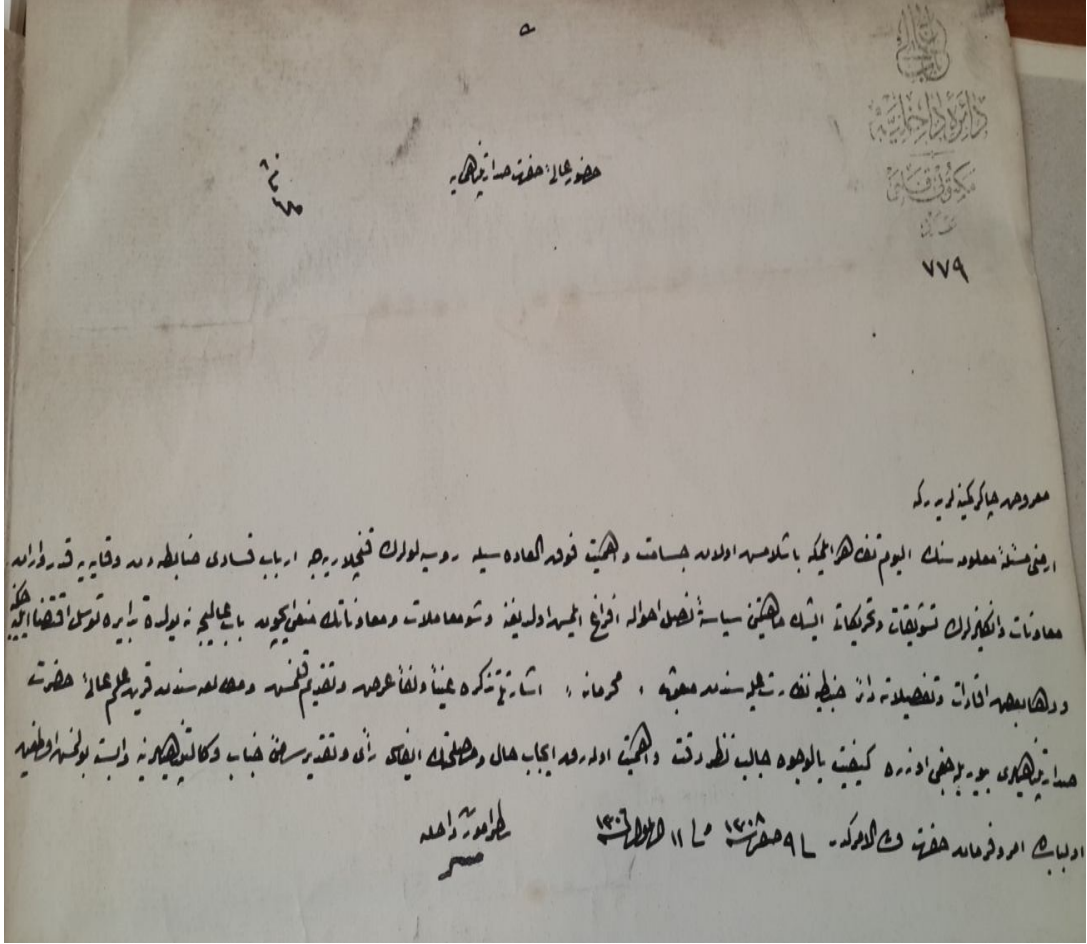
Taraf-ı Valay-ı Ser Askeriyeye

Numro 4155 Tarih 7 Şaban 314

Dahiliye Nezareti celilesine
varid olub leffen savb-ı
sermiyelerine irsal kılınan
on şaban 314 tarihli ve
4155 numarolu tezkiredir.

Memali-i Şahaneye avdetle mahvi' nihilistler Rusya'da her istedikleri mahalden birer pasaport ahz idilmekte ve hududtaki pasaport muayene me'murları lisanına aşına olmadıkları cihetle merkumlara Rusya tüccarı nasbıyla bakamufle olduklarından Rusça bilir me'murların ta'yiniyle icab eden geçitler de kapular bilinub başka taraflardan mürur ve ubur olunmak üzere nerelerine kapu ittihaz edilmesi lazım geleceği hakkında Erzurum ve Trabzon vilayetleri ve taraf-ı valayı ser askeriyeleri ile cereyan eden muhaberat ve ihtiyacı hududiyeye müteallik mevâddın mahallince tarafınıza intihab olunacak me'mureynden mürekkeb bir komisyon canibinden ru'yet fasl edilmiş ve kapu ittihaz olunacak mahallenin hududa bulunan vilayetlerce icra kılınacak tahkikat üzerine tayin olunmuş ve her halde bizim kapuların Rusya kapularınca kararlaştırılmış. Hakkında Hariciye Nezaret-i Celilesine dermiyan olan müsalaat üzerine yukarıda tebliğ ve ifadeye cevaben hudud üzerinde bulunan kapularda Rus lisanına aşına pasaport me'murları istihdamındaki lüzum ve ihtiyaç derkar olub Erzurum vilayeti dahilindeki kapularda istihdam için Dördüncü Ordu-u Hümayun dairesinde lisanına aşına me'murlar bulunduğu anlaşıldığı gibi Trabzon vilayetindeki kapularda istihdam idilecek me'mureynin dahi yine ciheti askeriye den aranmış zaruriye görüldüğünde her iki vilayet dahilindeki kapular içine icab ise zabıtların tazyik ve tayini Trabzon vilayetince dermiyan olunduğu üzere birkaç karuddan ilavesi veya devriye gönderilmesi suretiyle hududun te'min-i inzibatı lüzumu beyan ve ihtiyacı hududiyeye müteallik mevaddın rü'yeti ve kapu ittihazı lazım gelecek mahallerin kararlaştırılması hususunda Hariciye Nezareti iş'arı mucebiye mahallince muhtelit bir komisyonu hususi veyahut mahallerince lüzum gösterilecek kapuların ibkasıyla diğerlerinin sedd-i keyfiyetinin icrası maddeleri Bab-ı alice takdir olunacak hususatın bulunduğu sürur işan kılınmış ve zikr olunan mahallat komisyona lüzum görülmesi vilayetlerce lüzum gösterilen kapulara ciheti askeriye den me'mur tayini hakkındaki – ser askerlerinin ibkasına ve oranın iadesine himmet buyrulmuş ol babda.

İşaret mucebince

Huzur-u Aliye Suret-i Sadaret Penahiye

Maruz Çakerkemaneleridirki

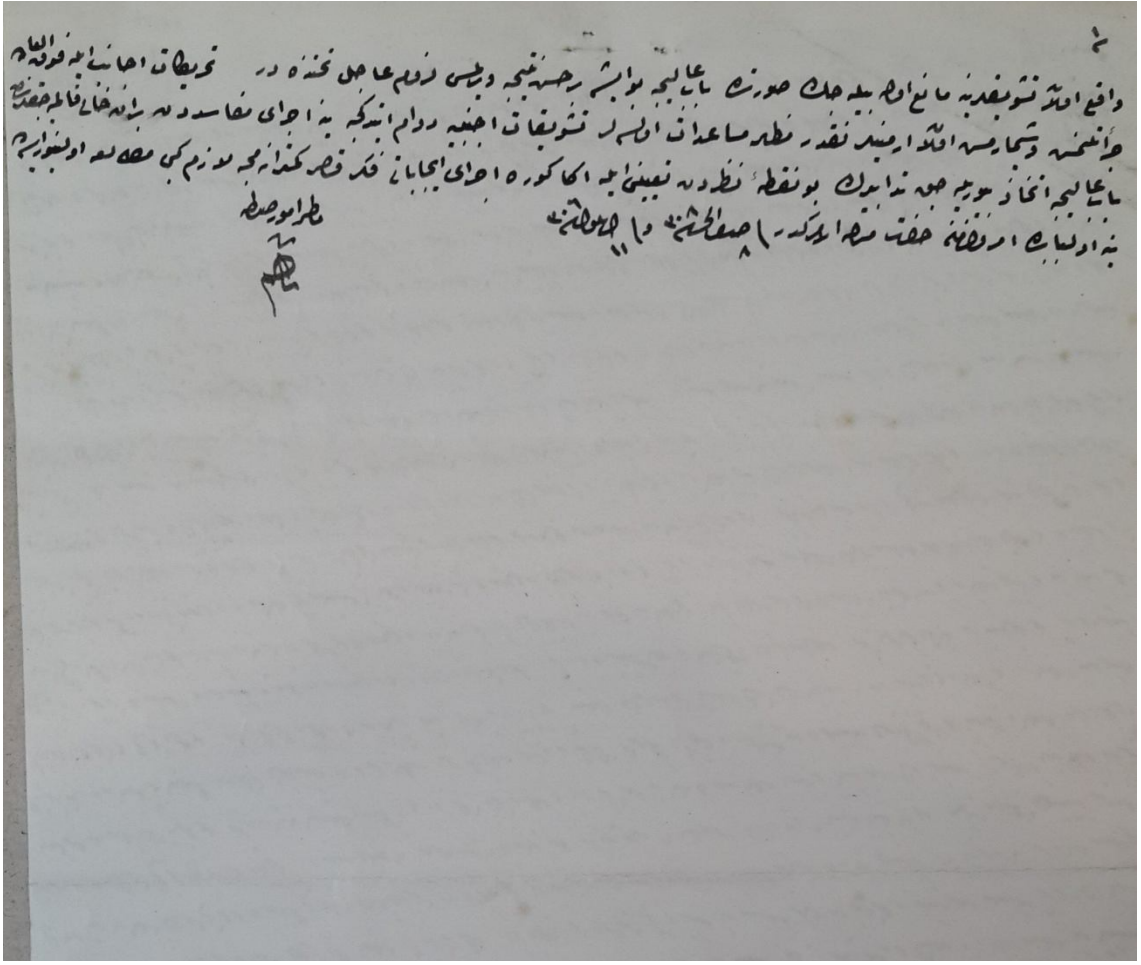
Ermeni meselesi malumesinin el-yevm tefhir eylemekle başlamış olan cesamet ve ehemmiyet-i fevkaladesiyle Rusyaluların kınçılıryaca erbab-ı fesadı zabıttadan vakiyeye kadar varan muavenat ve ingilizlerin teşvikatı tahriratı işin mahiyetini siyaseten ne-hal-u ahvale ifrağ eylemiş olduğuna ve şu muamelatı muavenatın man-i için Bab-ı alice ne yolda tedbire tevsil iktiza eyleyeceğine ve daha bazı ifadat ve tafsilata dair zaptiye nezaret-i aliyesinden mabus mahremane işaretleri tezkire aynen ve leffen arz ve takdim kılınmış ve müsellemasından karin alem-i aliye hazret-i sadaret penahileri buyrulacağı üzerine keyfiyet yoluca celb nezd-i dikkat ve ehemmiyet olarak da icab-ı hal ve maslahatın ifası rey'en ve takdir cenab-ı vekalet penahilerine rabt bulunmuş olmağı olbabda emr-ü ferman hazret-i kalemdendir. 9 safer 1307 /11 cemazeyilevvel 1306

راهنمای نظر در هیئت

کتاب

در نظر افق عقده

ابوم سرف و هیئت فوفه لعا...
استعدادی کویزنگه اولی...
ان لاهی برلده بوفه این جو عقده...
تدکیتا شکل ایسه اولو...
فکیم و موبد اریه...
اعضا سده با نکر برارم...
بوفه هوره و اسنان...
نشان مصلکانه...
متا اولو مکتوبه...
وخته جمار نامدی...
جسمه شکل ایسه...
بری مکانه...
اوله ره اعانه...
هکونه اخبار...
کتیر اولو...
نی بکان...
اولمغه...
و جهرا...
نرفعه اولمغه...
اولو جمار...
صله سی سانه...
معلوما...
عهه ناک...
بر جاده...
نمونه اعضا...
بعه بر جکی...
کتبه غلبه...
سبب رخات...

BEO, MKT. MHM. 501/13

Dahiliye Nezereti Celilesine

Nezereti Zaptiye

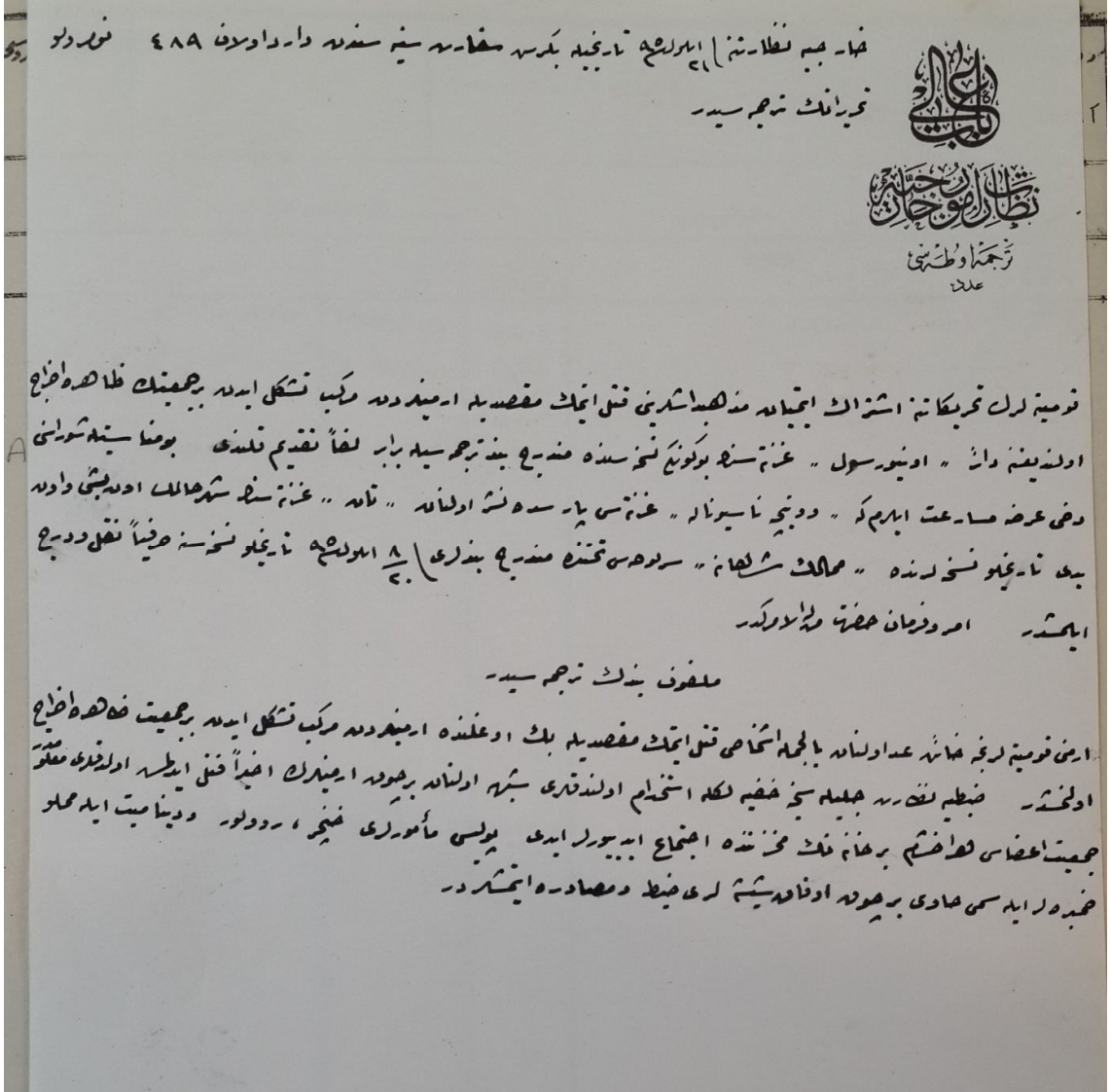
152

Devletlü Efendim Hazretleri

Elyevm şiddet ve ehemmiyeti fevkaladesi tefahir itmeğe başlamış olan Ermeni meselesi dahilen ve haricen bir gaile-i azimenin hudus ve devamına sebep olmak istedadını göstermekte olub dikkatiyle me'murların gafletinden bilistifade her tarafda Ermeni mektepleri vasıtasıyla ika-ı efkar fikri mefsedet bugün en cayi yerlerde bulunan ermeni çocuklarına varıncaya kadar tamim itmişdir. Gerek darsaadetin gerek memalik-i şahanenin her tarafında onar yigirmişer kişiden müterekkiben teşkil itmiş olan fesat komitelerinin esase zabitanın nazar-ı tahsis ve takibinden masun olabilecek sureti tedabiri ihtiyatiye ile muhkem ve muzbir olub hatta yek diğerinin gayreti mefasidkaranesinden ima olan komitelerle birbirlerinin azası kimler olacağını bilmeyerek bir komite azasından yalnız bir adam diğer komite azasından yine yalnız bir adamı tanımak suretiyle tesalsal ile vesait irtibat kurmayan Rusyada bulunan harik ve imşan ruesası erbab-ı fesada ittisal ve ittihak itmektedirler. Her komitenin talimatı mahsusası bir başka zamanda olmakla beraber teşebbüsati mefasitkaranenin derhattıyla netice-i teşebbüsat olan maksat gümrük mahallerine varıncaya kadar her Ermeni için malumdur. Komiteler ve bunların menşe'leri olan mektepler marifetler bir taraftan fikri mefsedat neşr ve tamim idilmiş olduğu gibi her tarafda hafiyen cem' olunan ianattan başka mektepler ve kulliniyat ve hastaneler namlarına da külliyyetli para toplanmış ve hala Rusya'da pariste londrada emr-i ikada elyevm ceminde devam olan ianati mebni cimsiye teşkil eylemiş iken buna kanaat idilmeyerek şimdide temerrüd ile cebren para

istenilmeye başlanmıştır. Komiteler üç nevi olup bunların biri mekteb muallimleri ile maatibler müterkiben tertibi mefaside ait müzakerat ve makarata icraya ve ikincisi Kilise papazları ile mü'temin eşhastan mürekkebe olarak iane cem'ine ve üçüncüsü mekteplerden çıkmış fedai gençler ile hammal rençber makusası bekarlardan müteşekkil olup cemiyatı fesadiye nev-i esrarını hükümete ihbar iane virmekten istinkaf idecek olanları hafiyen su-i kast suretiyle temmrüde memur olarak nev-i için vefadatkarı keşid olan bu komiteler kemali kermi ve maksatlarını istihsale çalışmaktadırlar. Buradan rusyaya rusyadan buraya gidub gelmekte olan Ermeniler tahribat ve teşribata vesadet itmekte oldukları gibi bu hal-ü halef menfaati gibi gözleyen Rusya hükümetince de erbebi fesad fevkalade himaye ve sahabet olunmakta ve hatta zabıtaca müfsitleri ihvadı teybin itmiş olan ve burada bunun Rusyalı Ermeniler resmen istediği halde Rusya kınçılıryasınca bunlar – ve cevap içune bile hükümete telsim olunduktan başka olunsa da erbebi mefsedet polisler tarafından tevkif olunmak üzere bunlara birer sefaret karesi terf,k olunmaktadır. Diğer taraftan ingilterenin teşvikat ve tahrikatı ve Ermenilerin Paris ve Londra matbuatı ve Gladstonun “minas çarez” ile olan muhaberatı erbabı fesadın cüret ve cesaretini bütün bütün arttırarak en miskin Ermenileri bile gayrete getirmiş olduğundan meselenin ehemmiyeti asliyesi siyaseten de renk değer kesb itmeğe başlamıştır. Maruzatı çakername adi hafiyen jurnallerinin mustahsil mübalagat ve evhamı havi maluman mesned kabilinden olup erbabı fesattan babı zabtiyede mevkufl olan ve bir taraftan da peyderpey derdest ve tevkif ile isticvab olunan eşhası mahzanın iazan ve ifarı ile gibi tahkikan ve istidlaan mahsusaya müstenid olarak zabtiyeye bu hali dehşetnaga karşı ittihaz olunan tedabir ise bir hadise vukuuna meydan virmemek üzere ermeni sakin olan mahallata mahsusen takibatı inzibatıyeye fevkalade icra itmekden ve tahkik olunan cemiyatı fesadiyeye mensub azanın cümlesini derdest ve tevkif itmek pek çok sadayı belki müdahalei ecnebiyeyi davet eylemekle beraber bunları birkaç hapishanede istiab bulunmayacağı cihetle yalnız müfsitlerle kablel tevkifi sabit olanları derdest ile – isticvabatı tesalsal ittirmemekten ibaret kalır. Ve bu tedabir sakini galeyana kafi olmadığı gibi zabtiyeye bunlardan fazla yapılacakda bir şey bu kadar hal buna meselenin temadisiyle ahvali haziranın sebü vahamet itmiş melhunatı fevkiyeden olduğundan İngilizlerin ermeni erbabı fesadını tahrik ve himaye itmekle beraber Rusların dahi maksadı malume mebni vaki olan teşviklerine men' olabilecek surette babialice bu işe bir hüznü netice verilmesi lazım acil tahtındadır. Tahrikatı icab ile fevkalade cüretlenmiş ve şırmarmış olan Ermeniler ne kadar muzor mesaadat olsalar teşvikatı ecnebiye devam ideceğine icrayı mefsedetten bir an hal kalmayacaklarından babı alicen ittihaz buyrulacak tedabirin bu noktai nazardan tayini ile ona göre icrayı icabeti fikri kazarı kemadanemce lazım gibi musalla olunur isede yine olababda emrü ferman hazretlerininindir. 8 safer 307/ 11 cemaziyelahir 306

EK V
BEO, MKT.MHM. 535/9

BEO, MKT.MHM. 535/9

Hariciye Nezaretine 21 Eylül sene 95 tarihli Bükreş Sefareti Seniiyesinden
Varid Olan 489 Numrolu Tahriratın Tercümesidir.

Komitelerin tahrikatına iştirak itmeyen mezhepdaşlarını katl itmek maksadıyla Ermenilerden mürekkebe teşkil eden bir cemiiyetin zahire ihrac olduğuna dair "universol" gazetesinin bugünkü tercümesinde menderic bend tercümesiyle beraber neffen takdim kılındı. Bu münasebetle şurasını dahi arz-u musaraat eylerimki "dokçe nasyonale" gazetesi pariste neşr olunan "tan" gazetesinde şehrihalin onbeş ve onyedü tarihlü nüshalarında "memalik-i şahane" ser levhası tahtına münderic bendleri 8/20 eylül sene 95 tarihlü nüshasına harfiyyen nakl ve derc eylemişdir.emrü ferman hazretlerindir.

Melfun Bendin Tercümesidir

Ermeni komitelrince hain ad olunan bil cümle eşhası katl itmek maksadıyla Beyoğlunda Ermenilerden mürekkebe teşkil iden bir cemiiyet zuhura ihrac olunmuşdur. Zaptiye nezareti celilesine hafiyelikle istihdam olundukları beşehir olunan birçok ermenilerin ahiren katl idilmiş oldukları malumdur. Cemiyet azası her akşam bir

hanenin mahseninde ictima' idiyorlar. Polis memurları hanpar revolver ve dinamit ile mahallü hambedeler ile semi havi birçok ufak şişeleri zabt ve müsadere itmişlerdir.

EK VI

BOA, Y. EE, Dosya 40/39

**ERMENİ PATRİĞİ'NİN ERMENİLER TARAFINDAN
VURULARAK YARALANMASI¹³**

Ermeni Patriği'nin, Padişah'ı Ermeni fesadından haberdar ettiği için vurulduğu olayda asker ve sivil birçok kişinin öldüğü

28 Temmuz 1890

Veli-nimet-i bî-minnetim efendimiz hazretleri Zabtiye Nâzırı Kâmil Bey'in bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i cihandârî azliyle tevkifine saadetli Ahmed Paşa oğullarının bayramın birinci günü memuren azîmet ettiği, Ermeni Patriği'nin dahi bazı Ermeniler tarafından vurulup mecrûh edildiği li-ecli'l-malumât hâk-i pâ-yı âlî-i efhamîlerine arz olunur. Her hâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

Köleleri

Reşid

Patrik'in mecrûh edilmesi alenî suretde hücumla mı yoksa tesadüfî suikasd tarîkiyle mi olmuş ve bunun üzerine ne muamele olunmuş? Derece-i malumât-ı seniyyelerinin iş'ârına inâyet buyurulması. Ahmed Paşa hazretlerinin mazhar-ı vüsûk ve teveccühât-ı veli-nimet-i bî-minnet olması müstelzim-i kemâl-i şükr ve mahmidetdir.

Veli-nimet-i merâhim-sîret efendimiz hazretleri Vürûd eden mektub acele ile yazılmış ve tafsilât gösterilmemiştir. İbare-i mevcude şundan ibaretdir: "Ermeni Patriği'ni vurdular. Mecrûh olmuş. Sebebi Ermenilerin fesadını Padişah'a haber verdiği için. Askerden ve Ermenilerden haylice telefât var. Tafsilatını yazarım."

Fî 16 Temmuz sene [1]306

İşte veli-nimetim malumât-ı vâsıla bundan ibaret olup yarın elbette hem efendimize ve hem de kulunuza malumât gelir. Her hâlde fermân vâbeste-i hazret-i veliyyü'l-emrindir.

[28 Temmuz 1890]

Reşid

¹³ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920), 2007: 11-12.

2

04

حضرت بنام آنکه حضرت
 ضعیف باقر صاحب یکتا با امانت حضرت جواد علیه السلام
 سعادت و سعادت او حضرت جواد علیه السلام بر من کرم بود
 ایستادگی و ارضی بقرینه و بعد از این وقت از تو بود
 ایستادگی بر من ایستادگی عالی که عادت اختیار کرده است
 حضرت جواد علیه السلام

سید کمال

در این مکتب کتب با کتب و خطبه از این بود که
 در روز آسمان کتب کتب با کتب و خطبه از این بود که
 عیاره بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد
 سید کمال
 سید کمال
 سید کمال

در این مکتب کتب با کتب و خطبه از این بود که
 در روز آسمان کتب کتب با کتب و خطبه از این بود که
 عیاره بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد بخواهد
 سید کمال
 سید کمال
 سید کمال

Y.EE 0040 039 001

<http://ermenimeselesi.ttk.gov.tr/tr/gorsel-isitsel/resimler/galeri-2-100.html> (01.11.2014)